12 Yusuf kashafalasrar wa Uddatul abrar Rasheeduddin AlMeybodi

Better known as Tafsir Khwaja Abdullah Ansari

تفسير كشف الاسرار و عدة الابرار معروف بتفسير خواجه عبدالله انصاري

تاليف رشيدالدين الميبدوي (520 هجري)

1 Surah AlFatehah Tafsir Kashafulasraar wa Uddatulabraar

by

Rasheedudin Al-Meybodi (520 Hijri),

http://www.sufism.ir/books/download/farsi/meybodi/kashfol-asrar-kamel.pdf

هو

121

كشف الأسرار و عُدَّةُ الأبرار

ابوالفضل رشيدالدين الميبدوى

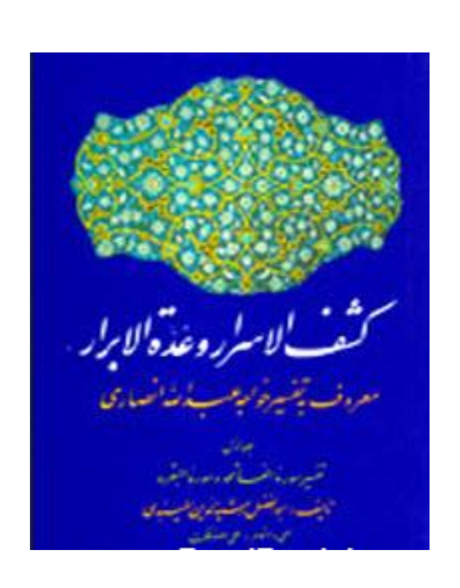
مشهور به تفسير

خواجه عبدالله انصارى

تحقيق علي اصغر حكمت

به كوشش: زهرا خالوئى

بسعي محمد عمر چند

ـ سورة يوسف ـ مكية

بسم الله الرحمن الرحيم

الر ۚ تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ {1}
إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ {2}
نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَٰذَا الْقُرْآنَ وَإِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الْغَافِلِينَ {3}

إِذْ قَالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ {4}
قَالَ يَا بُنَيَّ لَا تَقْصُصْ رُؤْيَاكَ عَلَىٰ إِخْوَتِكَ فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْدًا ۖ إِنَّ الشَّيْطَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوٌّ مُبِينٌ {5}
وَكَذَٰلِكَ يَجْتَبِيكَ رَبُّكَ وَيُعَلِّمُكَ مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ وَيُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَعَلَىٰ آلِ يَعْقُوبَ كَمَا أَتَمَّهَا عَلَىٰ أَبَوَيْكَ مِنْ قَبْلُ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ ۚ إِنَّ رَبَّكَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ {6}
لَقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَإِخْوَتِهِ آيَاتٌ لِلسَّائِلِينَ {7}

1 النوبة الاولى

قوله تعالى: «بِسْمِ اللَّهِ» بنام خداوند، «الرَّحْمنِ» فراخ بخشايش «الرَّحِيمِ» مهربان.
«الر تِلْكَ آياتُ الْكِتابِ» اين آيتها نامه ايست، «الْمُبِينِ» (1) پيدا كننده حق و باطل.
«إِنَّا أَنْزَلْناهُ» ما فرو فرستاديم آن را، «قُرْآناً عَرَبِيًّا» قرآنى تازى، «لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» (2) تا مگر شما دريابيد.
«نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ» ما بر تو ميخوانيم، «أَحْسَنَ الْقَصَصِ» نيكوتر همه قصّه‌ها، «بِما أَوْحَيْنا إِلَيْكَ» باين پيغام كه داديم بتو، «هذَا الْقُرْآنَ» اين قرآن، «وَ إِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ» و نبودى پيش از فرو آمدن اين نامه، «لَمِنَ الْغافِلِينَ» (3) مگر از ناآگاهان.
«إِذْ قالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ» آن گه كه يوسف گفت پدر خويش را، «يا أَبَتِ» اى پدر اى «إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَباً» من ديدم در خواب يازده ستاره، «وَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ» و خورشيد و ماه، «رَأَيْتُهُمْ لِي ساجِدِينَ» (4) ايشان خود را ديدم كه سجده كردند.
«قالَ يا بُنَيَّ» يعقوب گفت اى پسر، «لا تَقْصُصْ رُؤْياكَ عَلى إِخْوَتِكَ» بمگوى خواب خويش و پيدا مكن آن را بر برادران خويش، «فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْداً» كه ترا ساز بد سازند، «إِنَّ الشَّيْطانَ لِلْإِنْسانِ عَدُوٌّ مُبِينٌ» (5) كه ديو مردم را دشمنى است آشكارا.
«وَ كَذلِكَ يَجْتَبِيكَ رَبُّكَ» و هم چنان كه بتو نمود خداوند تو بگزيند ترا، «وَ يُعَلِّمُكَ مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحادِيثِ» و در تو آموزد تعبير خوابها، «وَ يُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ» و تمام كند نعمت خويش بر تو «وَ عَلى آلِ يَعْقُوبَ» و بر كسان يعقوب، «كَما أَتَمَّها عَلى أَبَوَيْكَ مِنْ قَبْلُ إِبْراهِيمَ وَ إِسْحاقَ» چنانك تمام كرد آن را بر پدران تو از پيش هر دو ابراهيم و اسحاق، «إِنَّ رَبَّكَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ» (6) خداوند تو دانايى است راست دان، تمام دان، نيكو دان، همه دان.
«لَقَدْ كانَ فِي يُوسُفَ وَ إِخْوَتِهِ» در يوسف و برادران او و در قصص ايشان، «آياتٌ لِلسَّائِلِينَ» (7) شگفتها است پرسندگان را.

النوبة الثانية

بدان كه اين سوره يوسف بقول بيشترين علما جمله بمكّه فرو آمده، عكرمه و حسن گفتند اين در مدنيّات شمرند كه جمله بمدينه فرو آمده. ابن عباس گفت چهار آيت از ابتداء سورة بمدينه فرو آمد باقى همه بمكّه فرو آمده و درين سوره ناسخ و منسوخ نيست و بقول كوفيان صد و يازده آيت است و هزار و هفتصد و شصت و شش كلمه و هفت هزار و صد و شصت و شش حرفست.
و در فضيلت اين سورة ابىّ بن كعب روايت كند ازمصطفى صلى اللَّه عليه و سلم، قال «علّموا أرقّاكم سورة يوسف فانّه ايّما مسلم تلاها و علّمها اهله و ما ملكت يمينه هوّن اللَّه عليه سكرات الموت و اعطاء القوّة ان لا يحسد مسلما»
گفت بندگان و بردگان خود را سوره يوسف در آموزيد، هر مسلمانى كه اين سوره برخواند و كسان و زير دستان خود را در آموزد اللَّه تعالى سكرات مرگ بر وى آسان كند و وى را قوّت دهد در دين تا بر هيچ مسلمان حسد نبرد.
و در خبر است كه صحابه رسول گفتند يا رسول اللَّه ما را آرزوى آن مى‌بود كه اللَّه تعالى بما سورتى فرستادى كه در آن امر و نهى نبودى و نه وعد و وعيد تا ما را بخواندن آن تنزّه بودى و دلهاى ما در آن نشاط و گشايش افزودى، ربّ العالمين بر وفق آرزوى ايشان اين سوره يوسف فرو فرستاد،

و نيز جهودان فخر ميكردند كه در كتاب ما قصّه يوسف است و شما را نيست تا ربّ العزّه بجواب ايشان و تشريف و تكريم مؤمنان اين سورة و اين قصّه على احسن الترتيب و اعجب نظام فرو فرستاد.
و روى ايضا: انّ علماء اليهود قالوا لاصحاب النبي (صلي الله عليه وسلم) : سلوا صاحبكم محمّدا لماذا انتقل يعقوب من ارض كنعان الى مصر فانزل اللَّه عزّ و جلّ هذه السورة.
«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ الر تِلْكَ آياتُ الْكِتابِ الْمُبِينِ» اى هذه السورة الّتى اسمها الر تلك آيات الكتاب المبين، باين قول الر نام سورة است، ميگويد اين سورة آيات قرآن است، نامه اى روشن پيدا كه حق و باطل از هم جدا كند و هر چه شما را بدان حاجت است از كار دين بيان كند.
و قيل معنى المبين انّه ظاهرا فى نفسه انّه كلام اللَّه، نامه‌اى كه در نفس خود روشن است و پيدا كه كلام خدا است و ابان لازم و متعد
و قال معاذ بن جبل: المبين للحروف الّتى سقطت من السن الاعاجم و هى ستة الصاد و الضاد و الطاء و الظاء و العين و الحاء و كذلك الثاء و القاف، معنى آنست كه باين حروف بيان كرديم و روشن باز نموديم كه اين قرآن عربى است و بزبان عرب است،
مصطفى (صلي الله عليه وسلم) گفت «احبّوا العرب لثلاث لانّى عربى و القرآن عربى و كلام اهل الجنّة عربىّ».
«إِنَّا أَنْزَلْناهُ» اين ها كنايت است از كتاب و روا باشد كه كنايت از قصّه يوسف بود و خبر وى، ميگويد ما اين نامه كه فرستاديم و اين قصّه يوسف كه بر شما خوانديم بزبان عربى فرستاديم و بلغت عرب تا شما كه عرب‌ايد معانى آن و امر و نهى آن دريابيد و بدانيد، و العربىّ منسوب الى العرب و العرب جمع عربىّ كرومى و روم و هو منسوب الى ارض يسكنونها و هى عربة باحة دار اسماعيل بن ابراهيم عليهما السّلام. قال الشاعر:

و عربة ارض ما يحلّ حرامها   من النّاس الا اللوذعى الحلاحل

يعنى النبى صلى اللَّه عليه و سلّم احلّت له مكة و سكّنها الشاعر ضرورة.
«نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ» الآية... نتلوا عليك و نتّبع بعض الحديث بعضا.
«أَحْسَنَ الْقَصَصِ» اى احسن البيان فهو المصدر، و قيل القصص المفعول كالسّلب و الطّلب للمصدر و المفعول. روا باشد كه احسن القصص همه قرآن بود يعنى كه ما بر تو مى‌خوانيم اين قرآن كه نيكوترين همه قصّه‌ها است و همه سخنها همانست كه جايي ديگر گفت «اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ»
سعد بن ابى وقاص گفت: انزل القرآن على رسول اللَّه فتلاه عليهم زمانا قالوا يا رسول اللَّه لو قصصتنا فانزل اللَّه نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ فتلاه زمانا قالوا يا رسول اللَّه لو حدّثتنا فانزل اللَّه تعالى، اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ فقالوا يا رسول اللَّه لو ذكرتنا و عظمتنا فانزل اللَّه «أَ لَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ قال كلّ ذلك يؤمرون بالقرآن».
و گفته‌اند احسن القصص درين آية قصه يوسف است و آن را احسن القصص گفت از بهر آن كه مشتمل است اين قصّه بر ذكر مالك و مملوك و عاشق و معشوق و حاسد و محسود و شاهد و مشهود و ذكر حبس و اطلاق و سجن و خلاص و خصب و جدب و نيز در آن ذكر انبياء است و صالحان و ملائكه و شياطين و سير ملوك و مماليك و تجار و علما و جهال و صفت مردان و زنان و مكر و حيل ايشان، و نيز در آن ذكر توحيد است و عفّت و ستر و تعبير خواب و سياست و معاشرت و تدبير معاش، و نيز قصّه‌اى كه از بدايت آن تا بنهايت روزگار دراز برآمد و مدت آن بركشيد، از عهد رؤياى يوسف تا رسيدن پدر و برادران بوى هشتاد سال بقول حسن و چهل سال بقول ابن عباس. و قيل احسن القصص لخلوّه عن الامر و النهى الّذى سماعه يوجب اشتغال القلب
«بِما أَوْحَيْنا إِلَيْكَ» اين «ما» را ماء مصدر گويند، اى بايحائنا اليك هذا القرآن، يعنى ترا از قصّه يوسف خبر داديم باين قرآن كه بتو فرو فرستاديم. «وَ إِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الْغافِلِينَ» عن قصّة يوسف و اخوته لانّه محمّد (صلي الله عليه وسلم) انّما علم ذلك بالوحى.
«إِذْ قالَ يُوسُفُ» موضع اذ نصب است و المعنى نقصّ عليك اذ قال يوسف.و قيل معناه اذكر اذ قال

يوسف لابيه،
يوسف نامى است عجمى يعنى افزون فيروز، و قيل هو اسم عربىّ من الاسف و الاسيف فالاسف الحزن و الاسيف العبد و اجتمعا فى يوسف فلذلك سمّى يوسف.
و درست است خبر از مصطفى (صلي الله عليه وسلم) كه گفت: الكريم بن الكريم بن الكريم بن الكريم يوسف بن يعقوب بن اسحاق بن ابراهيم،
«يا أَبَتِ» بفتح تا قراءت ابن عامر است و ابو جعفر على تقدير يا ابتاه فرخّم، باقى بكسر تا خوانند على تقدير يا ابتى بياء الاضافة الى المتكلم، فحذفت الياء لانّ ياء الاضافة تحذف فى النداء كقولهم يا قوم يا عباد، و هذه التاء عند النّحويين بدل من ياء الاضافة و تخصّ بالنداء و يحتمل ان يكون بدلا من الواو الّتى هى لام الفعل فى ابوان و ابوين، «إِنِّي رَأَيْتُ» يعنى فى المنام «أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَباً» نصب على التمييز، «وَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي ساجِدِينَ» لما تطاول الكلام كرّر الرّؤية و لما فعلت الكواكب فعل العقلاء و هو السجود جمعهم جمع العقلاء بالياء و النون.

و ابتداء اين قصّه آنست كه يعقوب را دوازده پسر بود از دو حرّه و دو سريت، حرّه يكى ليّا بود بنت لايان (لابان) بن لوط و ديگر خواهرش راحيل بنت لايان (لابان) بن لوط،

و يعقوب ايشان را هر دو بهم داشت و در شرع ايشان جمع ميان دو خواهر روا بود تا بروزگار بعثت موسى و نزول تورات كه آن گه حرام شد،
قومى گفتند جمع نكرد ميان خواهران كه از اوّل ليّا بخواست دختر مهين و از وى چهار فرزند آمد: يهودا و شمعون و لاوى و روبيل، و قيل روبين بالنون (رؤ بن معني ڈسو پٹ چٹيو اٹم).
پس ليّا فرمان يافت و راحيل را دختر كهين بخواست، و كانت اجمل نساء اهل عصرها و از وى دو پسر آمد يوسف و بن يامين، و قيل بنيامين و لايان،

در جهاز اين دختران دو كنيزك بايشان داده بود نام يكى زلفه و ديگر بلهه ايشان هر دو كنيزك را بيعقوب دادند و يعقوب را از ايشان شش پسر آمد: دان و نفتولى و قيل تفثالى و زبولون از زلفه، و كوذ (جاد) و اوشير و بشسوخور از بلهه،
اين دوازده پسر اسباط اند كه ربّ العالمين در قرآن ايشان را نام برده، و السّبط فى كلام العرب:الشجرة الملتفة الكثيرة الاغصان.

و گفته‌اند كه در ميان سراى يعقوب درختى برآمده بود كه هر گه كه وى را پسرى زادى شاخى تازه از آن درخت برآمدى و چنان كه كودك مى‌باليدى و بزرگ مى‌شدى آن شاخ بزرگ مى‌شدى، پس چون كودك بحد مردى رسيدى آن شاخ ببريدى و از وى عصاى ساختى و بآن فرزند دادى كه رسم انبيا چنين بودى كه هيچ پيغامبر و پيغامبر زاده بى عصا نبودى.

مصطفى (صلي الله عليه وسلم) گفت: «ا يعجز احدكم ان تكون فى يده عصا فى اسفله عكازة يتكى عليها اذا اعيى و يميط بها الاذى عن الطريق و يقتل بها الهوام و يقاتل بها السباع و يتخذها قبلة بارض فلاة».

چون يعقوب را ده پسر زادند و با ايشان ده عصا چنان كه گفتيم، يازدهمين پسر يوسف بود و از آن درخت هيچ شاخ از بهر عصاء يوسف بر نيامد تا يوسف بزرگ شد و فرادانش خويش آمد، برادران را ديد هر يكى عصائى داشتندى، پدر خويش را گفت: «يا نبىّ اللَّه ليس من اخوتى الّا و له قضيب غيرى فادع اللَّه ان يخصّنى بعصا من الجنّة» پدر دعا كرد جبرئيل آمد و قضيبى آورد از بهشت از زبرجد سبز و بيوسف داد.
پس يوسف روزى در ميان برادران نشسته بود خواب بروى افتاد ساعتى بخفت، آن گاه از خواب

درآمد ترسان و لرزان، برادران گفتند ترا چه افتاد؟
گفت در خواب نمودند مرا كه از آسمان شخصى فرو آمدى تازه روى خوش بوى با جمال و با بهاء و اين عصا از من بستدى و هم چنين عصاهاى شما كه برادران‌ايد و همه بزمين فرو زدى آن عصا من درختى كشتى سبز برگها برآورده و شكوفه در آن پديد آمده و ميوه‌هاى لونالون از آن درآويخته و مرغان خوش آواز بالحان رنگارنگ بر شاخهاى آن نشسته و آن عصاهاى شما هم چنان بحال خود بر جاى خود خشك مانده تا بادى بر آمد و آن عصا هاى شما همه از زمين بركند و بدريا افكند .،

برادران چون اين بشنيدند غمگين گشتند و بر وى حسد بردند گفتند اين پسر راحيل ميخواهد كه بر ما خداوند باشد و ما او را بندگان باشيم.

وهب منبه گفت يوسف هفت ساله بود كه اين خواب ديد و آن گه بعد از پنج سال ديگر چون دوازده ساله گشت آن خواب ديد كه رب العزّه از وى حكايت ميكند.
«إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَباً»
پس يوسف بر كنار پدر همى بود و يعقوب او را هيچ از بر خويش جدا نكردى و بنزديك وى خفتى پس شبى از شبها خفته بود گويند كه شب قدر بود و شب آدينه كه يوسف از خواب درآمد، گونه روى سرخ كرده و ارتعاد بر اعضاء وى افتاده، يعقوب او را در برگرفت گفت جان پدر ترا چه رسيد؟
گفت اى پدر بخواب ديدم درهاى آسمان گشاده و فروزندگان آسمان همه چون مشعلهاى افروخته و از نور و ضياء آن همه كوه‌هاى عالم و بقاع زمين روشن گشته و درياها بموج آمده و ماهيان دريا بانواع لغات تسبيحها در گرفته، يا پدر، مرا لباسى پوشانيدند از نور و كليدهاى خزائن زمين بنزديك من آوردند، آن گه يازده ستاره را ديدم كه از آسمان بزير آمدند و آفتاب و ماه با آن ستارگان مرا سجود كردند .
اينست كه رب العالمين گفت «إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَباً وَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي ساجِدِينَ».

روى جابر بن عبد اللَّه قال: اتى النّبي صلى اللَّه عليه و سلّم رجل من اليهود فقال يا محمد اخبرنى عن الكواكب الّتى رآها يوسف ساجدة له ما اسماؤها؟ فسكت رسول اللَّه (صلي الله عليه وسلم) و لم يجبه بشى‌ء فنزل عليه جبرئيل فاخبره باسمائها. فقال رسول اللَّه (صلي الله عليه وسلم) هل انت مؤمن ان اخبرتك باسمائها قال نعم.
قال جربان و الطارق و الذيّال و ذو الكتاف و قابس و وثّاب و عمودان و المصبح و الفيلق و الضروح و الفرغ و الضياء و النور، نزلن من السماء فسجدن له فقال اليهودى اى و اللَّه انّها لاسماؤها.

قال بعض العلماء الضياء هو الشمس و هو ابوه و النور هو القمر و هى امّه و كان لامه ثلث الحسن.
و قال السّدى الكواكب اخوته و الشمس ابوه و القمر خالته لانّ امه راحيل كانت قد ماتت،
«ساجِدِينَ» قيل هى سجدة تحيّة.

«قالَ يا بُنَيَّ» تصغير ابن، صغّره لصغر سنّه و هو ابن اثنتى عشرة سنة. «لا تَقْصُصْ رُؤْياكَ عَلى إِخْوَتِكَ»
قال ابن عيسى: الرّؤيا تصوّر المعنى فى المنام على توهم الأبصار، قال و ذلك انّ العقل مغمور فى النوم فاذا تصور الانسان المعنى توهم انّه يراه،
«فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْداً» تقول كاده و كاد له مثل نصحته و نصحت له،
«إِنَّ الشَّيْطانَ لِلْإِنْسانِ عَدُوٌّ مُبِينٌ» ظاهر العداوة. يعقوب چون اين خواب از يوسف بشنيد گفت اى پسر، نگر كه اين خواب با برادران نگويى كه ايشان تعبير آن دانند و فضل بر خود ببينند وانگه بر تو حسد برند و كيد سازند تا ترا هلاك كنند، از اين جا گفته‌اند حكماء كه الاقارب عقارب.

یکی معاویه را گفت: انّی احبك حبّا لا یمازجه عداوة و لا یخالطه حسد،
فقال: صدقت قال: بم عرفت انّی صادق،
قال:

- لانّك لست لی باخی نسب
- و لا بجار قریب
- و لا بمشاكل فی حرفة

و الحسد ینبعث من هذه الثلاثة.

یوسف چون این سخن از پدر شنید گونه وی زرد شد و غمگین گشت و از برادران در هراس شد كه ایشان مردانی درشت طبع بودند، مبارزان خصم شكن، مرد افكن، یعقوب چون اثر ترس در وی بدید او را در بر گرفت و وی را دل داد و تعبیر آن خواب با وی بگفت.
فذلك قوله: «وَ كَذلِكَ يَجْتَبِيكَ رَبُّكَ» ای كما اریك ربّك هذه الرؤیا كذلك یخصّك و یصطفیك بالنّبوة، «وَ يُعَلِّمُكَ مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحادِيثِ» یعنی تعبیر الرؤیا ای ما یؤل الیه امرها و كان یوسف اعبر الناس للرؤیا، و قیل و یعلمك من تأویل الاحادیث، یعنی معانی الكلام فی آیات اللَّه و كتبه، تعبیر و تاویل یكی است، مال مرجع و غایت كار است و عبر كرانه جوی و وادی تعبیر و تأویل آنست كه سخن گویی تا اشارت كنی فرا سرانجام چیز و عاقبت كار،
«وَ يُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ» این نعمت رسالت است چنان كه

- آنجا گفت «الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ» یعنی الانبیاء.
- جایی دیگر گفت «أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ مِنْ ذُرِّيَّةِ آدَمَ»،

میگوید: باین خواب كه دیدی اللَّه بر تو نعمت رسالت تمام كند كه ترا پیغامبر كند و هم چنین بر آل یعقوب تمام كند یعنی برادران تو كه ایشان را نیز انبیاء كند، و این از بهر آن گفت كه ربّ العزه او را خبر داده بود بوحی كه نعمت خود بر وی تمام كند و بر برادران وی، هم چنان كه بر ابراهیم و اسحاق تمام كرد، و اتمام نعمت بر ابراهیم و اسحاق آن بود كه ایشان را پیغامبران كرد.
و قیل «يُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ» ای: یثبتك علی الاسلام حتی تموت علیه، كَما أَتَمَّها عَلى أَبَوَيْكَ مِنْ قَبْلُ إِبْراهِيمَ وَ إِسْحاقَ» بان نجّاه من نار نمرود بان فداه بذبح عظیم و ثبتهما علی الاسلام حتی ماتا علیه،
و ابویك تثنیة اب، و المراد جدّك و جد ابیك، ابراهیم و اسحاق اسمان اعجمیان،
و ابراهیم معناه اب رحیم،
و قیل من البرهمة و هی شدة النظر،
و اسحاق قیل معناه: الضاحك،
«إِنَّ رَبَّكَ عَلِيمٌ» لمن یستحق الاجتباء، «حَكِيمٌ» یضع الاشیاء مواضعها،
و قیل علیم بما صنع به اخوته، حكیم بما قضی.
قال المفسرون: هذه الآیة دالّة علی نبوّة یوسف و نبوّة اخوته.
«لَقَدْ كانَ فِي يُوسُفَ وَ إِخْوَتِهِ» یعنی فی خبر یوسف و خبر اخوته «آياتٌ» ای علامات و دلالات تدلّ علی صنع اللَّه و لطائف افعاله و عجائب حكمته،
«لِلسَّائِلِينَ» ای لمن سأل عن امرهم و اراد ان یعلم علمهم.
و قرأ اهل مكّة آیة ای عبرة و عظة و عجب، و ذلك
ان الیهود سألت رسول اللَّه (صلي الله عليه وسلم) عن قصّة یوسف فاخبرهم بها كما فی التوریة فعجبوا منه، و قالوا من این لك هذا یا محمّد؟ فقال علّمنیه ربّی للسائلین و لغیرهم.

النوبة الثالثة
بسم اللَّه الرّحمن الرّحیم. اسم جلیل شهد بجلاله افعاله، نطق بجماله افضاله دلّ علی اثباته آیاته، اخبر عن صفاته مفعولاته، فهو الملك العظیم العزیز الكریم لا قسیم فی ذاته، و لا شریك فی مخلوقاته، و لا نظیر فی حقه و لا فی صفاته.

مليك قادر مولى الموالى — عظيم ماجد فرد التّعالى
قريب من جنان العبد دان — بعيد عن مطار الوهم عال
جليل جلّ عن مثل و شبه — عزيز عزّ عن عمّ و خال

نام خداوندى كه زبانها سزاى وى جست و نديد، وهمها فرا حجاب عزّت رسيد و ببريد، گوشها فرا حقّ وى رسيد و برسيد، صفت و قدر خويش برداشت تا هيچ عزيز بعزّ او نرسد، و هيچ فهم حد او درنيابد و هيچ دانا قدر او بنداند، دانش او كس نداند، توان او كس نتواند، بقدر او كس نرسد، لم يكن ثمّ كان را با لم يزل و لا يزال چه آشنايى! قدم را با حدوث چه مناسبت! حقّ باقى در رسم فانى چه پيوندد؟ ماسور تكوين بهيئة تمكين چون رسد؟

گر حضرت لطفش را اغيار بكارستى — عشّاق جمالش را امّيد وصالستى
ممكن شودى جستن گر روى طلب بودى — معلوم شدى آخر گر روى سؤالستى

پير طريقت گفت: الهى، نور ديده آشنايانى، روز دولت عارفانى، لطيفا، چراغ دل مريدانى و انس جان غريبانى، كريما، آسايش سينه محبّانى و نهايت همّت قاصدانى، مهربانا، حاضر نفس واجدانى و سبب دهشت و الهانى، نه بچيزى مانى تا گويم كه چنانى آنى كه خود گفتى و چنان كه گفتى آنى، جانهاى جوانمردان را عيانى و از ديدها امروز نهانى.

اندر دل من بدين عيانى كه تويى — و از ديده من بدين نهانى كه تويى
وصّاف ترا وصف نداند كردن — تو خود بصفات خود چنانى كه تويى

«الر» الالف تشير الى اسمه اللَّه، و اللّام تشير الى اسمه لطيف، و الرّاء تشير الى اسمه رحيم. يقول اللَّه تعالى: باسم اللَّه اللطيف الرّحيم، «ان هذه السورة آيات الكتاب الذى اخبرت فى التورية» انّى انزله على محمّد (صلي الله عليه وسلم) : بنام من كه خداوندم، لطيف و رحيمام، كه اين سورة، آيات آن كتاب است كه در تورات وعده دادهام كه فرو فرستم بمحمّد (صلي الله عليه وسلم) ، كتابى كه يادگار مؤمنان است و هم راه طالبان، عدّت عابدان و زاد زاهدان، موعظت خائفان و رحمت مؤمنان.
«إِنَّا أَنْزَلْناهُ قُرْآناً عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» جايى ديگر گفت: «قُرْآناً عَرَبِيًّا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ بَشِيراً وَ نَذِيراً، قَدْ جاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَ كِتابٌ مُبِينٌ، وَ شِفاءٌ لِما فِي الصُّدُورِ. وَ هُدىً وَ رَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ» اين قرآن راه جويان را راهست، و بار خواهان را بار است، و مؤمنانرا شفيع و گواهست، امروز بشارت است و رحمت و فردا عزّ و ناز و كرامت، امروز رشاد و راست راهى و فردا از عقوبت آزادى، مؤمنانرا ميراند بزمام حقّ در راه صدق، بر سنن صواب، بر چراغ هدى و بدرقه مصطفى (صلي الله عليه وسلم) ، روى بنجات وادى بوادى ميراند، منزل بمنزل. اوّل منزل علم، پس منزل عمل، پس منزل صدق و اخلاص، پس منزل مهر و محبّت تا فرو آرد در مقعد صدق عند مليك مقتدر.
نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ چه نيكو قصّهاى كه قصّه يوسف است، قصّه عاشق و معشوق و حديث فراق و وصالست، درد زدهاى بايد كه قصّه دردمندان خواند، عاشقى بايد كه از درد عشق و سوز عاشقان خبر دارد، سوختهاى بايد كه سوز حسرتيان در وى اثر كند، غلام آن مشتاقم كه بر سر كوى دوست آتش حسرت افروزد، رشك برم بر چشمى كه در فراق عشق جانان اشكى فرو بارد، جان و دل نثار كنم دل شدهاى را كه داستان دل شدگان گويد.

در شهر، دلم بدان گرايد صنما — كو، قصّه عشق تو سرايد صنما

آن روز كه تخم درد عشق در دلهاى آشنايان پاشيدند، دل يعقوب پيغامبر بر شاه راه اين حديث بود، از تجريد و تفريد عمارت يافته در بوته رياضت باخلاص برده، قابل تخم درد عشق گشته. چون آن تخم بزمين دل وى رسيد، آب رشّ عليهم من نوره آن را پرورش داد تا عبهر عهد برآمد، آن گه جمال يوسفى از روى بهانه قبله وى ساختند و بشريّت را بجنس خود راه نمودند و اين آواز برآوردند كه حلق يعقوب در حلقه دام ارادت يوسف آويختند و نقطه حقيقت در پرده غيرت، ميگويد: ارسلانم خوان تا كس

بنداند كه كيم.
«إِذْ قالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ يا أَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَباً» ابن عباس گفت اين يازده كوكب برادر مى‌خواهد از روى اشارت، ميگويد چنان كه ستارگان بنفس خود روشن‌اند و خلق بآن راه بر، و ذلك فى قوله تعالى: «وَ بِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ» هم چنان برادران يوسف را روشنايى نبوّت بود و بايشان اهتداء خلق، اما غدرى كه با برادر كردند و حسد كه بر وى بردند، آن نوعى است از صغائر.
و اين چنين صغائر بر انبياء عليهم السّلام رود و حكمت در آن آنست كه تا عالميان بدانند كه بى عيب خدا است كه يگانه و يكتا است ديگر همه با عيب اند. و فى معناه انشد:
انا معيوب و ربّى طاهر و على الطّاهر من عيبى دليل

قيل للحسن: أ يحسد المؤمن؟ قال ما انساك بني يعقوب، اگر كسى گويد يوسف كودك بود نارسيده كه اين خواب ديد و معلومست كه در شرع فعل كودك را حكمى نبود، چون فعل وى را حكم نبود، خواب وى را حكم چون بود؟ جواب آنست كه حصول فعل كودك بقصد و آهنگ وى بود، روا باشد كه در معرض تقصير و نقصان با وى نسبت كنند، بل كه خواب نموده الهى است، كودك و بالغ در آن يكسان.
وَ كَذلِكَ يَجْتَبِيكَ رَبُّكَ وَ يُعَلِّمُكَ مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحادِيثِ من سبقت له العناية فى البداية تمّت له الهداية في النّهاية. هر كرا رقم سعادت ازلى و طراز دولت لم يزلى در بدايت كار بر حواشى روزگار او كشيدند، در نهايت نور هدايت تحفه وى گردانيدند. و ينابيع علم و حكمت در ضمن سينه وى گشادند، و نعمت دين و دنيا بر وى تمام كردند. اينست حال يوسف صديق كه ربّ العزّه او را علم و حكمت و ملك و نبوّت داد و نعمت خود بر وى تمام كرد، او را حسن و ضياء و جمال بر كمال داد.
مصطفى (صلي الله عليه وسلم) گفت: اعطى يوسف شطر الحسن، چندانك عالميان را و فرزندان آدم را جمال است يك نيمه آن تنها بيوسف دادند، گفتا و او را شب معراج ديدم در آسمان هم چون ماه دو هفته.
اسحاق بن عبد اللَّه بن ابى فروه ميگويد: بما رسيد كه يوسف (عليه السلام) در كويهاى مصر بر گذشتى، تلألئى نور روى او بر ديوارها چنان تافتى كه شعاع خورشيد از آسمان بر زمين تابد.
كعب احبار گفت: ربّ العزّه طبقات فرزند آدم چنان كه خواهند بود تا بقيامت بر آدم عرضه كرد، صورت همه بديد و نام همه و عمر همه با وى بگفتند، يوسف را ديد در طبقه ششم تاج وقار بر سر، حلّه شرف در بر، رداء كرامت بر دوش، قضيب ملك در دست، از راست و از چپ وى فريشتگان بى عدد ايستاده و در پيش وى زمره انبياء عليهم السّلام صف كشيده، آدم را ديدار وى خوش آمد گفت: «الهى من هذا الكريم الذى ابحت له بحبوحة الكرامة و رفعت له الدرّجة العالية؟» بار خدايا پايگاه دولت اين بنده بس بلند است، پر آفرين و خوب روى و خوش ديدار است، اين كيست؟
فرمان آمد از جبّار كائنات «هذا ابنك المحمود على ما آتيته»، اين فرزند تو است كه بر وى نعمت خود تمام كردم و نواخت خود بر وى نهادم و بر وى حسد بردند، يا آدم او را عطائى ده و با وى كرامتى كن كه پدر با فرزندان كند، آدم گفت «قد نحلته ثلثى حسن ذريّتى» او را دادم دو سيك حسن و جمال همه فرزندان خويش، پس آدم او را در بر گرفت و ميان دو چشم وى ببوسيد و گفت: لا تأسف فانت يوسف فاوّل من سمّاه يوسف آدم عليهما السّلام.

(2)
إِذْ قَالُوا لَيُوسُفُ وَأَخُوهُ أَحَبُّ إِلَىٰ أَبِينَا مِنَّا وَنَحْنُ عُصْبَةٌ إِنَّ أَبَانَا لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ {8}
اقْتُلُوا يُوسُفَ أَوِ اطْرَحُوهُ أَرْضًا يَخْلُ لَكُمْ وَجْهُ أَبِيكُمْ وَتَكُونُوا مِنْ بَعْدِهِ قَوْمًا صَالِحِينَ {9}
قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ لَا تَقْتُلُوا يُوسُفَ وَأَلْقُوهُ فِي غَيَابَتِ الْجُبِّ يَلْتَقِطْهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ {10}
قَالُوا يَا أَبَانَا مَا لَكَ لَا تَأْمَنَّا عَلَىٰ يُوسُفَ وَإِنَّا لَهُ لَنَاصِحُونَ {11}
أَرْسِلْهُ مَعَنَا غَدًا يَرْتَعْ وَيَلْعَبْ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ {12}
قَالَ إِنِّي لَيَحْزُنُنِي أَنْ تَذْهَبُوا بِهِ وَأَخَافُ أَنْ يَأْكُلَهُ الذِّئْبُ وَأَنْتُمْ عَنْهُ غَافِلُونَ {13}
قَالُوا لَئِنْ أَكَلَهُ الذِّئْبُ وَنَحْنُ عُصْبَةٌ إِنَّا إِذًا لَخَاسِرُونَ {14}
فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ وَأَجْمَعُوا أَنْ يَجْعَلُوهُ فِي غَيَابَتِ الْجُبِّ ۚ وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ لَتُنَبِّئَنَّهُمْ بِأَمْرِهِمْ هَٰذَا وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ {15}
وَجَاءُوا أَبَاهُمْ عِشَاءً يَبْكُونَ {16}

قَالُوا يَا أَبَانَا إِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ وَتَرَكْنَا يُوسُفَ عِنْدَ مَتَاعِنَا فَأَكَلَهُ الذِّئْبُ ۖ وَمَا أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنَا وَلَوْ كُنَّا صَادِقِينَ {17}
وَجَاءُوا عَلَىٰ قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ ۚ قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْرًا ۖ فَصَبْرٌ جَمِيلٌ ۖ وَاللَّهُ الْمُسْتَعَانُ عَلَىٰ مَا تَصِفُونَ {18}

2

النوبة الاولى

قوله تعالى: إِذْ قالُوا لَيُوسُفُ وَ أَخُوهُ برادران یوسف گفتند براستى كه یوسف و هم مادر او، أَحَبُّ إِلى أَبِينا مِنَّا دوست تر است بپدر ما از ما، وَ نَحْنُ عُصْبَةٌ و ما ايم گروهى ده تن، إِنَّ أَبانا لَفِي ضَلالٍ مُبِينٍ (8) پدر ما در مهر اين دو برادر در ضلالى است آشكارا.

اقْتُلُوا يُوسُفَ بكشيد يوسف را، أَوِ اطْرَحُوهُ أَرْضاً يا او را بيفكنيد بزمينى «يَخْلُ لَكُمْ وَجْهُ أَبِيكُمْ» تا پرداخته گردد شما را و خالى روى پدر شما و مهر دل او، «وَ تَكُونُوا مِنْ بَعْدِهِ قَوْماً صالِحِينَ (9)» و پس آن گروهى باشيد از نيكان و تائبان.

«قالَ قائِلٌ مِنْهُمْ» از ميان آن برادران گويندهاى گفت، «لا تَقْتُلُوا يُوسُفَ» مكشيد يوسف را، «وَ أَلْقُوهُ فِي غَيابَتِ الْجُبِّ» و بيفكنيد او را در كنج قعر چاه، «يَلْتَقِطْهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ» تا بر گيرد او را كسى از كاروانيان، «إِنْ كُنْتُمْ فاعِلِينَ» (10) اگر خواهيد كرد.

«قالُوا يا أَبانا» گفتند اى پدر ما، «ما لَكَ لا تَأْمَنَّا عَلى يُوسُفَ» چيست ترا كه ما را استوار نميدارى بر يوسف «وَ إِنَّا لَهُ لَناصِحُونَ» (11) و ما او را نيك خواهانيم.

«أَرْسِلْهُ مَعَنا غَداً» بفرست او را با ما فردا، «يَرْتَعْ وَ يَلْعَبْ» تا ما گلّه چرانيم و او بازى كند، «وَ إِنَّا لَهُ لَحافِظُونَ» (12) و ما او را نگه بان باشيم.

«قالَ إِنِّي لَيَحْزُنُنِي» يعقوب گفت مرا اندوهگن ميدارد، «أَنْ تَذْهَبُوا بِهِ» كه شما او را ببريد، «وَ أَخافُ أَنْ يَأْكُلَهُ الذِّئْبُ» و مىترسم كه گرگ او را بخورد، «وَ أَنْتُمْ عَنْهُ غافِلُونَ» (13) و شما ازو ناآگاه.

«قالُوا لَئِنْ أَكَلَهُ الذِّئْبُ وَ نَحْنُ عُصْبَةٌ» گفتند اگر گرگ او را بخورد و ما ده تن، «إِنَّا إِذاً لَخاسِرُونَ» (14) ما آن گه ضايع گذارندگانيم.

«فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ» چون ببردند او را، «وَ أَجْمَعُوا» و در دل كردند، «أَنْ يَجْعَلُوهُ فِي غَيابَتِ الْجُبِّ» كه او را در كنج چاه كنند، «وَ أَوْحَيْنا إِلَيْهِ» و پيغام داديم ما باو، «لَتُنَبِّئَنَّهُمْ بِأَمْرِهِمْ هذا» ناچار ايشان را خبر كنى بآنچه ميكنند امروز، «وَ هُمْ لا يَشْعُرُونَ» (15) و ايشان نمىدانند.

«وَ جاؤُ أَباهُمْ عِشاءً يَبْكُونَ» (16) آمدند با پدر خويش شبانگاه و مى گريستند.

«قالُوا يا أَبانا» گفتند اى پدر ما، «إِنَّا ذَهَبْنا نَسْتَبِقُ» ما رفتيم كه تير اندازيم، «وَ تَرَكْنا يُوسُفَ عِنْدَ مَتاعِنا» و يوسف را گذاشتيم بنزديك رخت و كالاى خويش، «فَأَكَلَهُ الذِّئْبُ» گرگ او را بخورد، «وَ ما أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنا» و تو ما را باستوار نخواهى داشت، «وَ لَوْ كُنَّا صادِقِينَ» (17) و هر چند كه ما راست گوئيم.

«وَ جاؤُ عَلى قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ» و آمدند خون بدروغ آوردند بر پيراهن او، «قالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْراً» يعقوب گفت نه چنان كه تنهاى شما شما را كارى بر آراست، «فَصَبْرٌ جَمِيلٌ» اكنون كار من شكيبايى است نيكو، «وَ اللَّهُ الْمُسْتَعانُ عَلى ما تَصِفُونَ» (18) و يارى خواست من به خداى است بر آنچه شما مىگوييد و صفت ميكنيد.

النوبة الثانية

قوله تعالى و تقدّس: «إِذْ قالُوا لَيُوسُفُ وَ أَخُوهُ» اين لام، لام قسم است، تقديره و اللَّه ليوسف و اخوه، «أَحَبُّ إِلى أَبِينا مِنَّا» و روا باشد كه گويند لام تأكيد است كه در اوصاف شود نه در اسماء چنانك گويند «اذ قالوا يوسف و اخوه لاحب الى ابينا»، لكن پيوستن آن باسم يوسف نظم سخن را نيكوتر و لايق تر بود از پيوستن آن بوصف، اين معنى را در اسم پيوستند نه در وصف، «وَ نَحْنُ عُصْبَةٌ» عصبة گروهى باشد از سه تا ده بدليل اين آيت كه ايشان ده بودند، و گفتهاند از ده تا بچهل چنان كه در آن آيت گفت: «لَتَنُوأُ بِالْعُصْبَةِ» و عصبه را از لفظ خود واحد بگويند، هم چون نفر و رهط، و اشتقاق آن از عصب است و تعصّب، و اقويا را گويند نه ضعاف را، «إِنَّ أَبانا لَفِي ضَلالٍ مُبِينٍ» ضلال درين موضع و دو

جاى ديگر هم درين سوره نام محبّت مفرط است، آن محبّت كه مرد در آن با خود بر نيايد و برشد خود راه نبرد و نصيحت نشنود، معنى آيت آنست كه پدر ما يوسف را و بنيامين را بدرستى و تحقيق بر ما برگزيده و مهر دل بافراط بر ايشان نهاده، دو كودك خرد فرا پيش ما داشته، و ما ده مرديم نفع ما بيشتر، و او را بكار آمده تر. «إِنَّ أَبانا لَفِي ضَلالٍ مُبِينٍ» قيل فى خطاء من رأيه و جور من فعله، پدر ما راى خطا زد و در فعل جور كرد كه در محبّت فرزندان راه عدل بگذاشت. و قيل: فى ضلال مبين اى فى غلظ من امر دنياه، فانّا نقوم باموإله و مواشيه. برادران اين سخن آن گه گفتند كه خبر خواب يوسف بايشان رسيد، و ميل يعقوب بوى هر روز زيادەتر ميديدند، و يعقوب را خواهرى بود كه پيراهن ابراهيم داشت و كمر اسحاق، چون يعقوب خواب يوسف با وى بگفت وى بيامد و چشم يوسف ببوسيد و پيراهن و كمر بوى داد، پسران يعقوب چون اين بشنيدند دل تنگ شدند، بر عمّه خويش آمدند، و شكايت كردند كه يوسف را بدين هديه مخصوص كردن و حقّ ما بگذاشتن چه معنى دارد؟ عمّه از شرم گفت: من بيعقوب دادم و يعقوب او را داده، برادران از آنجا خشمگين و كينه ور برخاستند و كمر عداوت بربستند، با يكديگر گفتند: «اقْتُلُوا يُوسُفَ أَوِ اطْرَحُوهُ» اين گوينده شمعون بود بقول بعضى مفسّران و بيك قول دان، و بيك قول روبيل، «أَوِ اطْرَحُوهُ أَرْضاً» يعنى: ابعدوه عن ارض ابيه الى ارض بعيدة عنه، و تقديره فى ارض، بحذف الجار و تعدّى الفعل اليه، «يَخْلُ لَكُمْ وَجْهُ أَبِيكُمْ» اى يصف مودته لكم و يقبل بكلّيته عليكم. اين هم آن وجه است كه جايها در قرآن ياد كرده: «وَ أَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ، وَجَّهْتُ وَجْهِيَ فَأَقِمْ وَجْهَكَ، أَقِمْ وَجْهَكَ» اين وجه دل است و نيّت و قصد درين موضعها «وَ تَكُونُوا مِنْ بَعْدِهِ» اى من بعد قتله او طرحه، «قَوْماً صالِحِينَ» تقديره، ثم توبوا لتكونوا قوما صالحين، هيئوا التوبة قبل المعصية. و قيل صالحين تائبين، مثل قوله: «إِنْ تَكُونُوا صالِحِينَ فَإِنَّهُ كانَ لِلْأَوَّابِينَ غَفُوراً» صالح درين آيت هم آن مصلح است كه جايهاى ديگر گفت: «إِلَّا الَّذِينَ تابُوا وَ أَصْلَحُوا فَمَنْ تابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ وَ أَصْلَحَ إِلَّا الَّذِينَ تابُوا مِنْ بَعْدِ ذلِكَ وَ أَصْلَحُوا».
«قالَ قائِلٌ مِنْهُمْ» چون ايشان همّت قتل يوسف كردند گويندەاى از ميان ايشان گفت: «لا تَقْتُلُوا يُوسُفَ»، ميگويند روبيل بود برادر مهين بسنّ و از همه قوىتر برأى، و گفتەاند يهودا بود كه از همه عاقلتر بود. مجاهد گفت شمعون بود، «لا تَقْتُلُوا يُوسُفَ» فانّ القتل عظيم، يوسف را مكشيد كه قتل كارى عظيم است و عاقبت آن وخيم، «وَ أَلْقُوهُ فِي غَيابَتِ الْجُبِّ» و بر قراءت مدنى «فى غيابات الجب» غيابات جمع غيابة است، و غيابة كران قعر چاه بود يا كنجى يا چون طاقى كه نگرنده از سر چاه آن را نبيند، و در شواذ خواندەاند: «غيبة الجب» زير چاه است از سر تا زير كه از روندگان در هامون پنهان بود. قتاده گفت: چاهى است معروف به بيت المقدس. كعب گفت ميان مدين و مصر است به اردنّ مقاتل گفت چاهى است بر سه فرسنگى منزل يعقوب چاهى تاريك وحش، قعر آن دور، زير آن فراخ، بالاء آن تنگ، آب آن شور، و ميگويند سام بن نوح آن را كنده، «يَلْتَقِطْهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ» اى يأخذه بعض المجتازين الالتقاط تناول الشيء من الطريق، و منه اللقطة و اللقيط، و السيّارة رفقة مسافرين يسيرون فى الارض، «إِنْ كُنْتُمْ فاعِلِينَ» ما قصدتم من التفريق بينه و بين ابيه، و قيل ان كنتم فاعلين بمشورتى.
قومى گفتند از علماء تفسير كه برادران يوسف آن گه كه اين سخن گفتند و اين فعل با يوسف كردند بالغ نبودند، مراهقان بودند به بلوغ نزديك، قومى گفتند بالغان بودند و اقويا امّا هنوز پيغامبر نبودند كه بعد از آن ايشان را نبوّت دادند، پس چون عزم درست كردند كه او را در چاه افكنند آمدند و پدر را گفتند: «يا أَبانا ما لَكَ لا تَأْمَنَّا عَلى يُوسُفَ» مقاتل گفت: درين آيت تقديم و تأخير است، و تقديره انّهم قالوا ارسله معنا غدا نرتع و نلعب. فقال ابوهم: «إِنِّي لَيَحْزُنُنِي أَنْ تَذْهَبُوا بِهِ» الآية... «فقالوا يا ابانا ما لك لا تأمنا على يوسف ان ترسله معنا» اى لم تخافنا عليه فلا تخرجه معنا الى الصّحراء. قرأ عامّتهم لا تأمنّا باشمام نون المدغمة، الضمّ للاشعار بالاصل، لانّ الاصل لا تامننا بنونين الاولى مرفوعة فادغمت فى الثّانية لتماثلهما طلبا للخفّة و اشمت الضمّ ليعلم انّ محلّ الكلمة رفع على الخبر و ليس بجزم على النّهى.
و قرأ ابو جعفر بالادغام من غير اشمام لخفّته فى اللفظ و موافقته لخطّ المصحف، «وَ إِنَّا لَهُ لَناصِحُونَ» فى الرّحمة و البرّ و الشّفقة، النصح: طلب الصّلاح و اصلاح العمل و النّاصح: الخيّاط. پسران يعقوب پيش پدر آمدند و دست وى را بوسه دادند و تواضع كردند، گفتند اى پدر چرا در كار يوسف بر ما ايمن نه اى؟! و چرا ترسى و او را با ما بصحرا نفرستى؟ چنين برادرى خوب روى بود ما را دوازده ساله

شده و هرگز از پیش پدر بیرون نیامده، و با مردم نه نشسته، فردا چون بزرگ شود، در میان مردم مستوحش بود و بد دل، او را با ما بصحرا فرست تا بچراگاه آید و بازی کند و به تنزّه و تفرّج نشاط گیرد و با مردم بستاخ شود و ما او را نگه بان و دوست دار و بر وی مشفق و مهربان باشیم.
اینست که ربّ العزّه گفت: «أَرْسِلْهُ مَعَنا غَداً يَرْتَعْ وَ يَلْعَبْ». مکی و شامی و ابو عمرو، نرتع و نلعب بنون خوانند، یعنی نرتع مواشینا و نلهو و ننشط. یقال: رتع فلان فی ماله اذا انعم فیه و انفقه فی نشاطه، و قیل: نلعب بالرّمی قیل لابی عمرو کیف تقرأ نلعب بالنّون و هم انبیاء؟ قال: لم یکونوا یومئذ انبیاء. اهل کوفه یرتع و یلعب هر دو بیا خوانند یعنی یرتع یوسف ساعة و یلعب ساعة. یعقوب نرتع بنون خواند و یلعب بیا یعنی نرتع مواشینا و یلعب یوسف. اهل حجاز نرتع بکسر عین خوانند من الارتعاء ای نتحارس و یحفظ بعضا.
چون برادران این سخن گفتند، یعقوب گفت: «إِنِّي لَيَحْزُنُنِي أَنْ تَذْهَبُوا بِهِ وَ أَخافُ أَنْ يَأْكُلَهُ الذِّئْبُ» این چراگاه شما معدن گرگ است و من ترسم که شما غافل باشید و گرگ او را بخورد. این چنان است که در مثال گویند: ذکرتنی الطّعن و کنت ناسیا، برادران خود ندانسته بودند که گرگ مردم خورد! و راه بدین حیله نبردند تا از پدر بنشنیدند.
و در خبر است از مصطفی (صلي الله عليه وسلم) : «لا تلقنوا الناس الكذب فيكذبوا» فانّ بنی یعقوب لم یعلموا انّ الذئب یأکل الانسان فلمّا لقّنهم انّی اخاف ان یأکله الذئب قالوا اکله الذئب.
و یعقوب از بهر آن می‌گفت که او را در خواب نموده بودند که یعقوب بر سر کوه ایستاده بود و یوسف در میان وادی و ده گرگ بقصد وی گرد وی در آمده، یعقوب خواست تا فرو آید و او را از ایشان برهاند، راه فرو آمدن نبود و دستش بدان نرسید، گفتا چون نومید گشتم گرگ مهین را دیدم که یوسف را در حمایت خویش گرفت از دیگران، آن گه زمین را دیدم که از هم باز شد و یوسف بآن شکاف در شد و بعد از سه روز از آنجا بیرون آمد.
ابن عباس گفت به تعبیر این خواب: آن ده گرگ برادران وی بودند آن روز که قصد قتل وی کردند، و آن گرگ مهین یهودا است که او را از دست ایشان بستد و از قتل برهانید، و آن زمین که شکافته شد چاه است که یوسف را در آن افکندند.
چون یعقوب گفت «أَخافُ أَنْ يَأْكُلَهُ الذِّئْبُ» ایشان گفتند: «لَئِنْ أَكَلَهُ الذِّئْبُ وَ نَحْنُ عُصْبَةٌ» عشرة رجال «إِنَّا إِذاً لَخاسِرُونَ» عجزة مغبونون.
ثم قالوا یا نبی اللّه کیف یأکله الذئب و فینا شمعون اذا غضب لا یسکن غضبه حتی یصیح، فاذا صاح لا تسمعه حامل الّا وضعت ما فی بطنها. و فینا یهودا اذا غضب شقّ السّبع بنصفین. یوسف چون این سخن از ایشان بشنید فرا پیش پدر رفت گفت یا ابة ارسلنی معهم قال أ تحبّ ذلك یا بنیّ؟ قال نعم، قال فاذا كان غدا اذنت لك في ذلك.
یعقوب او را وعده داد که فردا ترا با ایشان بفرستم، یوسف همه شب خرّم بود و شادی میکرد که فردا با برادران بچراگاه و تماشا روم، یعقوب بامداد موی وی بشانه زد و پیراهن ابراهیم در وی پوشانید و کمر اسحاق بر میان وی بست و عصا بدست وی داد و پسران را وصیّت کرد گفت: اوصیکم بتقوی اللّه و بحبیبی یوسف، اسئلکم باللّه ان جاع یوسف فاطعموه و ان عطش فاسقوه و قوموا علیه و لا تخذلوه و کونوا متواصلین متراحمین،
آن گه یوسف را در بر گرفت و میان دو چشمش ببوسید و گفت: استودعك ربّ العالمین. و یعقوب را سلّه‌ای بود که ابراهیم زاد اسحاق در آن نهادی بوقت سفر کردن، یعقوب هم چنان طعام در آن نهاد از بهر زاد یوسف و بدست لاوی داد و کوزه آب بدست شمعون، و روبیل یوسف را بر دوش گرفت و برفتند، یعقوب در ایشان مینگریست و میگریست تا از دیدار چشم وی غایب شدند، یعقوب بخانه باز گشت غمگین و گریان بخفت، در خواب دید که کسی گفتی هفتاد، هفتاد، هفتاد، هفتاد. یعقوب از خواب در آمد، و تعبیر خواب نیك دانست گفت آه یوسف از بر من رفت هفتاد ساعت و هفتاد روز و هفتاد ماه و هفتاد سال. و پسران یعقوب چون از دیدار پدر غائب گشتند: روبیل، یوسف را از دوش فرو هشت و همه از پیش برفتند و در تدبیر کار وی شدند، یوسف پاره‌ای برفت، رنجور گشت گفت ای برادران تشنه‌ام مرا آب دهید و شمعون کوزه آب بر زمین زده و شکسته، یوسف بدانست که بلا آغاز کرد و او

را محنت پیش آمد، بگریست و زاری کرد و از پس ایشان همی دوید، عرق از پیشانی گشاده و اشك از دیده روان و پای آبله کرده همی گوید ای برادران ای آل ابراهیم نه این بود عهد پدر با شما از بهر من!! نه این بود بشما امید پدر من، چرا رحمت نکنید و بوفاء عهد باز نیائید؟ ایشان آن همی شنیدند و او را هم چنان بتشنگی و گرسنگی و رنج همی داشتند تا آن گه که از ایشان نومید گشت و از بیم قتل بیفتاد و بیهوش شد، یهودا بر وی مشفق گشت، سر وی در کنار گرفت، یوسف بهش باز آمد گفت ای برادر زینهار، یهودا او را تسکین دل داد گفت مترس که از قتل بزینهار منی، یوسف گفت من خود دانسته بودم که من اهل غم گینان‌ام و از خاندان محنت زدگان، لکن گفتم مگر محنت من از بیگانگان بود، کی دانستم و کجا گمان بردم که محنت از برادران بینم و داغ بر دل من بدست ایشان نهند؟ آن گاه بنالید و بزارید و گفت ای پدر از حال من خبر نداری و ندانی که بر من چه می‌رود! برادران گفتند مر یهودا را که تو ما را از کشتن منع میکنی و کار وی بجایی رسانیدیم که او را وا پیش پدر بردن هیچ روی نیست، اکنون تدبیر چیست؟ یهودا گفت من چاهی دیده‌ام درین وادی او را در آن چاه افکنیم، تا راه گذری فرا رسد و او را ببرد و مقصود شما گم بودن وی است تا پدر او را نه بیند و دل بشما دهد. ایشان بحکم وی رضا دادند و رای وی موافق داشتند، او را بر گرفتند و بسر چاه بردند، و پیراهن از وی برکشیدند، بعلت آنکه تا پیراهن بخون آلوده پیش پدر برند و آن وی را نشانی بود که گرگ یوسف را بخورد، یوسف گفت: یا اخوتاه ردّوا علیّ قمیصی اتوار به في الجبّ، فقالوا ادع الاحد عشر کوکبا و الشّمس و القمر یکسوك و یؤنسوك. پس او را بچاه فرو گذاشتند، چون بنیمه چاه رسید رسن از دست رها کردند، ربّ العزّه او را بقعر آن چاه رسانید، چنان که هیچ رنج بوی نرسید، و در میان آب سنگی بود، یوسف بر آن سنگ نشست و برادران از سر چاه برفتند، یهودا باز آمد که بر وی از همه مشفق تر بود و دلش نمیداد که او را فرو گذارد، فرا سر چاه آمد گریان و نالان و رنجور دل، گفت یا یوسف صعب است این کار که ترا پیش آمد و من عظیم رنجورم باین که برادران با تو کردند، یوسف گفت: یا اخی این حکم خداست و بر حکم خدا اعتراض نیست، لکن ترا وصیّت میکنم اگر روزی غریبی را بینی تشنه و گرسنه و ستم رسیده، با وی مساعدت کن و لطف و مهربانی نمای، ای یهودا و چون بخانه باز روی برادرم بنیامین و خواهرم دینه از من سلام برسان و ایشان را بنواز، و ازین معاملت که برادران با من کردند پدر را هیچ آگاه مکن که مرا امید است که ازینجا خلاص یابم، تا من ایشان را عفو کنم، و پدر این خبر نشنیده باشد. و گفته‌اند که از سر چاه تا بقعر صد و شصت گز بود و از کرامت یوسف آواز یکدیگر آسان می‌شنیدند، یهودا گفت چرا باید که پدر این خبر نشنود؟ گفت نباید که از سر ضجر بر ایشان دعا کند و ایشان را گزندی رسد که اندوه آن بعضی بمن رسد. اینست کمال شفقت و غایت کرم و مهربانی بی نهایت، طبع کریم پیوسته احسان را متقاضی بود، اصل شریف همواره با کرم و لطف گراید.

و گفته‌اند که آب آن چاه تلخ بود، چون یوسف در چاه آرام گرفت آب آن خوش گشت و چاه تاریك روشن شد، و یوسف برهنه بود، امّا بر بازوی وی تعویذی بسته که یعقوب آن را از بیم چشم زخم بر وی بسته بود، و در آن تعویذ پیراهن ابراهیم خلیل بود، پیراهن از حریر بهشت که جبرئیل آورده بود از بهشت، آن روز که ابراهیم را برهنه در آتش نمرود می‌افکندند، و بعد از ابراهیم، اسحاق بمیراث برد از وی و بعد از اسحاق، یعقوب. آن ساعت که یوسف برهنه در چاه آمد، جبرئیل آن تعویذ بگشاد و پیراهن بیرون آورد و در یوسف پوشانید. و گفته‌اند بهی از بهشت بیاورد و بوی داد تا بخورد.

و گفته‌اند که ربّ العزّه بوی فریشته‌ای فرستاد که او را ملك النّور گویند، که آن فریشته مونس ابراهیم بود در آتش نمرود، و مونس اسماعیل بود آن گه که هاجر بطلب آب رفت و او را تنها بگذاشت، و مونس یونس بود آن گه که از شکم ماهی بیرون آمد در عراء، این ملك النّور در چاه مونس یوسف بود.

و گفته‌اند یوسف در چاه دعا کرد گفت: یا صریخ المستصرخین، یا غوث المستغیثین، یا مفرّج کرب المکروبین، قد تری مکانی، و تعرف حالی، و لا یخفی علیك شیء من امری فریشتگان آسمان آواز وی بشنیدند همه بغلغل افتادند گفتند: الهنا و سیدنا انّا لنسمع بکاء و دعاء امّا البکاء فبکاء صبیّ، و اما الدّعاء فدعاء نبیّ، فاوحی اللّه الیهم: ملائکتی هذا یوسف بن یعقوب بن اسحاق بن خلیل ابراهیم. فاتّسع الجبّ له مدّ بصره و وکّل اللّه به سبعین الف ملك یؤنّسونه و کان جبرئیل عن یمینه و میکائیل عن یساره فجعل اللّه

له الجبّ روضة خضراء و كانت تؤنّسه و كان اللّه من وراء ذلك مطّلع عليه.
يوسف سه روز در آن چاه بماند و يهودا پنهان از برادران همى آمد و او را طعام همى داد، روز چهارم جبرئيل گفت: يا غلام، من طرحك فى هذا الجبّ؟
قال اخوتى لابى، قال و لم؟ قال حسدونى بمنزلتى من ابى، فقال أ تحبّ ان تخرج من هذا الجبّ؟ قال نعم، فقال له قل: يا صانع كل مصنوع و يا جابر كلّ كسير و يا شاهد كلّ نجوى يا قريبا غير بعيد يا مونس كلّ وحيد يا غالبا غير مغلوب يا حىّ لا اله الا انت يا بديع السّماوات و الارض يا ذا الجلال و الاكرام، اجعل لى من امرى فرجا و مخرجا، يوسف اين دعا بگفت در حال فريشته‌اى آمد ببشارت و راحت و پيغام ملك. فذلك قوله عزّ و جل: وَ أَوْحَيْنا إِلَيْهِ اين واو زيادت است، تقديره: فلمّا ذهبوا به و اجمعوا، اى عزموا على ان يجعلوه فى غيابت الجبّ اوحينا اليه. و روا باشد كه اين واو ثابته باشد و واو در اجمعوا زيادت بود يعنى فلمّا ذهبوا به اجمعوا.
آن گه ابتدا كرد، گفت: و اوحينا اليه. و مثله قوله فلما اسلما و تلّه للجبين و ناديناه، اى ناديناه، و الواو زائدة. و قيل الوحى ها هنا وحى الهام.
معنى آيت آنست كه چون يوسف را ببردند و در چاه كردند ما پيغام داديم باو كه ناچار تو ايشان را خبر كنى در مصر از آنچه امروز مى‌رود و آنچه با تو ميكنند، و ذلك فى قوله: «هَلْ عَلِمْتُمْ ما فَعَلْتُمْ بِيُوسُفَ وَ هُمْ لا يَشْعُرُونَ»، انّك يوسف، اى لا يعرفونك، يعنى كه تو ايشان را مى‌گويى: هل علمتم ما فعلتم بيوسف، و ايشان ترا نشناسند و روا باشد كه با وحى شود، اى اوحينا و هم لا يشعرون بذلك الوحى.
روى عن الحسن قال: القى يوسف فى الجبّ، و هو ابن سبع عشرة سنة، و كان فى العبوديّة و السّجن و الملك ثمانين سنة، و عاش بعد ذلك ثلثا و عشرين سنة، و مات و هو ابن مائة و عشرين سنة، و قيل حين القى فى الجبّ كان ابن اثنتى عشرة سنة.
«وَ جاؤُ أَباهُمْ عِشاءً» برادران چون از سر چاه باز گشتند گفتند اكنون پيش پدر رويم چه حجّت آريم و چه گوئيم؟ اتّفاق كردند كه بزغاله‌اى بكشند و پيراهن يوسف بخون وى آلوده كنند و پيش پدر دربرند، گويند يوسف گرگ بخورد و اين پيراهن آلوده بخون نشان است، و يعقوب بانتظار ايشان از خانه يك ميل بيامده و بر سر راه نشسته، ايشان بوقت شبان گاه پيش پدر رسيدند، گريان و زارى‌كنان. «عشاء» آخر روزست و ابتداء شب و از بهر آن بشب آمدند تا بر اعتذار دليرتر باشند كه در آن روز حيا ايشان را مانع بود از عذر دروغ آوردن، و از اينجا گفته‌اند: لا تطلب الحاجة باللّيل فانّ الحياء فى العين و لا تعتذر بالنّهار فتلجلج فى الاعتذار فلا تقدر على اتمامه و در شواذ خوانده‌اند «عشاء» بضم عين، معنى آنست كه از اشك فرا نمى‌ديدند كه مى‌گريستند.
و گفته‌اند كه گريستن ايشان بحقيقت بود نه بمجاز، سه معنى را:
- يكى آن كه شيبت يعقوب ديدند و دانستند كه او را در بلاء و غم صعب افكندند.
- دوّم كودكى و بى گناهى يوسف ياد آوردند.
- سيوم بر كرده خويش پشيمان شدند و روى اصلاح كار نمى‌ديدند.

يعقوب چون زارى و فزع ايشان شنيد از جاى برجست و بر خود بلرزيد، گفت: ما لكم يا بنى و اين يوسف؟ چه رسيد شما را اى پسران و يوسف كجا است؟
ايشان گفتند: «يا أَبانا إِنَّا ذَهَبْنا نَسْتَبِقُ» اى نتسابق، يعنى يريد كلّ واحد منّا ان يسبق الآخر و ذلك من رياضة الأبدان. اين آيت دليل است كه مسابقت بر اقدام رواست و يدلّ عليه
خبر عائشة: قالت سابقت رسول اللّه (صلي الله عليه وسلم) فسبقته فلمّا حملت من اللّحم سابقنى فسبقنى، فقال يا عائشة هذه بتلك.
و عن الزهرى قال: كانوا يستبقون على عهد رسول اللّه (صلي الله عليه وسلم) على الخيل و الإبل و الرجال على اقدامهم و كانوا يستبقون ليشدّوا بذلك انفسهم. و گفته‌اند: إِنَّا ذَهَبْنا نَسْتَبِقُ، اين سباق رمى است و مصطفى (صلي الله عليه وسلم) گفته: الرّمى سهم من سهام الاسلام من تعلّم الرّمى ثمّ تركه فنعمة تركها.
و قال صلى اللّه عليه و سلّم: من حقّ الولد على الوالد ان يعلّمه كتاب اللّه و السّباحة و الرّمى.
قال و ليس من اللهو الا ثلاثة: ملاعبة الرّجل اهله، و تأديبه فرسه، و رميه بقوسه، و من علّمه اللّه الرّمى

و ترکه رغبة عنه فنعمة كفرها. و فی رواية: قال كلّ شیء من لهو الدّنيا باطل الّا ثلثا: انتضالك بقوسك، و تأديبك فرسك، و ملاعبتك اهلك، فانّهنّ من الحقّ.
و روی انّ النّبي (صلي الله عليه وسلم) مرّ بنفر يتناضلون، فقال: ارموا بنی اسماعيل فانّ اباكم كان راميا و انا مع ابن الادرع فطرحوا نبالهم، و قالوا من كنت معه يا رسول اللَّه غلب؟ قال ارموا و انا معكم كلّكم ارموا و اركبوا و ان ترموا احبّ الیّ من ان تركبوا.
«قالُوا يا أَبانا إِنَّا ذَهَبْنا نَسْتَبِقُ» گفتند ای پدر ما، ما رياضت تن را و آزمون قوّت را با يكديگر سباق می‌برديم و تير می‌انداختيم و يوسف از آن كه كودك بود او را نزديك رخت خويش بگذاشتيم، گرگ آمد و او را بخورد، «وَ ما أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنا» معنی مؤمن درين موضع مصدّق است هم چنان كه آنجا گفت «وَ يُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ» ای يصدق المؤمنين، جايی ديگر گفت «لَنْ نُؤْمِنَ لَكُمْ» ای لن نصدّقكم، «وَ لَوْ كُنَّا صادِقِينَ» ليس يريدون انّ يعقوب لا يصدّق من يعلم انه صادق هذا محال، لا يوصف الانبياء بذلك و لكنّ المعنی لو كنّا عندك من اهل الثقة و الصدق لاتّهمتنا فی يوسف لمحبّتك ايّاه و ظننت انّا قد كذبناك.
«وَ جاؤُ عَلى‏ قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ» ای ذی كذب يريد مكذوبا فيه، لانّه لم يكن دم يوسف بل دم سخلة. يعقوب چون پيراهن ديد، هيچ ندريده و پاره نگشته وانگه بخون آغشته، گفت شما دروغ می‌گوئيد كه اگر گرگ خورد پيراهن وی پاره كردی، آن گه گفت: تاللَّه ما رأيت كاليوم ذئبا حليما اكل ابنی و لم يخرق عليه قميصه. يعقوب چون پيراهن ديد آرام در دل وی آمد، دانست كه يوسف زنده است گرگ او را نخورده، و ايشان دروغ می‌گويند، و آن پيراهن بر وی خود می‌نهاد و می‌بوئيد و می‌گفت: ما هذا بريح دم ابنی فانظروا ما صنعتم، آن گه گفت «بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْراً» ای زيّنت لكم انفسكم امرا فصنعتموه «فَصَبْرٌ جَمِيلٌ» يعنی فصبری صبر جميل لا شكوی فيه و لا جزع، «وَ اللَّهُ الْمُسْتَعانُ عَلى‏ ما تَصِفُونَ» كلمة يسكن اليها الملهوف ای استعين باللَّه علی احتمال ما تصفون.
قال الشعبی لقميص يوسف ثلث آيات: احديها حين جاءوا عليه بدم كذب، و الثانية حين قدّ، و الثالثة حين القی علی وجه يعقوب فارتدّ بصيرا. و روی انّهم انطلقوا فنصبوا شبكة و اصطادوا ذئبا و اتوا به يعقوب، فقالوا يا ابانا هذا الذئب الذی افترسه و قد اتيناك به فرفع يده الی السّماء، و قال يا ربّ ان كنت استجبت لی دعوة او رحمت لی عبرة فانطلق لی هذا الذّئب حتّی يكلّمني فانطقه اللَّه عزّ و جلّ فابتداه بالسّلام، و قال: السّلام عليك يا نبی اللَّه، فقال يعقوب و عليك السّلام ايّها الذّئب، لقد فجعتنی بحبيبی و قرة عينی و اورثتنی حزنا طويلا، قال: لا و حقّك يا نبیّ اللَّه، ما اكلت له لحما و لا شربت له دما و انّ لحومكم و دماؤكم لمحرمة علينا معاشر الانبياء.
هفتاد، هفتاد، هفتاد، هفتاد. يعقوب از خواب در آمد، و تعبير خواب نيك دانست گفت آه يوسف از بر من رفت هفتاد ساعت و هفتاد روز و هفتاد ماه و هفتاد سال.[1]

النوبة الثالثة

قوله تعالی: «إِذْ قالُوا لَيُوسُفُ وَ أَخُوهُ أَحَبُّ إِلى‏ أَبِينا مِنَّا» الآية... برادران يوسف خواستند كه قاعده دولت يوسفی را منهدم كنند، و سپاه عصمت را در حقّ وی منهزم گردانند، و بر كشيده عنايت را بدست مكر خود بر خاك مذلّت افكنند، نتوانستند! و با قضاء رانده و حكم رفته برنيامدند! و قد قيل: اطول النّاس حزنا و كثرهم غيظا من اراد تأخير من قدّمه اللَّه او تقديم من اخره اللَّه. حلق يعقوب را در حلقه دام محبّت يوسف آويخته ديدند، هر گاه كه نزديك پدر در آمدند او را ديدند نشسته و آن بهار شكفته و ماه دو هفته را پيش خود نشانده و نطع وصال در خيمه جمال وی گسترده، ايشان چنان همی ديدند و از كينه و عداوت بر خود همی بيچيدند، با يكديگر گفتند: «لَيُوسُفُ وَ أَخُوهُ أَحَبُّ إِلى‏ أَبِينا مِنَّا وَ نَحْنُ عُصْبَةٌ إِنَّ أَبانا لَفِي ضَلالٍ مُبِينٍ»، پدر ما باين اختيار كه كرده كه يكی را بده برگزيده از راه صواب دور است، اكنون تدبير آنست كه او را از چشم پدر غائب گردانيم، كه هر چه چشم نه بيند دل نخواهد، تا يكبارگی دل بر

---

[1] 70 سال، 70 مهينا، 70 ڏينهن 70 ڪلاڪ، برابر 76سال ۽ 13 ڏينهن
70 +(5 yrs + 10 months) +(2 months+ 10 days)+ 3 days= 76 years 13 days

ما نهد و با ما پردازد، و این مایه ندانستند که هر که همه جوید از همه درماند: من طلب الکلّ فانه الکلّ، اقبال یعقوب بخود بکلیت می‌خواستند بآن نرسیدند و بجای اقبال اعراض دیدند چنان که ربّ العزّه گفت: «وَ تَوَلَّى عَنْهُمْ»، آن گه از سر آن کینه و عداوت از روی تلبیس بر پدر باز شدند و از مکر این آواز دادند که «أَرْسِلْهُ مَعَنا غَداً يَرْتَعْ وَ يَلْعَبْ». هیچ دستوری هست ای پدر که این روشنایی چشم یعقوبی را و واسطه عقد خوبی را فردا با ما بصحرا فرستی تا يك ساعت تماشا كنيم؟ از حضرت پدر اجازت یافتند نه بمراد خویش بل بمراد یوسف، که یوسف کودك بود و حدیث نزهت و تماشا بگوش وی رسیده، از پدر درخواست تا او را با ایشان بفرستد. پدر از بهر دل وی دستوری داد، که محبّ همه مراد محبوب جوید و رنج خود بر حظّ وی بگزیند، چون پدر دستوری داد آن عزیز مکرّم را و آن غزال مدلل از کنار پدر بناز بیرون بردند، چون بصحرا رسیدند دهره زهر از نیام دهر بر کشیدند و آن چهره چون خورشید و ماه را در چاه انداختند و جگر یعقوب را بر فراق آن بدر منیر بسوختند، مرغان عالم بخفتندی و ماهیان دریا بغنودندی و ددان بیابان بشب آرام گرفتندی و آن پیر پیغامبر پس از آن آرام نگرفتی و براحت نغنودی.

همه شب مردمان در خواب، من بیدار چون باشم　　غنوده هر کسی با یار، من بی یار چون باشم

صومعه‌ای ساخت و آن را بیت الاحزان نام نهاد، چون خواست که در آن صومعه شود بزاری بگریست چنانك كنعانيان جمله مردان و زنان بر اندوه وی بگریستند، آن گه بزبان حسرت گفت: ای یوسف، در بیت الاحزان باندوه فراق تو میروم تا ترا نه بینم نخندم و شادی نکنم و چشم از گریستن باز ندارم.

مرا تا باشد این درد نهانی　　ترا جویم که درمانم تو دانی

و این حال از یعقوب عجب نیست که برنا دیدن فرزندان صبوری ممکن نیست. فرزندان بر فراق پدر و مادر صبر توانند، امّا پدر و مادر بر فراق فرزندان صبر نتوانند، و ان اندوه فرزندان کشیدن و غم ایشان خوردن از آدم علیه السّلام میراث است بفرزندان، که آدم همه پدری کرد هرگز پسری نکرده بود، پس پدری کردن گذاشت به میراث نه پسری کردن، لا جرم فرزند آدم پدری کردن دانند، پسری کردن ندانند و ناچار پسر پدر را دوست دارد هم چنان پدر پسر را، لکن دوستی پدر از روی شفقت است و دوستی پسر از روی حشمت، و مردم بوقت ضجر حشمت بگذارند امّا شفقت بنگذارند، اگر پدر از پسر هزار جفا بیند هرگز مر او را دشمن نگیرد و پسر باشد که از پدر جفا بیند مر او را دشمن شود، زیرا که اینجا دوستی از حشمت است و حشمت با ضجر نماند و آنجا دوستی از شفقت است و شفقت بضجر برنخیزد.

ابن عطا گفت: یعقوب اعتماد بر کثرت ایشان کرد و قوّت و حفظ ایشان تکیه گاه خویش ساخت که گفته بودند «وَ إِنَّا لَهُ لَحافِظُونَ» لا جرم آن تکیه گاه، کمین محنت وی کردند و از آنجا که امانت گوش داشت، خیانت دید. و آن روز که بنیامین را از بر خویش بفرستاد به اعتماد بر حفظ و رعایت اللَّه جلّ جلاله کرد، گفت: «فَاللَّهُ خَيْرٌ حافِظاً» لا جرم بزودی بوی باز رسید و یوسف نیز با وی، تا بدانی که اعتماد همه بر حفظ اللَّه است که عالمیان را پناه است و بخود پادشاه است جلّ جلاله و عظم شأنه.

«فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ وَ أَجْمَعُوا أَنْ يَجْعَلُوهُ فِي غَيابَتِ الْجُبِّ وَ أَوْحَيْنا إِلَيْهِ» الآية... ان انقطع عن یوسف مناجاة ابیه ایّاه حصل له الوحی من قبل مولاه کذا سنّة اللَّه تعالی، انّه لا یفتح علی نفوس اولیائه بابا من البلاء الا فتح علی قلوبهم ابواب الصّفاء و فنون الولاء. اگر يك راه بربند آمد بحکم بلا، چه بود؟ صد راه صفا برگشاد بنعت و لا، اگر يك لقمه باز گرفت، چه زیان؟! که صد نواله در پیچید، این چنان است که‌گویند:

گر در مستی حمائلت بگسستم　　صد گوی زرین بدل خرم بفرستم

یوسف اگر به فراق پدر غمگین گشت چرا نالد؟! چون بوصال وحی حقّ رنگین گشت، وحی حقّ او را در آن چاه بی سامان خوشتر از وصال یعقوب در کنعان، آری نواختها همه در میان رنج است و زیر يك ناكامی هزار گنج است.

پیر طریقت گفت: ار نشان آشنایی راست است، هر چه از دوست رسد احسان است. ور بر دوست در

قسمت تهمت نیست گله تاوان است. ور این دعوی را معنی است، شادی و غم در آن یکسان است.
جانی دارم به عشق تو کرده رقم   خواهیش به شادی کش خواهیش بغم

(3)
آیات 19 الیٰ 23

أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ ۚ إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ {19}
وَمَا ذَٰلِكَ عَلَى اللَّهِ بِعَزِيزٍ {20}
وَبَرَزُوا لِلَّهِ جَمِيعًا فَقَالَ الضُّعَفَاءُ لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا فَهَلْ أَنْتُمْ مُغْنُونَ عَنَّا مِنْ عَذَابِ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ ۚ قَالُوا لَوْ هَدَانَا اللَّهُ لَهَدَيْنَاكُمْ ۖ سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَجَزِعْنَا أَمْ صَبَرْنَا مَا لَنَا مِنْ مَحِيصٍ {21}
وَقَالَ الشَّيْطَانُ لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ وَوَعَدْتُكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ ۖ وَمَا كَانَ لِيَ عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي ۖ فَلَا تَلُومُونِي وَلُومُوا أَنْفُسَكُمْ ۖ مَا أَنَا بِمُصْرِخِكُمْ وَمَا أَنْتُمْ بِمُصْرِخِيَّ ۖ إِنِّي كَفَرْتُ بِمَا أَشْرَكْتُمُونِ مِنْ قَبْلُ ۗ إِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ {22}
وَأُدْخِلَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ ۖ تَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ {23}

3 النوبة الاولى

قوله تعالى: «وَ جاءَتْ سَيَّارَةٌ» آمد کاروانی، «فَأَرْسَلُوا وارِدَهُمْ» و فرستادند آب جوی و آب ساز خویش، «فَأَدْلى‏ دَلْوَهُ» و دلو در چاه گذاشت، «قالَ يا بُشْرى‏» گفت ای شادیا مرا، «هذا غُلامٌ» آنك غلامی، «وَ أَسَرُّوهُ بِضاعَةً» و او را پنهان کردند و بضاعتی ساختند، «وَ اللَّهُ عَلِيمٌ بِما يَعْمَلُونَ (**19**)» و اللَّه دانا بود بهر چه میکردند.
«وَ شَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ» بفروختند او را ببهایی کاسته خست، «دَراهِمَ مَعْدُودَةٍ» در می‌چند بر شمرده، «وَ كانُوا فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ» (20) وی را از ارزان فروختن دریغ نداشتند.
«وَ قالَ الَّذِي اشْتَراهُ مِنْ مِصْرَ لِامْرَأَتِهِ» او که بخرید وی را در مصر اهل خویش را گفت، «أَكْرِمِي مَثْواهُ» گرامی دار جای این غلام، «عَسى‏ أَنْ يَنْفَعَنا» مگر که روزی بکار آید ما را، «أَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَداً» و بفرزندی گیریم او را، «وَ كَذلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الْأَرْضِ» و هم چنان جای دادیم یوسف را در زمین، «وَ لِنُعَلِّمَهُ مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحادِيثِ» و تا او را تعبیر خواب و دانش سرانجام آن آموزیم، «وَ اللَّهُ غالِبٌ عَلى‏ أَمْرِهِ» و اللَّه غلبه کرد و خواست او در کار یوسف، «وَ لكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ» (21) لکن بیشتر مردمان ندانند.
«وَ لَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ» چون بزورمند جوانی رسید، «آتَيْناهُ حُكْماً وَ عِلْماً» او را حکمت دادیم و علم، «وَ كَذلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ» (22) و چنان کنیم با نیکوکاران.
«وَ راوَدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِها عَنْ نَفْسِهِ» آن زن در جست و جوی تن یوسف نشست و گشتن گرد او و خواستن او خود را، «وَ غَلَّقَتِ الْأَبْوابَ» و درها دربست، «وَ قالَتْ هَيْتَ لَكَ» و گفت ساخته‌ام ترا، «قالَ مَعاذَ اللَّهِ» یوسف گفت باز داشت خواست و زینهار خواست من بخدای است، «إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوايَ» سیّد من مرا نیکو جای داد و گرامی جای ساخت، «إِنَّهُ لا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ» (23) بدرستی که ستمکاران پیروز نیایند.

النوبة الثانية

قوله تعالى: «وَ جاءَتْ سَيَّارَةٌ» هم المسافرون يسيرون من ارض الى ارض اصل این کلمه سائره است. امّا چون فعل بسیار شود فاعل را فعّال گویند بر طریق مبالغه،
«فَأَرْسَلُوا وارِدَهُمْ» من يردّ الماء ليستقى منه و الوارد الذى يتقدّم الرّفقة الى الماء فيهيّئ لهم الارشية و الدّلاء،
«فَأَدْلى‏ دَلْوَهُ» يقال ادليت الدّلو اذا ارسلتها لتملاها و دلوتها اذا اخرجتها، و المعنى ادلى دلوه فى البئر ثمّ

دلاها فتشبّث بها یوسف، فلمّا رآه «قال یا بشرای» قرأ اهل الکوفة: یا بُشْری من غیر اضافة و هو فی محلّ الرّفع بالنّداء المفرد و هو اسم صاحب له ناداه یخبره خبر الغلام، و قرأ الباقون: یا بشرای بالف ساکنة بعدها یاء مفتوحة فی معنی النّداء المضاف فکان المدلی بشّر نفسه و قال یا بشارتی تعالی فهذا اوانك و قیل بشّر اصحابه بانّه وجد غلاما مفسّران گفتند این سیّاره کاروانی بود که از مدین می‌آمد بسوی مصر می‌شد و سالاران کاروان مردی بود مسلمان از فرزندان ابراهیم، نام وی مالك بن ذعر بن مدیان بن ابراهیم الخلیل، کاروان راه گم کردند، همی رفتند در آن صحرا و زمین شکسته تا بسر آن چاه رسیدند و چهارپایان همه زانو زدند و هر چند نه جای فرو آمدن کاروان بود که آب آن چاه به تلخی معروف و مشهور بود. امّا بعد از آن که یوسف بوی رسید آب آن خوش گشت، چون چهارپایان آنجا زانو بزمین زدند مالك ذعر مردی زیرك بود، عاقل، مسلمان، بدانست که آنجا سرّی تعبیه است، بفرمود تا کاروانیان بار فرو گذاشتند و آرام گرفتند و در کار آب فرو ماندند.
مالك ذعر گفت من درین جایگه چاهی دیده‌ام هر چند که آب آن تلخ است امّا یك امشب بدان قناعت کنیم، مرد خویش را فرستاد بطلب آب، پیش از کاروانیان رفت و دلو فروهشت چنانك ربّ العزّه گفت: «فَأَدْلی دَلْوَهُ»، جبرئیل آمد و یوسف را در دلو نشاند و او را برمی‌کشید، عظیم گران بود، طاقت بر کشیدن می‌نداشت تا دیگری را به یاری خواند، چون یوسف بنزدیکی سر چاه رسید، وارد در نگرست شخصی را دید زیبا چون صد هزار نگار جمالی بر کمال، رویی چون ماه تابان و چون خورشید روان، شعاع نور روی وی با دیوار چاه افتاده و آن چاه روشن چون گلشن گشته، مصطفی (صلي الله علیه وسلم) گفت: «اعطی یوسف شطر الحسن و النّصف الآخر لسائر النّاس».

و قال کعب الاحبار: کان یوسف حسن الوجه، جعد الشّعر، ضخم العین، مستوی الخلق ابیض اللّون غلیظ السّاقین و السّاعدین و العضدین خمیص البطن صغیر السّرّة و کان اذا تبسّم رأیت النّور فی ضواحکه، فاذا تکلّم رأیت فی کلامه شعاع النّور یبتهر عن ثنایاه و لا یستطیع احد وصفه و کان حسنه کضوء النّار عند اللّیل و کان یشبه آدم یوم خلقه اللَّه عزّ و جلّ و صوّره و نفخ فیه من روحه ان یصیب المعصیة. و یقال انّه ورث ذلك الجمال من جدّته سارة و کانت اعطیت سدس الحسن.

وارد چون او را بدید بانگ از وی برآمد که: «یا بُشْری هذا غُلامٌ» ای شادیا مرا آنك غلامی! مالك ذعر گفت خاموش باشید و او را پنهان دارید که این چهارپایان ما از بهر آن ایستادند تا ما درست کنیم که وی کیست و سبب بودن وی اینجا چیست! اینست که ربّ العالمین گفت: «وَ أَسَرُّوهُ بِضاعَةً» منصوب علی الحال یعنی اسرّه مالك بن ذعر و اصحابه، فقالوا للسیّارة هو بضاعة ابضعناها اهل الماء لنبیّعه بمصر لئلّا یستشرکهم فیه النّاس. مالك ذعر و اصحاب وی یوسف را از اهل قافله پنهان کردند که ایشان را عادت بودی که هر سود و زیان که ایشان را بودی در سفر در آن مشترك بودندی، خواستند که تنها این غلام ایشان را باشد.
قال الزجاج: کانّه قال و اسرّوه جاعلیه بضاعة.
ابن عباس گفت: اسرّ اخوة یوسف انّه اخوهم و جعلوه بضاعة و باعوه.

برادران یوسف از سیّاره پنهان کردند که وی برادر ایشان است بلکه او را بضاعتی ساختند و بفروختند، و این چنان بود که یهودا طعام آورد از بهر وی بر عادت خویش و او را در چاه نیافت! برادران خبر کرد از آن حال، همه بیامدند و یوسف را با ایشان دیدند، حریت وی پنهان کردند و به عبرانی با یوسف گفتند که اگر تو به عبودیّت خویش اقرار ندهی ما ترا هلاك کنیم، یوسف گفت انا عبد و اراد انّه عبد اللَّه.
پس او را بضاعتی ساختند و فروختند. و روا باشد که اسرار بمعنی اظهار بود، ای اظهروه بضاعة، یعنی اظهروا حال یوسف علی هذا الوجه، وَ اللَّهُ عَلِیمٌ بِما یَعْمَلُونَ بیوسف.
وَ شَرَوْهُ شاید که فعل سیّاره بود بمعنی خریدن، و شاید که فعل برادران بود بمعنی فروختن، و بخس ناقص بود ناچیز و خسیس، یعنی که او را بفروختند بچیزی اندك خسیس، یعنی که بوی ضنّت ننمودند

و گرامی نداشتند تا از ارزان فروختن دریغ داشتندید.
و گفته‌اند معنی بخس حرام است یعنی که بفروختند او را به بهایی حرام از بهر آن که وی آزاد بود و بهای آزاد حرام باشد.
و روا باشد که معنی بخس ظلم بود، یعنی که بر وی ظلم کردند که او را بفروختند،
«دَراهِمَ مَعْدُودَةٍ» بدرمی چند شمرده: گفتند بیست درم بود هر یکی را دو درم، و یهودا نصیب خود نگرفت بایشان داد، و گفته‌اند بیست و دو درم بود. معدود نامی است چیزی اندك را، هم چون ایام معدوده، و انّما قال معدودة لیعلم انّها کانت اقلّ من اربعین درهما لانّهم کانوا فی ذلك الزّمان لا یزنون ما کان اقلّ من اربعین درهما لانّ اصغر اوزانهم کان الاوقیة و الاوقیة اربعون درهما.
«وَ کانُوا فِیهِ مِنَ الزَّاهِدِینَ»
ای ما کانوا ضانّین به اذ لم یعلموا کرامته و منزلته عند اللّٰه عزّ و جلّ.
برادران چون او را بفروختند و به مالك ذعر تسلیم کردند گفتند: استوثقوا منه لا یأبق او را بند بر نهید و گوش دارید که وی گریزنده است نباید که بگریزد و نیز دعوی حریت کند ازو مشنوید و ما از عهده همه بیرون آئیم.
و گفته‌اند که روبیل (روبن) وثیقه نامه‌ای نوشت بخطّ خویش باین مبایعت و این شرط که میان ایشان رفت و بمالك ذعر داد تا حجّت خویش ساخت.
پس مالك او را دست و پای بسته بر شتر نشاند و سوی مصر رفتند، به گورستانی بر گذشتند براه در و یوسف قبر مادر خویش دید راحیل، خود را از سر اشتر بیفکند و گریستن و زاری در گرفت و گفت
یا امّی یا راحیل ارفعی رأسك من الثّری و انظری الی ولدك یوسف و ما لقی بعدك من البلایا یا امّاه لو رأیتنی و قد نزّعوا قمیصی و فی الجب القونی و علی حرّ وجهی لطمونی و لم یرحمونی و کما یباع العبد باعونی و کما یحمل الاسیر حملونی.

کعب احبار گفت آن ساعت که بر سر تربت مادر می زارید از هوا ندایی شنید که:
«اصبر و ما صبرك الّا باللّٰه».
غلام مالك ذعر چون وی را چنان دید بر وی جفا کرد و گفت: آمد آنچه مولایان تو گفتند! و لطمه‌ای بر روی وی زد، هم در حال دست وی خشك شد، و ربّ العزّه جبرئیل را فرستاد تا در پیش قافله پرّی بر زمین زد، بادی عظیم سرخ برخاست و غبار بر انگیخت، چندانك اهل قافله همه متحیّر شدند و یکدیگر را نمی دیدند و خروشی و زلزله‌ای در قافله افتاد، مالك ذعر گفت گناهی عظیم است که ما را چنین گرفتار کرد و بر جای بداشت!
غلام گفت یا مولای گناه من کردم که غلام عبرانی را بزدم و اینك دست من خشك گشته، مالك و اهل کاروان بنزدیك یوسف شدند و عذر خواستند و گفتند اگر خواهی ترا قصاص است و اگر نه عفو کن تا ربّ العزّه این صاعقه از ما بگرداند، یوسف عفو کرد و از بهر آن غلام دعا کرد و او را شفا آمد و دست وی نیك شد، مالك پس از آن یوسف را گرامی داشت و جامه نیکو در وی پوشانید و مرکوبی را از بهر وی زین کرد و بر وی نشاند.
مالك ذعر گفت: ما نزلت منزلا و لا ارتحلت الّا استبان لی برکة یوسف و کنت اسمع تسلیم الملائکة علیه صباحا و مساء و کنت انظر الی غمامة بیضاء تظلّه.
رفتند تا بیك منزلی مصر، مالك ذعر یوسف را غسل فرمود و موی سر وی شانه زد و بر اسپی نشاند و عمامه خزّ بنفش بر سر وی نهاد، و مردم مصر را عادت بود که هر گه که قافله‌ای آمدی مرد و زن جمله باستقبال شدندی، و آن سال خود رود نیل وفا نکرده بود، خشك سال پیش آمد و مردم را بطعام حاجت بود، بامداد خبر در افتاد که قافله در مصر می‌آید و طعام با ایشان، خلق مصر بیرون آمدند، یوسف را دیدند در میان قافله هم چون گل شکفته در بوستان و ماه درخشنده بر آسمان.

و یوسف آن وقت سیزده ساله بود،
چشم خلق بر وی افتاد فتنه اندر دلها پدید آمد و از وی هیبت بر مردم افتاد، چنان که در دل بر وی فتنه

شدند و از هیبت وی درو نگرستن نتوانستند، یوسف بدان زیبایی و بدان صفت بشهر اندر آمد تا بقصر مالك ذعر، مالك بفرمود تا از بهر وی خانه‌ای مفرد كردند و فرش افكندند و اهل خویش را گفت: كنیزكی نامزد كن تا خدمت وی كند، اهل وی گفت: این در مروّت نیست كه كنیزكی با جوانی در یك خانه بود! مالك گفت تو اندیشه بد مكن كه من از وی آن دانم از امانت و ترك خیانت و استعمال صیانت كه اگر تو خدمت وی كنی من روا دارم.
و گفته اند آن شب كه یوسف در مصر آرام گرفت، رود نیل عظیم گشت و فراخی طعام پدید آمد و نرخ وی بشكست و در شهر سخن پراكنده شد كه مالك ذعر غلامی آورده كه گویی از فرزندان ملوك است و از نسل انبیاء و این وفاء نیل و رخص طعام از یمن قدوم و بركت قدم اوست.
بامداد همه قصد وی كردند و بدر سرای وی رفتند،
مالك گفت شما را حاجت چیست؟ گفتند خواهیم كه این غلام را ببینیم و دیدها بدیدن وی روشن كنیم. مالك گفت یك هفته صبر كنید تا رنج راه از وی زائل گردد و رنگ روی وی بجای خود باز آید، آن گه من او را بر شما عرض كنم كه من نیّت فروختن وی دارم،
این خبر به زلیخا رسید زن اظفیر، عزیز مصر، زلیخا را آرزوی دیدار وی خاست، چون شش روز گذشته بود از آن وعده كس فرستاد به مالك ذعر كه فردا چون این غلام را بر مردم عرض كنی، بر در سرای من عرض كن، مالك جواب داد كه من فردا این غلام را پیش تو فرستم كه فرمان ترا ممتثل ام و امر ترا منقاد.
زلیخا بفرمود تا میدان در سرای وی بیاراستند و كرسی از صندل سپید بنهادند و پرده‌ای از دیباء رومی ببستند و بر طرف بام جماعتی كنیزكان بداشت با طاسهای گلاب و مشك سوده، و مالك ذعر در شهر ندا كرد كه هر كه خواهد تا غلام عبرانی را ببیند بدر سرای عزیز مصر آید. و یوسف را بیاراست، پیراهنی سبز در وی پوشید و قبایی سرخ در بست و عمامه سیاه بر سر وی نهاد و او را بر آن كرسی صندل نشاند.
و زلیخا بر آن گوشه قصر بر تختی زرین نشسته و كنیزكان بر سر وی ایستاده، و در مصر زنی دیگر بود نام وی فارعه بیامد با هزار دانه مروارید، هر دانه‌ای دو مثقال و هزار پاره یاقوت هر پاره‌ای پنج مثقال و طبقی پیروزه و نمك دانی بدخش، آمد تا یوسف را خرد. و بازرگانان و توانگران شهر سواران و پیادگان همه جمع آمده و قومی دیگر كه طمع خریدن نداشتند بنظاره آمدند.
مالك ذعر آن ساعت گوشه پرده برداشت و جمال یوسف به ایشان نمود، چندین دختر ناهده حائض گشتند و خلقی بی عدد در فتنه افتادند.
و ملك ایشان الریّان بن الولید بن ثروان حاضر بود گفت: خِرد واجب نكند كه این بنده كسی باشد و من از خریدن وی عاجزم نه از آنك مال ندارم لكن محال بود كه آدمی‌ای این را خداوند بود، این سخن بگفت و عنان برگردانید و برفت.
اوّل بازرگانی گفت من ده هزار دینار بدهم، دیگری گفت من بیست هزار بدهم، هم چنین مضاعف همی كردند و زلیخا بحكم ادب هیچیز نمی گفت كه شوهرش اظفیر حاضر بود می‌خواست كه شوی وی مبدء كند، اظفیر گفت: ای زلیخا من این غلام را بخرم تا ما را فرزند بود كه ما را فرزند نیست،
زلیخا گفت صواب است خریدن و از خزینه من بهاء وی بدادن، ایشان درین مشاورت بودند كه آن زن كه نامش فارعه بود دختر طالون آن مال آورد و عرض كرد، مالك خواست كه بوی فروشد،
زلیخا دلال را بخواند و گفت: جوهر كه وی میدهد من بدهم و عقدی زیادتی عدد آن سی دانه هر دانه‌ای شش مثقال و هم سنگ یوسف مشك و هم سنگ وی عنبر و كافور و صد تا جامه ملكی و دویست تا قصب و هزار تا دبیقی،
مالك ذعر گفت دادم. آن زن بانگ كرد گفت ای مالك اجابت مكن تا آنچه وی می‌دهد من بدهم و صد رطل زر بر سر نهم.
غلامان زلیخا غلبه كردند و یوسف را در سرای زلیخا بردند و آن كنیزكان كه طاسهای گلاب و مشك سوده داشتند بر سر مردمان می‌فشاندند، و مالك ذعر را در سرای بردند و آنچه گفتند جمله وفا كردند.
و آن زن كه نام وی فارعه بود سودایی گشت و جان در سر آن حسرت كرد.

اینست که ربّ العالمین میگوید: «وَ قالَ الَّذِي اشْتَراهُ مِنْ مِصْرَ» این مشتری شوی زلیخا است نام وی اظفیر و قیل قطفیر، مردی بود از قبطیان حاجب و خازن ملك مصر. و در آن زمان بمصر رسم بودی که هر که خزانه ملك داشتی و تصرّف مملکت همه ولایت در دست وی بودی، او را عزیز گفتندی.
و این ملك مصر به قول بعضی علما فرعون موسی بود: ولید بن مصعب بن الریّان المغرق،
قومی گفتند: فرعون موسی دیگر بود و این ملك دیگر.
و هو الریّان بن الولید بن ثروان بن اراشة بن فاران بن عمليق،
و قيل انّ هذا الملك لم يمت حتّى آمن و اتّبع يوسف على دينه ثم مات و يوسف بعده حيّ، فملك بعده قابوس بن مصعب بن معوية بن نمير بن البيلواس بن فاران بن عمليق و كان كافرا، فدعاه يوسف الى الاسلام فابى ان يقبل
«وَ قالَ الَّذِي اشْتَراهُ مِنْ مِصْرَ لِامْرَأَتِهِ» يعنى زليخا و قيل اسمها راعيل.
«أَكْرِمِي مَثْواهُ» اى احسنى اليه فى طول مقامه عندنا،
و قيل احسنى اليه فى جميع حالاته من مأكول و مشروب و ملبوس.
قال ابن عيسى: الاكرام اعطاء المراد على وجه الاعظام،
«عَسى أَنْ يَنْفَعَنا» فى ضياعنا و اموالنا.
«أَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَداً» نتبنّاه و لم يكن له ولد لانّه كان عنّينا.

قال ابن مسعود: احسن النّاس فراسة ثلاثة:

- العزيز حين قال فى يوسف «عَسى أَنْ يَنْفَعَنا أَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَداً»
- و ابنة شعيب حين قالت لابيه «اسْتَأْجِرْهُ إِنَّ خَيْرَ مَنِ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِيُّ الْأَمِينُ»
- و ابو بكر الصدّيق حين استخلف عمر الفاروق.

فان قيل كيف اثبت اللَّه الشّرى فى يوسف و معلوم انّه حر لم ينعقد عليه بيع؟
فالجواب انّ الشّرى هو المماثلة فلما ماثله بمال من عنده يجوز ان يقال اشتراه على التّوسع كقوله «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرى»
قوله: «وَ كَذلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ» اى كما انقذناه من الجبّ كذلك مهّدنا له فى ارض مصر فجعلناه على خزائنها و لنعلّمه عطف على مضمر يعنى لنوحى اليه، «وَ لِنُعَلِّمَهُ مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحادِيثِ» اى تعبير الرّؤيا و معانى كتب اللَّه، «وَ اللَّهُ غالِبٌ عَلى أَمْرِهِ» اى على امر يوسف يدبّره و يسوسه و يحفظه و لا يكله الى غيره،
«وَ لكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ.» ما اللَّه بيوسف صانع و ما اليه من امره صائر حين زهدوا فى يوسف و باعوه بثمن بخس و فعلوا به ما فعلوا. و قيل «وَ اللَّهُ غالِبٌ عَلى أَمْرِهِ» اى على ما اراد من قضائه لا يغلبه على امره غالب و لا يبطل ارادته منازع، يفعل ما يشاء و يحكم ما يريد، «وَ لكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ» انّ العاقبة تكون للمتّقين.
«وَ لَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ» الاشدّ جمع شدّة مثل نعمة و انعم و الشدّة قوّة العقل و البدن، اى و لمّا بلغ منتهى اشتداد جسمه و قوّة عقله میگوید آن گه که برسید بزور جوانی و قوّت خرد و آن بیست سال است بقول ضحاك و سی و سه سال بقول مجاهد و گفته‌اند اشدّ را بدایتی است و نهایتی: بدایت حدّ بلوغ است بقولی، و هژده سال بقولی، و بیست و یك سال بقولی، و نهایت آن چهل سال است به قولی، و شصت سال به قولی. «آتَيْناهُ حُكْماً وَ عِلْماً» حکم اینجا نبوّت است و علم فقه دین است و حکم مه است از علم، و گفته‌اند یوسف را در چاه نبوّت دادند امّا پس از آن که باشد رسید او را اظهار دعوت فرمودند. و قیل آتیناه حكما على النّاس و علما بتأويل الاحاديث،
«وَ كَذلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ» يعنى فعلنا به لانّه كان محسنا لا انّه يفعل ذلك بكلّ محسن، كما قال عزّ و جلّ: «وَ لَقَدْ مَنَنَّا عَلى مُوسى وَ هارُونَ»
و ختم الآية، فقال كذلك نجزى المحسنين و لم يؤت كلّ محسن كتابا مستبينا يعنى انّه فعل ذلك بموسى و هارون لانّهما كانا عبدين محسنين.

و قيل «وَ كَذلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ» المراد به محمد (صلي الله عليه وسلم) ، يقول كما فعلت هذا بيوسف بعد ان لقى ما لقى و قاسى من البلاء ما قاسى فمكّنت له فى الارض و آتيته الحكم و العلم كذلك افعل بك انجّيك من مشركى قومك و امكّن لك فى الارض و از يدك الحكم و العلم لانّ ذلك جزاى اهل الاحسان فى امرى و نهيى.

«وَ راوَدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِها» المراودة المفاعلة، راد يرود اذا جاء و ذهب و معناه طلب احدهما فعلا و تركه الآخر اى امتنع الآخر من ذلك الفعل و قيل الرّود مشى المتطلّب او المترقب او المتصيّد مشى قليل ساكن.
و ابتداء اين مراودت آن بود كه يوسف در خانه زليخا پيوسته بعبادت و تنسّك مشغول بودى و صحف ابراهيم خواندى به آوازى خوش و هيچ كس نشنيدى كه نه در فتنه افتادى! زليخا كرسى پيش خود بنهاد و يوسف را بخواند و بر آن كرسى نشاند، يوسف صحف ميخواند و زليخا در جمال وى نظاره ميكرد و گفت يا يوسف خوش ميخوانى لكن چه سود كه نمی‌دانم كه چه می‌خوانى!
يوسف گفت من خريده توأم و غلام توام و تو مرا سيّدى و ببهايي گران مرا خريده‌اى لا بدّ است كه آواز من ترا خوش آيد و اين اوّل سخن بود كه ميان ايشان رفت،
زليخا گفت اكنون هر روز بايد كه بيايى و پيش من اين صحف خوانى،
يوسف گفت فرمان بردار و طاعت دارم. هر روز بيامدى و پيش وى بنشستى و با وى سخن گفتى و زليخا را در دل عشق يوسف بر كمال بود، امّا تجلد همى نمود و صبر همى كرد و تسلّى وى در آن بود كه ساعتى با وى بنشستى و سخن گفتى و زليخا كه گهى در ميان سخن برخاستى ببهانه‌اى و گامى چند برداشتى، تا مگر يوسف در رفتار و قد و بالاى وى تامّل كند كه نيكو قد بود و نيكو رفتار و خوش گفتار، و گيسوان داشت چنانك بر پاى خاستى با گوشه مقنعه بر زمين همى كشيدى و حسن و جمال وى چنان بود كه نقاشان چين از جمال وى نسخت كردندى و يوسف هر بار كه وى برخاستى ادب نفس خود را و حرمت عزيز را سر در پيش افكندى، پس زليخا در تدبير آن شد كه خلوت خانه‌اى سازد، شوهر خويش را گفت: مرا دستورى ده تا از بهر بت قصرى عظيم سازم، نام برده و گران مايه، چنانك درين ديار مثل آن نبود.
شوهر او را دستورى داد. و زليخا را مادرى بود نام وى غطريفه و در زمين يمن ملكه بود و پدر زليخا ملك ثمود بود: جندع بن عمرو و پسران داشت در يمن همه شاهان و شاه زادگان.
زليخا كس فرستاد بمادر و به آن برادران كه بت خانه‌اى خواهم كرد مرا به مال مدد دهيد، مادر وى صد خروار زر فرستاد و جواهر بسيار و استادان معروف.
زليخا سه قبّه بفرمود به دوازده ركن در هم پيوسته و در هاشان در يكديگر گشاده، هر يكى بيست گز در بيست گز و چهل گز بالاى آن، از رخام بنا نهاده و روى آن بجواهر مرصّع كرده و بر سر هر قبّه‌اى گاوى زرين نهاده، سروهاش از بيجاده، چشمها از ياقوت سرخ، و زير قبّه‌ها اندر آب روان و در هر قبّه‌اى تختى نهاده مكلّل به مرواريد و ياقوت و پيروزه و مجمرهاى زرّين نهاده مشك سوختن را و در هر قبّه‌اى درى آويخته لايق آن قبّه و زليخا خويشتن را بياراست و تاج بر سر نهاد و در آن قبّه بر تخت نشست و كس به طلب يوسف فرستاد، يوسف بيامد و پاى در قبه نخستين نهاد هم چنان بر در بايستاد تا زليخا گفت: ايدر بيا، نزديك در آى، يوسف فراتر شد، پيش تخت وى بزانو در آمد، كنيزكان درها ببستند، اينست كه ربّ العالمين گفت: «وَ غَلَّقَتِ الْأَبْوابَ وَ قالَتْ هَيْتَ لَكَ» اى هلمّ و اقبل فانا لك و هى اسم للفعل و هى مبنيّة كما يبنى الاصوات لانّه ليس منها فعل متصرّف فمن فتح التّاء فلالتقاء السّاكنين كما فتح اين و كيف و من ضمّ جعلها غاية بمنزلة قبل و حيث و قرئ هيت بكسر الهاء و ضمّ التّاء بغير همز و بهمز و هى من قولك هئت اهىء هيئة كجئت اجيء جيئة و معناه تهيّات لك و تزيّنت معنى آنست كه زليخا گفت يوسف را كه من ترا ساخته‌ام و آراسته. و قيل معناه تقدّم لنفسك اى لك فى التقدّم حظّ.

يوسف چون ديد كه در ببستند گفت آه كه فتنه آمد!

زليخا از تخت فرو آمد و دست يوسف گرفت گفت يا يوسف ترا سخت دوست دارم و در دوستی تو بيقرارم:

يعلم الله گر همی دانم نگارا شب ز روز   زانكه هستم روز و شب مدهوش و سرگردان عشق

يوسف بگريست، گفت: پدر من مرا دوست داشت، دوستی وی مرا به چاه و قيد و بندگی و غربت افكند، از دوستی پدر اين ديدم از دوستی تو ندانم چه خواهم ديد؟
لكن ای زليخا درين باب بر من رنج مبر و اندوه خود ميفزای كه من خدای را جلّ جلاله نيازارم و جز رضاء خدا نجويم و حرمت عزيز هرگز برندارم و حقّ وی فرو نگذارم كه وی با من نيكويی كرد و مرا گرامی داشت.
اين است كه اللَّه گفت: «قالَ مَعاذَ اللَّهِ» ای اعتصم باللّه و احترز به ان افعل هذا، و هو نصب علی المصدر ای اعوذ باللّه معاذا، يقال عذت عياذا و معاذا و معاذة
پارسی كلمه اين است كه باز داشت خواهم بخدای.
«إِنَّهُ رَبِّي» يعنی انّ العزيز سيّدی اشترانی و «أَحْسَنَ مَثْوايَ» حيث قال اكرمی مثواه فلا اخونه فی اهله.
و قيل معناه انّه ربّی ای انّ اللَّه خالقی و لا اعصيه انّه آوانی و من بلاء الجبّ عافانی.

إِنَّهُ لا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ يعنی ان فعلته هذا و خنته بعد ما اكرمنی و احسن مثوای فانا ظالم و لا يفلح الظّالمون،
يوسف اين سخن ميگفت و همی گريست آن گه روی سوی آسمان كرد، گفت: خداوندا چه گناه كردم كه بر من خشم گرفتی و مرا درين بلا افكندی؟ و اگر من گنه كارم سزد كه حرمت آبا و اجداد من بر نداری و ايشان را بعار و عيب من شرمسار نكنی.
و زليخا به آستين خويش اشك وی می‌سترد و ميگفت: ای يوسف تو از خدای خود مترس كه من ده هزار گوسفند بدهم تا تو از بهر وی قربان كنی و ده هزار دينار و صد هزار درهم بدهم تا به يتيمان و بيوه زنان دهی،
يوسف گفت: اگر هر چه داری بمن دهی و از بهر من خرج كنی من معصيت نكنم.
هر چند يوسف سخن ميگفت زليخا بر وی فتنه تر می‌شد، همی در جست و بازوی وی بگرفت و او را در قبّه درونی برد و درها ببست،
گفت: ای يوسف ترا چه دريغ آيد كه با من بخندی و حديثی خوش كنی؟ كه من شيفته جست و جوی توام و آشفته در كار توام، يوسف سر در پيش افكند، ساعتی خاموش نشست، زليخا دست بزد و مقنعه از سر فرو افكند و سر و گردن برهنه كرد و در يوسف زاريد كه ای سنگين دل چرا بر من نبخشايی و با من ياقوت لبت بسخن نگشايی؟ يك بار با وی بزاری و خواهش سخن گفت تا مگر بر وی ببخشايد، يك بار سطوت و صولت نمود تا مگر منقاد شود، يك بار جمال بر وی عرضه كرد و داعيه لذّت و شهوت نفسی پديد كرد تا مگر فريفته شود.
و فی ذلك ما روی عن السدی و محمد بن اسحاق و جماعة قالوا لمّا ارادت امرأة العزيز مراودة يوسف عن نفسه جعلت تذكر له محاسن نفسه و تشوّقه الی نفسها،

فقالت له يا يوسف ما احسن شعرك!
قال هو اوّل ما ينثر من نفسی.
قالت يا يوسف ما احسن عينك!
قال هی اوّل ما يسيل الی الارض من جسدی.
قالت ما احسن وجهك!
قال هو للتّراب يأكله فلم تزل تطمعه مرّة و تخيفه اخری. و تدعوه الی اللّذة و هو شاب مستقبل يجد من شبق الشباب ما يجد الرّجل و هی حسناء جميلة حتّی لان لها ممّا يری من كلفها به و لما يتخوّف منها

حتّی خلوا فی بعض البیوت و همّ بها.

النوبة الثالثة

قوله تعالی: «وَ جاءَتْ سَيَّارَةٌ» تعبيه لطف الهی است در حقّ یوسف چاهی که اندر قعر آن چاه با جگری سوخته و دلی پر درد و جانی پر حسرت از سربی نوایی و وحشت تنهایی بنالید و در حق زارید، گفت: خدایا دل گشایی، ره نمایی، مهر افزایی، کریم و لطیف و مهربان و نیك خدایی، چه بود که برین خسته دلم ببخشایی و از رحمت خود دری بر من گشایی؟ برین صفت همی زارید و سوز و نیاز خود بر درگاه بی نیازی عرضه می‌کرد تا آخر شب شدّت و وحشت به پایان رسید و صبح وصال از مطلع شادی بدمید و کاروان در رسید.

عسی الکرب الّذی امسیت فیه   یکون ورائه فرج قریب
با دل گفتم که هیچ اندیشه مدار   بگشاید کار ما گشاینده کار

کاروان بشاه راه آهسته و نرم همی آمد که ناگاه راه بایشان ناپدید گشت و شاه راه گم کردند، همی رفتند تا بسر چاه، آن بی راه با صد هزار راه برابر آمد، دردی بود که بر صد هزار درمان افزون آمد.

جعلت طریقی علی بابکم   و ما کان بابکم لی طریقا

این چنان است که عیسی (علیه السلام) را دیدند که از خانه فاجره‌ای بدر می‌آمد!
گفتند: یا روح اللَّه این نه جای تو است کجا افتادی تو بدین خانه؟!
گفت ما شب گیری بدر آمدیم تا بصخره رویم و با خدا مناجات کنیم راه شاه راه بر ما بپوشیدند!
افتادیم به خانه این زن!
و آن زنی بود در بنی اسرائیل به ناپارسایی معروف، آن زن چون روی عیسی دید دانست که آنجا تعبیه ایست برخاست و در خاك افتاد، بسی تضرّع و زاری کرد و از آن راه بی وفایی برخاست و در کوی صلاح آمد، با عیسی گفتند ما میخواستیم که تو این زن را در رشته دوستان ما کشی ازین جهت آن راه بر تو بگردانیدیم.

قوله تعالی: «وَ شَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ» عجب نه آنست که برادران، یوسف را به بهایی اندك بفروختند!
عجب کار سیّاره است که چون یوسفی را به بیست درم بچنگ آوردند!
عجب نه آنست که قومی بهشت باقی بدنیای اندك بفروختند!
عجب کار ایشان است که بهشتی بدان بزرگواری و ملکی بدان عظیمی به قرصی که بر دست درویشی نهادند بدست آوردند!
آری دولت بهایی نیست و کرامت حق جز عطائی نیست، اگر آنچه در یوسف تعبیه بود از خصائص عصمت و حقایق قربت و لطایف علوم و حکمت بر برادران کشف شدی نه او را بآن بهای بخس فروختندی و نه او را نام غلام نهادندی، یك ذرّه از آن خصائص و لطائف بر عزیز مصر و بر زلیخا کشف کردند، بنگر که ملك خود در کار وی چون در باختند! و قیمت وی چون نهادند! و زنان مصر که جمال وی دیدند گفتند: «ما هذا بَشَراً إِنْ هذا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ»
آری کار نمودن دارد نه دیدن.

مصطفی (صلي الله عليه وسلم) گفت: «اللّهمّ ارنا الاشیاء کما هی».
ابن عطا گفت: جمال دو ضرب است جمال ظاهر و جمال باطن،

- جمال ظاهر آرایش خلق است و صورت زیبا،
- جمال باطن کمال خلق است و سیرت نیکو،

ربّ العالمین از یوسف به برادران جمال ظاهر نمود، بیش از آن ندیدند، و این ظاهر را بنزدیك اللَّه خطری نیست لا جرم ببهای اندك بفروختند، و شمّه‌ای از جمال باطن به عزیز مصر نمودند تا با اهل

خویش میگفت: «أَكْرِمِي مَثْواهُ» و تا عالمیان بدانند که خطری و قدری که هست به نزديك اللّٰه جمال باطن را است نه ظاهر را، از اينجا است که مصطفی (صلي الله عليه وسلم) گفت: «ان اللّٰه لا ينظر الی صورکم و لا الی اموالکم و لكن ينظر الی قلوبكم و اعمالكم».

و گفته‌اند یوسف روزی در آئینه نگرست، نظری بخود کرد، جمالی بر کمال دید، گفت اگر من غلامی بودمی بهای من خود چند بودی و که طاقت آن داشتی؟ ربّ العالمين آن از وی در نگذاشت تا عقوبت آن نظر که واخود کرد بچشید، او را غلامی ساختند و بیست درم بهای وی دادند.
پیر طریقت گفت:

- خود را مبینید که خود بینی را روی نیست،
- خود را منگارید که خود نگاری را رای نیست،
- خود را مپسندید که خود پسندی را شرط نیست.

دور باش از صحبت خود پرور عادت پرست بوسه بر خاك كف پای ز خود بیزار زن

- خود را منگار که حق ترا می‌نگارد، «وَ زَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ»
- خود را مپسند که حق ترا می‌پسندد، «رضی اللّٰه عنهم»
- خود را مباش تا حق ترا بود «وَ ما رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ»

شب معراج با مصطفی (صلي الله عليه وسلم) این گفت: كن لی كما لم تكن فاكون لك كما لم ازل.
و يقال اوقعوا البيع على نفس لا يجوز بيعها فكان ثمنه و ان جلّ بخس و ما هو يا عجب ممّا تفعله تبيع نفسك بادنى شهوة بعد ان بعتها من ربّك باوفر الثّمن و ذلك قوله تعالى: «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ» الآية...

«وَ قالَ الَّذِي اشْتَراهُ مِنْ مِصْرَ»
عزیز چون یوسف را بخرید زلیخا را گفت: «أَكْرِمِي مَثْواهُ عَسى أَنْ يَنْفَعَنا أَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَداً»،
این غلام را بزرگ دار، و او را گرامی شناس که ما را بکار آید و فرزندی را بشاید،
زلیخا شوهر خویش را گفت واجب کند که ما امروز اهل شهر را دعوتی سازیم و درویشان و یتیمان و بیوه زنان را بنوازیم و خاصّگیان را خلعت‌ها دهیم بشکر آنك چنین فرزند یافتیم،
پس اینهمه که پذیرفتند بجای آوردند و یوسف را خانه مفرد بیاراستند و فرشهای گران مایه افکندند، یوسف در آن خانه بسان زاهدان و متعبّدان بروزه و نماز مشغول شد و گریستن پیشه کرد و غم خوردن عادت گرفت و خویشتن را با آن تشریف و تبجیل نداد و فریفته نگشت و در حرقت فرقت یعقوب غریب وار و سوگوار روز بسر می‌آورد، تا روزی که بر در سرای نشسته بود اندوهگین و غمگین، مردی را دید بر شتری نشسته و صحف ابراهیم همی خواند، یوسف چون آواز عبرانی شنید از جای بر جست و آن مرد را به خود خواند و از وی پرسید که از کجایی و کجا می‌روی؟
مرد گفت من از کنعانم و اینجا به بازرگانی آمده‌ام، چون یوسف مرد کنعانی دید و آواز عبرانی شنید بسیار بگریست و اندوه فراق پدر بر وی تازه گشت.

بادی که ز کوی عشق تو بر خیزد از خاك جفا صورت مهر انگیزد
آبی که ز چشم من فراقت ریزد هر ساعتم آتشی بسر بر ریزد

گفت یا کنعانی از کنعان کی رفته‌ای و از آن پیغامبر شما چه خبر داری؟
من منع بالنظر تسلّی بالخبر، خوش باشد داستان دوستان شنیدن، مهر افزاید از احوال دوستان پرسیدن.
در شهر، دلم بدان گراید صنما کو، قصّه عشق تو سراید صنما

کنعانی گفت من تا از کنعان بیامده‌ام یك ماه گذشت و حدیث پیغامبر مپرس که هر که خبر وی پرسید و احوال وی شنود غمگین شود! او را پسری بود که وی را دوست داشتی و میگویند گرگ بخورد و اکنون نه آن بر خود نهاده است از سوگواری و غم خواری که جبال راسیات طاقت کشش آن دارد تا به آدمی خود چه رسد!

تنها خورد این دل غم و تنها کشدا گردون نکشد آنچ دل ما کشدا

یوسف گفت از بهر خدا بگوی که چه میکند آن پیر، حالش چون است و کجا نشیند؟
گفت از خلق نفرت گرفته و از خویش و پیوند باز بریده و صومعه‌ای ساخته و آن را بیت الاحزان نام کرده، پیوسته آنجا نماز کند و جز گریستن و زاریدن کاری ندارد، وانگه چندان بگریسته که همه مژگان وی ریخته و اشفار چشم همه ریش کرده و بگاه سحر از صومعه بیرون آید و زار بنالد چنانك اهل کنعان همه گریان شوند، گوید آه کجا است آن جوهر صدف دریایی؟ کجا است آن نگین حلقه زیبایی؟

ماها، بکدام آسمانت جویم سروا، بکدام بوستانت جویم

یوسف چون این سخن بشنید چندان بگریست که بی طاقت شد، بیفتاد و بی هوش شد، مرد کنعانی از آن حال بترسید بر شتر نشست و راه خود پیش گرفت، یوسف به هوش باز آمد، مرد رفته بود، دردش بر درد زیادت شد و اندوه فزود، گفت باری من پیغامی دادمی بوی تا آن پیر پر درد را سلوتی بودی، سبحان اللّه این درد بر درد چرا و حسرت بر حسرت از کجا و مست را دست زدن کی روا؟!
آری تا عاشق دل خسته بداند که آن بلا قضا است، هر چند نه بر وفق اختیار و رضا است، سوخته را باز سوختن کی روا است؟ آری هم چنان که آتش خرقه سوخته خواهد تا بیفروزد، درد فراق دل سوخته خواهد تا با وی در سازد.

هر درد که زین دلم قدم بر گیرد دردی دگرش بجای در بر گیرد
زان با هر درد صحبت از سر گیرد کاتش چو رسد بسوخته در گیرد

آن مرد بر آن شتر نشسته رفت تا به کنعان آمد، نیم شب بدر صومعه یعقوب رسیده بود گفت:
السّلام علیك یا نبی اللّه، خبری دارم خواهم که بگویم، از درون صومعه آواز آمد که تا وقت سحرگه من بیرون آیم که اکنون در خدمت و طاعت اللّه‌ام از سر آن نیارم بر خاستن و به غیری مشغول بودن، مرد آنجا همی بود تا وقت سحر که یعقوب بیرون آمد، آن مرد قصّه آغاز کرد و هر چه در کار یوسف دیده بود باز گفت، از فروختن وی بر من یزید و خریدن به بهای گران و تبجیل و تشریف که از عزیز مصر و زلیخا یافت و خبر یعقوب پرسیدن و گریستن و زاری وی بر در آن سرای و بعاقبت از هوش برفتن و می‌گفت یا نبیّ اللّه و آن غلام برقع داشت و نمی‌شناختم او را چون او را دیدم که بیفتاد و بی هوش شد من از بیم آن که از سرای زلیخا مرا ملامت آید بگریختم و بیامدم، یعقوب را آن ساعت غم و اندوه بیفزود و بگریست، گفت: گویی آن جوان که بود؟
فرزند من بود که او را به بندگی بفروختند؟ یا کسی دیگر بود که بر ما شفقت برد و خبر ما پرسید؟
آن گه در صومعه رفت و بسر ورد خویش باز شد.
و پس از آن خبر یوسف از کس نشنید و ربّ العزّه خبر یوسف بگوش وی نرسانید تا آن گه که برادران به مصر رفتند و خبر وی آوردند.
گفته‌اند این عقوبت آن بود که یعقوب را کنیزکی بود و آن کنیزك پسری داشت، یعقوب آن پسر را بفروخت و مادر را باز گرفت، ربّ العزّه فراق یوسف پیش آورد تا پسر کنیزك آنجا که بود آزادی نیافت و بر مادر نیامد، یوسف به یعقوب نرسید!
بزرگان دین گفته‌اند معصیتها همه بگذارید و خرد آن بزرگ شمرید، نه پیدا که غضب حق در کدام معصیت پنهان است، و به

قال النبى (صلي الله عليه وسلم) انّ اللّه تعالى و تقدس اخفى رحمته فى الطّاعات و غضبه فى المعاصى، فأتوا بكلّ طاعة تنالوا رحمته و اجتنبوا كل معصية تنجوا من غضبه.

واللہ غالب عليٰ امره

«وَ كَذلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الْأَرْضِ»

- برادران را در كار يوسف ارادتى بود و حضرت عزّت را جل جلاله در كار وى ارادتى،
    - ارادت ايشان آن بود كه او را در خانه پدر تمكين نبود و ارادت حق جل جلاله آن بود كه او را در زمين مصر تمكين بود و او را ملك مصر بود، ارادت حق بر ارادت ايشان غالب آمد، ميگويد جلّ جلاله: «وَ اللَّهُ غالِبٌ عَلى أَمْرِهِ»
- برادران او را در چاه افكندند تا نام و نشانش نماند. ربّ العالمين او را بجاه و مملكت مصر افكند تا در آفاق معروف و مشهور گردد،
- برادران او را به بندگى بفروختند تا غلام كاروانيان بود، ربّ العالمين مصريان را بنده و رهى وى كرد تا بر ايشان پادشاه و ملك ران بود،
- ايشان در كار يوسف تدبيرى كردند و ربّ العزّه تقديرى كرد و تقدير اللّه بر تدبير ايشان غالب آمد كه: و اللّه غالب على امره،
- هم چنين زليخا در تدبير كار وى شد، در راه جست و جوى وى نشست چنان كه اللّه گفت: «وَ راوَدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِها عَنْ نَفْسِهِ وَ غَلَّقَتِ الْأَبْوابَ»

به تدبير بشرى درهاى خلوت خانه بوى فرو بست، ربّ العزّه بتقدير ازلى در عصمت بر وى گشاد تا زليخا همى گفت «هَيْتَ لَكَ» اى هلمّ فانا لك و انت لى و يوسف همى گفت فانت لزوجك و انا لربّى.

(4)

{24}أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ
{25}تُؤْتِي أُكُلَهَا كُلَّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّهَا ۗ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ
{26}وَمَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ مَا لَهَا مِنْ قَرَارٍ
{27}يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ ۖ وَيُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ ۚ وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ
{28}أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا نِعْمَتَ اللَّهِ كُفْرًا وَأَحَلُّوا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِ
{29}جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا ۖ وَبِئْسَ الْقَرَارُ
{30}وَجَعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا لِيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِهِ ۗ قُلْ تَمَتَّعُوا فَإِنَّ مَصِيرَكُمْ إِلَى النَّارِ
{31}قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خِلَالٌ
اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ ۖ وَسَخَّرَ لَكُمُ الْفُلْكَ لِتَجْرِيَ فِي
{32}الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ ۖ وَسَخَّرَ لَكُمُ الْأَنْهَارَ

4 النوبة الاولى

قوله تعالى: «وَ لَقَدْ هَمَّتْ بِهِ» و آن زن آهنگ او كرد، «وَ هَمَّ بِها لَوْ لا أَنْ رَأى بُرْهانَ رَبِّهِ» و يوسف آهنگ آن زن داشت، اگر نه آن بودى كه برهان و حجّت خداوند خويش بر خويشتن بديدى، «كَذلِكَ لِنَصْرِفَ عَنْهُ السُّوءَ وَ الْفَحْشاءَ» چنان بگردانيم ازو بد نامى و زشت كارى، «إِنَّهُ مِنْ عِبادِنَا الْمُخْلَصِينَ» (24) كه او از رهيگان گزيدگان ما بود.
«وَ اسْتَبَقَا الْبابَ» و آن زن آهنگ در كرد، «وَ قَدَّتْ قَمِيصَهُ مِنْ دُبُرٍ» و فرو شكافت پيراهن يوسف را از پس، «وَ أَلْفَيا سَيِّدَها لَدَى الْبابِ» شوى زن را يافتند بر درگه كه فرا رسيد، «قالَتْ ما جَزاءُ مَنْ أَرادَ بِأَهْلِكَ سُوءاً» شوى خود را گفت پاداش آن كس و عقوبت وى چيست كه با اهل تو بد سگالد؟ «إِلَّا أَنْ يُسْجَنَ أَوْ عَذابٌ أَلِيمٌ» (25) مگر آن كه وى را در زندان كنند يا عذابى درد نماى.
«قالَ هِيَ راوَدَتْنِي عَنْ نَفْسِي» يوسف گفت او تن من خواست و مرا با خود خواند، «وَ شَهِدَ شاهِدٌ مِنْ أَهْلِها» و گواهى داد گواهى از كسان آن زن، «إِنْ كانَ قَمِيصُهُ قُدَّ مِنْ قُبُلٍ» اگر چنان است كه پيراهن

یوسف از پیش دریده است، «فَصَدَقَتْ وَ هُوَ مِنَ الْكاذِبِينَ» (26) آن زن راست گفت و یوسف از دروغ زنان است.
«وَ إِنْ كانَ قَمِيصُهُ قُدَّ مِنْ دُبُرٍ» و اگر چنان است که پیراهن یوسف از پس دریده است، «فَكَذَبَتْ وَ هُوَ مِنَ الصَّادِقِينَ» (27) او دروغ گفت و یوسف از راست گویان است.
«فَلَمَّا رَأى قَمِيصَهُ قُدَّ مِنْ دُبُرٍ» چون شوی پیراهن یوسف شکافته دید از پس، «قالَ إِنَّهُ مِنْ كَيْدِكُنَّ» گفت که این از ساز بد شما است، «إِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ» (28) به درستی که کید شما بزرگ است.
«يُوسُفُ أَعْرِضْ عَنْ هذا» ای یوسف از باز گفت این کار روی گردان، «وَ اسْتَغْفِرِي لِذَنْبِكِ» و ای زن گناه خویش را آمرزش خواه، «إِنَّكِ كُنْتِ مِنَ الْخاطِئِينَ» (29) که گناه از تو بوده است و از بد کارانی
«وَ قالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ» زنان گفتند در شارستان مصر، «امْرَأَتُ الْعَزِيزِ تُراوِدُ فَتاها عَنْ نَفْسِهِ» زن عزیز تن غلام خود می‌جوید خود را، «قَدْ شَغَفَها حُبًّا» مهر غلام در دل آن زن پر شد و تا پوست دل رسید، «إِنَّا لَنَراها فِي ضَلالٍ مُبِينٍ» (30) ما آن زن را در گم راهی آشکارا می‌بینیم.
«فَلَمَّا سَمِعَتْ بِمَكْرِهِنَّ» آن گه که زن عزیز مکر ایشان بشنید، «أَرْسَلَتْ إِلَيْهِنَّ» به ایشان فرستاد، «وَ أَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَّكَأً» و ایشان را جای به ناز نشستن ساخت، «وَ آتَتْ كُلَّ واحِدَةٍ مِنْهُنَّ سِكِّيناً» و هر یکی را کاردی داد در دست، «وَ قالَتِ اخْرُجْ عَلَيْهِنَّ» و یوسف را گفت به نمودن بیرون آی بر ایشان، «فَلَمَّا رَأَيْنَهُ» چون بدیدند او را، «أَكْبَرْنَهُ» بزرگ آمد ایشان را جمال او، «وَ قَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ» و دستها ببیچیدند، «وَ قُلْنَ حاشَ لِلَّهِ» و گفتند پرغست بادا و معاذ اللَّه، «ما هذا بَشَراً» این نه مردمی است، «إِنْ هذا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ» (31) نیست این مگر فریشته‌ای نیکو آزاده.
«قالَتْ فَذلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَّنِي فِيهِ» زن عزیز گفت پس این غلام است که مرا ملامت کردید در کار او، «وَ لَقَدْ راوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ» و راست که شما گفتید من نفس او خود را باز خواستم، «فَاسْتَعْصَمَ» و خود را از من نگاه داشت، «وَ لَئِنْ لَمْ يَفْعَلْ ما آمُرُهُ» و اگر آن نکند که او را فرمایم، «لَيُسْجَنَنَّ» ناچاره در زندان کنند او را، «وَ لَيَكُوناً مِنَ الصَّاغِرِينَ» (32) و انگه بود از خوارشدگان و بی آبان.

النوبة الثانية

قوله تعالی: «وَ لَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَ هَمَّ بِها» بدان که اقوال علما درین آیت مختلف است، قومی گفتند یوسف (علیه السلام) بآن زن همّت کرد چنان که آن زن بوی همّت کرد حتّی حلّ الهمیان و جلس منها مجلس الرّجل من المرأة، قومی گفتند همّت آن زن دیگر بود و همّت یوسف دیگر، زن همّت فاحشه داشت و در دل کرد که کام خود از وی بر دارد و یوسف همّت فرار داشت با مخاصمه، یعنی در دل کرد که از وی بگریزد یا با وی برآویزد و فرمان وی نبرد. قومی گفتند معنی همت آرزوی بود که در دل آید بطبع بشری بی اختیار و بی کسب بنده و بنده باین مأخوذ نباشد که این در تحت تکلیف نیاید، پس این همّت نه از یوسف زلّت بود نه از آن زن، بلی زلّت زن بدان بود که عقد و نیّت بدان پیوست و عزم کرد بر تحقیق آن همّت و خطرت و این عزم کسب بود لا جرم بدان مأخوذ بود. قال ابن المبارك قلت لسفيان: ا يؤخذ العبد بالهمّة؟ قال اذا كان عزما أخذ بها. و فی الخبر: من هم بسيّئة و لم يعملها لم تكتب عليه.
این از آن خطرتهاست که بی کسب و بی اختیار در دل آدمی آید و وی را در آن ملامت نیاید، همچون گرسنه‌ای که طعام بیند در طبعوی تحرّکی و آرزویی پدید آید فرا آن طعام و اگر چه از آن ممتنع باشد که طبع بشری و جبلّت اصلی بر آن آفریده‌اند.
حسن بصری رحمة اللَّه علیه از اینجا گفت: امّا همّ يوسف فما طبع عليه الرّجال من شهوة النّساء من غير عزم على الفاحشة.

و قال الجنيد: تحرّك طبع البشريّة من يوسف و لم يعاونه طبع العادة و العبد فی تحريك الخلقة فيه غير مذموم و فی مقاربة المعصية مذموم و ذكر اللَّه سبحانه عن يوسف همّة على طريق المحمدة لا على طريق المذمّة.
جنید گفت: ذکر همّت یوسف در این آیت بر طریق محمدت است نه بر طریق مذمّت، یعنی که پسندیده و نیکو بنده‌ای باشد که طبع بشری بی کسب وی فرا حرکت و خطرت آرند وانگه قصد و عزم که کسب

و اختيار وى است فرا آن نه پيوندد و آن را مدد ندهد، آن گه گفت:
«لَوْ لا أَنْ رَأى بُرْهانَ رَبِّهِ» اگر نه برهان و حجّت اللَّه تعالى بودى از يوسف قصد و عزم بودى، چنانك از زليخا.
قومى گفته‌اند و لقد همّت به اينجا سخن تمام شد. بر سبيل ابتدا: گويى «وَ هَمَّ بِها لَوْ لا أَنْ رَأى بُرْهانَ رَبِّهِ».
و در آيت تقديم و تأخير است، تقديره لولا ان راى برهان ربّه لهمّ بها و لكنّه راى البرهان فلم يهمّ، و اين قول اگر چه در اعراب ضعيف است از روى معنى نيكوست و پسنديده، از بهر آنك بتعظيم انبيا نزديك‌تر است و بحال ايشان سزاتر و بر خلق خدا فرض است بايشان ظنّ نيكو بردن و محاسن ايشان باز گفتن و زلّات صغاير اگر چه بحكم بشريّت بر ايشان رواست بر وجه نيكوترين تأويل آن پديد كردن و بعبارتى كه بحرمت عصمت نزديك‌تر باشد ادا كردن.
و در خبرست كه مردى گفت: يا رسول اللَّه انّ امرأتى لا تدع عنها يد لامس احتمال كند كه لمس اينجا كنايتست از جماع چنانك در آن آيت گفت «أَوْ لامَسْتُمُ النِّساءَ» بقول بعضى فقهاء، و محتمل بود كه لمس بمعنى طلب است چنانك در اين آيت گفت: «وَ أَنَّا لَمَسْنَا السَّماءَ» اى طلبنا السّماء. و معنى الحديث انّ امرأتى لا تردّ يد طالب حاجة صفرا يشكو تضييع ماله،
بيشترين علماء بر آنند كه اين تأويل درست‌تر است و نيكوتر و پسنديده، از بهر آنك در حقّ صحابه رسول ظن نيكو بردن و نفى عار و تهمت ازيشان كردن فريضه است، چون در حق صحابه چنين است در حقّ انبياء اولى‌تر و سزاتر كه ظن نيكو برند و بعصمت و پاكى ايشان گواهى دهند بعد ما كه ربّ العزّه جلّ جلاله ايشان را از ميان خلق برگزيده و صفوت خود گردانيده و رقم اصطفائيّت بر ايشان كشيده كه «إِنَّ اللَّهَ اصْطَفى آدَمَ وَ نُوحاً وَ آلَ إِبْراهِيمَ وَ آلَ عِمْرانَ عَلَى الْعالَمِينَ».
قوله «لَوْ لا أَنْ رَأى بُرْهانَ رَبِّهِ» ابن عباس گفت: برهان حق آن بود كه برنگرست ملكى بر صورت يعقوب ديد كه انگشت بر وى مى‌گزيد و ميگفت: يا يوسف يا يوسف! و گفته‌اند جبرئيل را ديد كه مى‌گفت: انت مكتوب فى الانبياء و تعمل عمل السّفهاء و يوسف جبرئيل را بشناخت از آنك وى را در چاه ديده بود، و گويند جبرئيل پر خويش بر پشت يوسف زد تا همه شهوت از وى برفت، و گفته‌اند بر ديوار خانه نبشته ديد كه: «لا تَقْرَبُوا الزِّنى إِنَّهُ كانَ فاحِشَةً وَ ساءَ سَبِيلًا».
سدى گفت: از هوا ندا شنيد كه يا يوسف تواقعها فتكون مثل الطير وقع ريشه فذهب يطير و لا ريش له اى يوسف فعل سفها مى‌كنى! تا چون مرغى شوى بال كنده كه هرگز پرواز نتواند كرد،
بمجرّد اين ندا از مقام برنخاست تا برهان حق بديد، آن گه برخاست و آهنگ بيرون كرد. اينست كه ربّ العالمين گفت: «كَذلِكَ لِنَصْرِفَ» اى كذلك اريناه البرهان
«لِنَصْرِفَ عَنْهُ السُّوءَ وَ الْفَحْشاءَ» فالسّوء خيانة صاحبه و الفحشاء ركوب الفاحشة،
«إِنَّهُ مِنْ عِبادِنَا الْمُخْلَصِينَ» قراءت مدنى و كوفى بفتح لام است، يعنى المصطفين المختارين الّذين اصطفاهم اللَّه لدينه و اخلصهم لعبادته، من قوله «إِنَّا أَخْلَصْناهُمْ بِخالِصَةٍ». باقى بكسر لام خوانند يعنى الذين اخلصوا التوحيد و العبادة للَّه، من قوله «وَ أَخْلَصُوا دِينَهُمْ لِلَّهِ» يوسف چون برهان حقّ بديد برخاست و آهنگ در كرد تا بگريزد، زليخا از پى او برفت تا بوى در آويزد، اينست كه اللَّه تعالى گفت:
«وَ اسْتَبَقَا الْبابَ» اى تسابقا الى باب البيت، فحذف الى چون بدر خانه رسيد تا بيرون شود زليخا بوى در رسيده بود دستش بدامن قفا رسيد بگرفت و فرو دريد، «وَ قَدَّتْ قَمِيصَهُ مِنْ دُبُرٍ» القد القطع طولا و القدد القطع و منه سمّى القديد،
«وَ أَلْفَيا سَيِّدَها لَدَى الْبابِ» اى وجدا زوجها واقفا عند الباب و كان معه ابن عمّها فحضرها فى ذلك الوقت كيد لمّا فاجات سيّدها،
«قالَتْ ما جَزاءُ مَنْ أَرادَ بِأَهْلِكَ سُوءاً» چون بر در رسيدند: يوسف گريزان و زليخا از پس وى دوان، آن يكى برهان حق ديده و از بيم خداى تعالى مغلوب گشته! و اين يكى را غلبات عشق بسودا آورده! زليخا چون شوى خود را ديد بشوريد خواست تا تهمت خود بر يوسف افكند، كيد ساخت آن ساعت و گفت: «ما جَزاءُ مَنْ أَرادَ بِأَهْلِكَ سُوءاً» گناه خود بر يوسف افكند تا خود را متبرّا گرداند، گفت: من در خانه خفته بودم كه اين غلام بسر من آمد تا دست بى ادبى بر من دراز كند و حرمت تو بخيانت تباه

گرداند! من بیدار شدم، وی از من بگریخت، من خواستم که او را بگیرم تا ادب کنم، این آواز و شغب و دویدن من بر پی وی از آن بود.
گفته‌اند که اگر دوستی وی حقیقت بودی و عشق وی درست، چنین نکردی و خود را بیوسف برنگزیدی، لکن شهوتی بود غالب و اندیشه‌ای فاسد، زلیخا چون بر یوسف غمز کرد و گناه سوی وی نهاد بترسید از آنك یوسف را زیانی رسد، همی شوی خود را تلقین عقوبت کرد، گفت: جزای وی آنست که او را بزندان کنند و بزنند.
قال «هِيَ راوَدَتْنِي عَنْ نَفْسِي» ای طالبتنی بالمواقعة، چون زلیخا آن سخن بگفت یوسف گفت بر من دروغ می‌گوید که این فعل کرده اوست و شرمساری من و دلتنگی تو ازوست.
و یوسف بر آن نبود که کشف آن حال کند و فضیحت وی خواهد اگر نه بر وی دروغ نهادی و گناه بر وی بستی، عزیز چون ایشان را چنان دید بشك افتاد که از ایشان گناه کار کدامست، ابن عم زلیخا که با عزیز آن ساعت نشسته بود مردی حکیم بود گفت: «إِنْ كانَ قَمِيصُهُ قُدَّ مِنْ قُبُلٍ»، و گفته‌اند نه که شاهد طفلی بود هفت روزه در گهواره، خواهر زاده زلیخا، نام آن طفل: یملیخا، زبان بگشاد و گفت: یا عزیز راه دانستن این کار و بر رسیدن از سرّ این حال آنست که پیراهن یوسف را بنگرید تا کجا دریده است، اگر سوی پیش دریده است صدق قول زلیخاست و دروغ قول یوسف، زیرا که یوسف قصد کرده باشد و وی بامتناع دست در یوسف زده و اگر پیراهن یوسف از پس دریده است حجّت یوسف راجح است و روی وی روشن و گفت وی راست.

روی عن النبی (صلي الله عليه وسلم) قال تکلم اربعة فی المهد:
- ابن ماشطة بنت فرعون
- و شاهد یوسف
- و صاحب جریح (اؤ جریج مرقدش در موصل است)
- و عیسی بن مریم.

و گفته‌اند شاهد قطعی دانست که زلیخا را گناه است نه یوسف را امّا نمی‌خواست صریح بگوید و بتعریض بگفت.
«فَلَمَّا رَأى قَمِيصَهُ» ای رای الشاهد قمیصه، و قیل رای الزّوج. چون شوی زلیخا پیراهن یوسف دید از پس دریده و خیانت زن خویش بدانست و برائت یوسف، روی بزن خویش نهاد گفت:
«إِنَّهُ مِنْ كَيْدِكُنَّ» آن سخن که با من گفتی: «ما جَزاءُ مَنْ أَرادَ بِأَهْلِكَ سُوءاً» از کید شما است که زنان‌اید، «إِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ» ساز بد شما و حیلت شما عظیم است، هم بصالح می‌رسد هم بطالح، هم به بیگناه هم بگناه کار و کید شیطان ضعیف است لانه وسوسة و غیب و کید هنّ مواجهة و عین. یکی از بزرگان دین گفته: انا اخاف من النساء اکثر ممّا اخاف من الشیطان لانّ اللّه یقول
«إِنَّ كَيْدَ الشَّيْطانِ كانَ ضَعِيفاً»
و قال فی النّساء انّ کید کنّ عظیم.
و قال النّبي (صلي الله عليه وسلم) : «ما ترکت بعدی فتنة اضرّ علی الرجال من النساء».
آن گه روی با یوسف کرد گفت: «يُوسُفُ أَعْرِضْ عَنْ هذا» این اعراض اسکات است چنانك آنجا گفت:
«وَ أَعْرِضْ عَنِ الْجاهِلِينَ» یعنی لا تشافههم و لا تجبهم، ای یوسف بگذار سخن گفتن درین باب و پنهان دار و با کس مگوی.
حسن بصری رحمة اللّه علیه هر گه که این آیت خواندی گفتی: هکذا غیرة من لا ایمان له.
قیل کان عنینا و کان قلیل الغیرة و الحمیّة.
عبد اللّه عباس گفت: آسان فرا گرفتن عزیز این کار را نه از بی غیرتی بود بلکه امانت یوسف را معتقد بود و بر دیانت وی اعتماد داشت، دانست که هیچ سبب که موجب عار باشد از جهت یوسف حادث گشته نیست،
آن گه زن خویش را گفت: «اسْتَغْفِرِي لِذَنْبِكِ» ای توبی الی اللّه وسیله ان یغفر لك،
«إِنَّكِ كُنْتِ مِنَ الْخاطِئِينَ» المذنبین. و قیل هو من قول الشاهد لیوسف و لراعیل و عنی بقوله وَ اسْتَغْفِرِي

لِذَنْبِكِ یعنی سلی زوجك ان لا یعاقبك علی ذنبك هذا.
و در شواذ خوانده‌اند «یُوسُفُ أَعْرِضْ عَنْ هذا» بر فعل ماضی زن را می‌گوید یوسف ازین کار روی گردانید و آزاد و بی گناه گشت، تو گناه خویش را آمرزش خواه که گناه از تو بود
«إِنَّكِ كُنْتِ مِنَ الْخاطِئِينَ». این همچنانست که مریم را گفت: «وَ كانَتْ مِنَ الْقانِتِينَ» لانّها کانت من قوم کان فیهم قانتون فیهم رجال و نساء و کانت راعیل من قوم خاطئین فیهم رجال و نساء.
کما قال لامرأة لوط «إِنَّها لَمِنَ الْغابِرِينَ» یعنی من قوم فیهم رجال و نساء و الرّجال و النساء اذا اجتمعوا ذكّروا.
و فی الاية دلیل علی انّه لم یکن فی شرعهم علی الزنا حدّ و ان کان محرّما حیث عدّه ذنبا.
«وَ قالَ نِسْوَةٌ» یقال نساء و نسوة و نسوان لا واحد لها من لفظها و المدینة ها هنا مدینة مصر، چون حدیث زلیخا در شهر مصر پراکنده شد، جماعتی زنان مصر زلیخا را ملامت کردند گفته‌اند دوازده زن بودند از اکابر مملکت و گفته‌اند پنج بودند:

- امرأة السّاقی
- و امرأة الخبّاز
- و امرأة صاحب الدّواب
- و امرأة صاحب السّجن
- و امرأة الحاجب.

این زنان گفتند: «امْرَأَتُ الْعَزِيزِ تُراوِدُ فَتاها» ای عبدها الکنعانی، «عَنْ نَفْسِهِ قَدْ شَغَفَها حُبًّا» ای احبّها حتّی دخل حبّه شغاف قلبها و هو حجابه و غلافه.
زن عزیز فتنه غلام عبرانی گشته و دوستی و مهر غلام بشغاف وی رسیده! گفته‌اند که شغاف پوست دلست و گفته‌اند که خون بسته است در میان دل و گفته‌اند دردی که در استخوان سینه پدید آید آن را شغاف خوانند، و حبّا نصب علی التمییز، «إِنَّا لَنَراها فِي ضَلالٍ مُبِينٍ» من وقع فی امر اعیاه المخرج منه فهو ضال فیه. و در شواذ خوانده‌اند قد شعفها بالعین غیر المنقوطه، مشتق من شعاف الجبال ای رؤس الجبال معنی آنست که عشق در تن وی بهر راهی فرو رفت و ولایت تن همه فرو گرفت و کسی که بر چیزی عاشق بود گویند مشعوف است بر وی.

«فَلَمَّا سَمِعَتْ بِمَكْرِهِنَّ» یعنی بسوء مقالهنّ، آن گه که زن عزیز مکر ایشان بشنید و بد گفت ایشان، سمّی مقالهنّ مکرا لانّه کان علیها و شیئا و تشنیعا و گفته‌اند که سخن ایشان مکر خواند از بهر آنك ایشان صفت جمال و حسن یوسف شنیده بودند این ملامت در گرفتند تا مگر زلیخا، یوسف را بایشان نماید و این ماننده مکری بود که بر ساخته بودند. و گفته‌اند زلیخا سرّ خود با جماعتی زنان گفته بود و ازیشان در خواسته که پنهان دارند، ایشان آشکارا کردند، مکر ایشان این بود،
«أَرْسَلَتْ إِلَيْهِنَّ» تدعوهنّ الی مادبة اتّخذتها،
«وَ أَعْتَدَتْ» افعلت من العتاد و کل ما اتّخذته عدة لشیء فهو عتاد و المعنی هیّأت لهنّ مجلسا فیه ما یتّکین علیه من الوساید و النّمارق و فیه الطعام و الشراب، و یقال لجلسة الناعم اتّکاء لانّ الاتّکاء جلسة المطمئن و من هذا الباب کلّ ما جاء فی القرآن من کلمة متّکئین.
و روی عن النبی (صلي الله عليه وسلم) انّه قال نهیت ان آکل متّکئا، لما اختار اللَّه له من التواضع.
قوله «وَ آتَتْ كُلَّ واحِدَةٍ مِنْهُنَّ سِكِّيناً» قال المبرد کانوا لا یأکلون فی ذلك الزمان الا بالسّکاکین و الملاعق کفعل الاعاجم، قال و العرب تنهس نهسا لا تبتغي سکینا.
چون ملامت زنان مصر بزلیخا رسید، زلیخا گفت من ایشان را حاضر کنم و این دوست خود را بر ایشان جلوه کنم تا بدانند که ما در عشق معذوریم و باین دل دادن از طریق عیب و ملامت دوریم! دعوتی ساخت و چهل زن را اختیار کرد از زنان مصر و ایشان را بر خواند و بمهمان خانه فرو آورد و یوسف را پیش خود خواند و گفت: فرمان من بر و حاجت من روا کن. گفت هر چه نه معصیت فرمایی فرمان بردارم و امر ترا منقادم، یوسف را پیش خود بنشاند و گیسوی وی بتافت بمروارید و قبای سبز پوشانید و خزّی سیاه بر سرش نهاد و پیراهن رویش از غالیه خطی کشید و طشت و ابریق

بدست وی داد و مندیل شراب و او را گفت چون من اشارت کنم از پس پرده بیرون آی، آن گه زنان بنشستند و پیش هر یکی طبقی ترنج و کاردی بر آن نهاده، زمانی بر آمد و حدیث می‌کردند و آن گه دست بکارد و ترنج بردند و زلیخا بر تخت نشسته و کنیزکان بر پای ایستاده، روی بزنان کرد و گفت شما مرا عیب کردید و مستوجب ملامت و طعن دیدید در کار یوسف؟! ایشان گفتند بلی چنین است، زلیخا گفت: یا یوسف بدر آی، یوسف پرده بر گرفت و بیرون آمد، چون نظر زنان بر یوسف افتاد دهشت بر ایشان پیدا شد، از خود غافل شدند کارد بر دست نهادند و دستها را بجای ترنج بریدند، اینست که ربّ العالمین گفت:
«فَلَمَّا رَأَيْنَهُ أَكْبَرْنَهُ وَ قَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ»
و در شواذ خوانده‌اند متکا باسکان تا. و هو الطعام الذی یقطع بالسکّین مثل الأترج و البطّیخ و الموز.
و قیل الزّماورد و هو الرّقاق الملفوف باللحم و غیره، یقال بتکت الشیء و متکته اذا قطعته «وَ آتَتْ كُلَّ واحِدَةٍ مِنْهُنَّ سِكِّيناً» قال ابن زید فکنّ یقطعن الأترج و یأکله بالعسل، «وَ قالَتِ اخْرُجْ عَلَيْهِنَّ» گفته‌اند آن بلاء دست بریدن از آن پدید آمد که علیهنّ گفت، اگر بجای علیهن لهنّ گفتی آن بلا پدید نیامدی و هیچ فتنه نبودی. و قال ابن عباس: «فَلَمَّا رَأَيْنَهُ أَكْبَرْنَهُ» ای حضن. و منه قول الشّاعر:
تأتی النساء علی اطهارهنّ و لا تأتی النّساء اذا اکبرن اکبارا

و الهاء فی قوله اکبرنه علی هذا القول تعود الی المصدر، ای اکبرن اکبارا.
و قیل اکبرن له فحذف اللام. و قیل انّ المرأة اذا اشتدّت غلمتها حاضت، و منه قول الشّاعر:
خف الله و استر ذا الجمال ببرقع فان لحت حاضت فی الخدور العواتق

و قال مجاهد اکبرنه ای اعظمنه و اجللنه.
و قیل الاکبار: التعجّب،
«وَ قَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ» خدشنها بالسّکاکین حتی سالت دماؤهنّ.
قال وهب: بلغنی انّ سبعا من الاربعین متن فی ذلك المجلس و جدا بیوسف،
«و قلن حاشا للّه» قرائت ابو عمرو بالف است و باقی بی الف خوانند و «حاشَ لِلَّهِ» یعنی معاذ اللّه ما هذا بشرا. و قیل حاش للّه ای تنزّها للّه عن ان یجعل مثل هذا آدمیّا.
قال الزّجاج: حاشا مشتق من قولك انا فی حاشا فلان ای فی ناحیته، فاذا قلت حاشا لزید فمعناه قد تنحّی زید من هذا و تباعد منه و هذه لفظة تستعمل فی التبعیدو النّفی، و التّحاشی هو التّجنب و التّوقی و یسمی فیه اللّه کما یسمّی فی قولهم للّه درّه، للّه انت، فیدخل فیه اسم اللّه عزّ و جل للتّعظیم و تحقیق التبعید کما ادخلوا فی خلال التعجّب و التبعید و التعظیم کلمة التسبیح و التّهلیل، فقالوا سبحان اللّه ما احسن هذا، لا اله الا اللّه ما اعظم هذا. و یقال حاش اللّه و حاش اللّه بحذف اللّام و اثباته، «ما هذا بَشَراً» ای مثل هذا الجمال لیس بمعهود فی البشر، انّما هو ملك نزل من السماء کریم علی ربّه.
«قالَتْ فَذلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَّنِي فِيهِ» این ملامت همان مکرست که در اوّل آیت گفت،
چون زنان را بدیدار یوسف دهشت افتاد، زلیخا گفت این آن غلام است که شما مرا بعشق وی ملامت کردید! ایشان همه بیکبار گفتند: لا لوم علیك، ترا بر عشق وی ملامت نیست و ملامت تو کردن جز ظلم نیست، آن گه زلیخا اعتراف آورد بفعل خود و آشکار کرد بر ایشان عشق خود، دانست که ایشان او را معذور دارند، گفت من تن او خود را خواستم، «فَاسْتَعْصَمَ» وی از خدای نگه داشت خواست از من، و قیل معناه فامتنع و استعصی.
پس زنان همه روی بوی نهادند گفتند: اطع مولاتك.
و زلیخا او را بحبس تهدید کرد گفت: «لَئِنْ لَمْ يَفْعَلْ ما آمُرُهُ لَيُسْجَنَنَّ» ای لیسجننّ و هو جواب القسم، تقدیره و اللّه لیسجننّ «وَ لَيَكُوناً مِنَ الصَّاغِرِينَ» الأذلاء و الصّاغر فی اللّغة الذلیل و الفعل منه صغر بالکسر یصغر صغرا و صغارا فهو صاغر و فی الدّقة و السنّ صغر صغرا فهو صغیر.

النوبة الثالثة

قوله تعالى: «وَ لَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَ هَمَّ بِها لَوْ لا أَنْ رَأى بُرْهانَ رَبِّهِ»
چون اللَّه را با بنده عنایت بود، پیروزی بنده را چه نهایت بود، چون اللَّه رهی را در حفظ و حمایت خود دارد، دشمن برو کی ظفر یابد، پیروز بنده‌ای که اللَّه تعالی نظر بدل وی پیوسته دارد که او را بهیچ وقت فرا مخالفت نگذارد.
قال النّبي (صلي الله عليه وسلم) فيما يرويه عن ربّه عزّ و جلّ: «اذا علمت ان الغالب على قلب عبدى الاشتغال بی جعلت شهوته فی مسئلتی و مناجاتی فاذا اراد ان يسهو عنی حلت بينه و بين السهو عنی».
بنگر بحال یوسف صدّیق که شیطان دام خود چون نهاد فرا راه وی که: النّساء حبائل الشيطان. و ربّ العالمين برهان خود چون نمود فرا وی.
جعفر صادق (عليه السلام) گفت: برهان حق جمال نبوّت بود و نور علم و حکمت که در دل وی نهاد، چنانك گفت: «آتَيْناهُ حُكْماً وَ عِلْماً»

- تا بنور و ضياء آن راه صواب بديد،
- از ناپسند برگشت و بپسند حق رسيد،
- نه خود رسيد كه رسانيدند!
- نه خود ديد كه نمودند!
- يقول اللَّه تعالى: «سَنُرِيهِمْ آياتِنا فِي الْآفاقِ وَ فِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ».

و روايت كرده‌اند از على بن حسين بن على صلاة اللَّه عليهم كه در آن خلوت خانه بتى نهاده بود، آن ساعت زليخا برخاست و چادرى بسر آن بت در كشيد تا بپوشيد، يوسف گفت چيست اين كه تو كردى؟ گفت از آن بت شرم ميدارم كه بما مى‌نگرد، گفت يوسف: ا تستحين ممّن لا يسمع و لا يبصر و لا استحيى ممّن خلق الاشياء و علّمها يسمع و يبصر و ينفع و يضرّ؟

از بتى كه نشنود و نبيند و نه در ضرّ و نفع بكار آيد تو شرم ميدارى، من چرا شرم ندارم از آفريدگار جهان و جهانيان و دانا باحوال همگان چه آشكارا و چه نهان، شنونده آوازها، نيوشنده رازها، بيننده دورها أَ لَمْ يَعْلَمْ بِأَنَّ اللَّهَ يَرى؟
يوسف اين بگفت آن گه برخاست و آهنگ در كرد. و روايت كرده‌اند از ابن عباس و جماعتى مفسّران كه از آن مناظرات و محاورات كه آن ساعت ميان ايشان رفت آن بود كه زليخا گفت:

- يا يوسف ما احسن شعرك اى يوسف نيكو مويى دارى، گفت اوّل چيزى كه در خاك بريزد اين موى باشد.
- گفت: اى يوسف نيكو رويى دارى،
- گفت نگاريده حقّ است در رحم مادر.
- گفت: اى يوسف صورت زيباى تو تنم را بگداخت،
- گفت شيطانت مدد ميدهد و مى‌فريبد.
- گفت: اى يوسف آتشى بجانم برافروختى شرر آن بنشان،
- گفت اگر بنشانم خود در آن سوخته گردم.
- گفت: اى يوسف كشته را آب ده كه از تشنگى خشك گشته،
- گفت كليد بدست باغبان و باغبان سزاوار تر بدان.
- گفت: اى يوسف خانه آراسته‌ام و خلوت ساخته‌ام خيز تماشايى كن،
- گفت پس، از تماشاى جاودانى و سراى پيروزى باز مانم.
- گفت: اى يوسف دستى برين دل غمناك نه و اين خسته عشق را مرهمى بر نه،
- گفت با سيّد خود خيانت نكنم و حرمت بر ندارم.

ابن عباس گفت ميان ايشان سخن دراز شد و شيطان سوم ايشان در كار ايستاده، دستى بيوسف برد و

دیگر دست بزلیخا، هر دو را فراهم کشید، پنداشت که ایشان را بهم جمع کرد و بمقصود رسید! برهان حق پدید آمد ناگاه و تلبیس ابلیس همه نیست گشت و تباه:

ابلیس گشاده بود در وسوسه دست فضل ازلی در آمد ابلیس بجست

چون یوسف آهنگ در کرد گریزان و زلیخا از پس وی دوان، شوی زن را دیدند بر گذرگاه ایشان ایستاده! زلیخا چون او را دید آتش خجلت و تشویر در جان وی افتاد.
تنبیهی است این کلمه عاصیان امّت را فردا که بر گذرگاه قیامت حق را بینند جلّ جلاله و ذلك فی قوله عزّ و جل: «إِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصادِ».
زلیخا چون وی را دید گفت: «ما جَزاءُ مَنْ أَرادَ بِأَهْلِكَ سُوءاً» گناه سوی یوسف نهاد از آنك در عشق وی صدق نبود، لا جرم بر زبان وی نیز صدق نرفت و یوسف را بخود برنگزید و حظّ نفس خود فرو نگذاشت، باز چون عشق یوسفی ولایت سینه وی بتمامی فرو گرفت و بشغاف دل وی رسید حظّ خود بگذاشت و زبان صدق بگشاد گفت: الْآنَ حَصْحَصَ الْحَقُّ أَنَا راوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ وَ إِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ.
قوله:
«وَ قالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ تُراوِدُ فَتاها عَنْ نَفْسِهِ قَدْ شَغَفَها حُبًّا»
شغاف پرده درونی است از پرده‌های دل و دل را پنج پرده است:

- اوّل صدر است مستقرّ عهد اسلام.
- دوم قلب است محل نور ایمان.
- سوم فؤاد است موضع نظر حق.
- چهارم سرّ است مستودع گنج اخلاص.
- پنجم شغاف است محطّ رحل عشق.

زلیخا را عشق یوسف بشغاف رسیده بود، سمنون محبّ گفت: شغاف آن گه گویند که پرده‌های دل از عشق پر شود و نیز چیزی را در آن جای نماند تا هر چه گوید از عشق گوید و آنچه شنود در عشق شنود، چنانك مجنون را پرسیدند که ابو بکر فاضلتر یا عمر؟ گفت: لیلی نیکوتر! و منه قول جعفر: الشغاف مثل العین اظلم قلبه عن التفكّر فی غیره و الاشتغال بسواه.
چون آن بیچاره در کار یوسف برفت و عشق ولایت خویش بتمامی فرو گرفت، زبان طاعنان بر وی دراز شد و زنان مصر تیرهای ملامت در وی می‌انداختند که: تُراوِدُ فَتاها عَنْ نَفْسِهِ، و او خود را تسلّی میداد باین که معشوق خوب روی ملامت ارزد:

پیوند کنی با صنمی مشکین خال آن گه جویی تو عافیت اینت محال
اجد الملامة فی هواك لذیذة حبّا لذکرك فلیلمنی اللوم

سرمایه عاشقان خود ملامت است، عاشق کی بود او که بار ملامت نکشد! گفت آری من دوست خود را بایشان نمایم تا بدانند که:

عشق چنان روی، تاج باشد بر سر ور چه ازو صد هزار درد سر آید

پس چون جمال یوسف بدیدند و شعاع آن جمال بر هیکلهای ایشان اشراق زد، همه در وهده دهشت افتادند و دستها بجای ترنج بریدند، از خود بی خبر گشته، لختی بی هوش افتاده، لختی جان داده، لختی سراسیمه و متحیّر مانده و همی گویند: ما هذا بَشَراً إِنْ هذا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ این نه آدمی است که این فریشته روحانی است.!

«قالَتْ فَذلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَّنِي فِيهِ» این نه دفع ملامت است و نه کشف مضرّت که این تفاخر است و نازیدن بمعشوق خویش. می‌گوید این آنست که شما مرا ملامت کردید در عشق او، «وَ لَقَدْ راوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ» و

راستست آن سخن که شما گفتید که منم عاشق و دل داده بدو.

من دل بکسی دهم که او جان ارزد   ور جان ببرد هزار چندان ارزد

- چون یوسف جمال خود بنمود همه زنان دست بریدند و زلیخا نبرید،
- همه متحیّر و متغیّر گشتند و زلیخا متغیّر نگشت،
- و ذلك لانّها قوی حالها بطول اللّقاء فصارت رؤية يوسف لها غذاء و عادة فلم يؤثر فيها و التغيّر صفة اهل الابتداء فى الامر فاذا دام المعنى زال التغيّر.

قال ابو بكر الصدّيق رضى اللَّه عنه لمن رآه يبكى و هو قريب العهد بالا سلام: هكذا كنّا حتّى قست القلوب اى قويت و صلبت، و كذا الخزف اوّل ما يطرح فيه الماء يسمع له نشيش فاذا تعوّد تشرّب الماء سكن فلا يسمع له صوت.

و گفته‌اند که در میان زنان مصر دختری ناهده بود بر ملّت کفر و آن ساعت که جمال یوسف دید حیض وی بگشاد و آن جامه تجمل که داشت آلوده گشت و از خجلی و شرمساری اندر سرّ خویش ایمان آورد، گفت: ای خدای یوسف مرا دریاب و شرمسار مکن، ایمان آوردم بیکتایی و بیهمتایی تو، ربّ العزّه همان ساعت دهشت و حیرت بر همه زنان افکند تا دستها بریدند و جامها بخون بیالودند تا در میانه آن دختر خجل نشود.

و مثله ما حكى عن عمر بن الخطاب رضى اللَّه عنه انّه كان جالسا فى بعض اصحابه فسمع صوتا، فقال الا من احدث فليعد الوضوء، فلم يقم احد، فعلم عمر انّه لا يقوم حياء و خجلا، فقام بنفسه و قال قوموا لنتوضّأ حتى صار المحدث مستورا فيهم، كذلك فى القيامة يدعى كلّ واحد باسم والدته سترا لاولاد الزنّا و شرفا لعيسى عليه السّلام.

(5)

{33}قَالَ رَبِّ السِّجْنُ أَحَبُّ إِلَيَّ مِمَّا يَدْعُونَنِي إِلَيْهِ ۖ وَإِلَّا تَصْرِفْ عَنِّي كَيْدَهُنَّ أَصْبُ إِلَيْهِنَّ وَأَكُنْ مِنَ الْجَاهِلِينَ
{34}فَاسْتَجَابَ لَهُ رَبُّهُ فَصَرَفَ عَنْهُ كَيْدَهُنَّ ۚ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ
{35}ثُمَّ بَدَا لَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا رَأَوُا الْآيَاتِ لَيَسْجُنُنَّهُ حَتَّىٰ حِينٍ
وَدَخَلَ مَعَهُ السِّجْنَ فَتَيَانِ ۖ قَالَ أَحَدُهُمَا إِنِّي أَرَانِي أَعْصِرُ خَمْرًا ۖ وَقَالَ الْآخَرُ إِنِّي أَرَانِي أَحْمِلُ فَوْقَ رَأْسِي خُبْزًا تَأْكُلُ الطَّيْرُ مِنْهُ ۖ نَبِّئْنَا بِتَأْوِيلِهِ ۖ إِنَّا نَرَاكَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ{36}
قَالَ لَا يَأْتِيكُمَا طَعَامٌ تُرْزَقَانِهِ إِلَّا نَبَّأْتُكُمَا بِتَأْوِيلِهِ قَبْلَ أَنْ يَأْتِيَكُمَا ۚ ذَٰلِكُمَا مِمَّا عَلَّمَنِي رَبِّي ۚ إِنِّي تَرَكْتُ مِلَّةَ قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ{37}
وَاتَّبَعْتُ مِلَّةَ آبَائِي إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ ۚ مَا كَانَ لَنَا أَنْ نُشْرِكَ بِاللَّهِ مِنْ شَيْءٍ ۚ ذَٰلِكَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ عَلَيْنَا وَعَلَى النَّاسِ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ{38}
{39}يَا صَاحِبَيِ السِّجْنِ أَأَرْبَابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمِ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ
مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا أَسْمَاءً سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ ۚ إِنِ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ ۚ أَمَرَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ ۚ ذَٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ{40}
يَا صَاحِبَيِ السِّجْنِ أَمَّا أَحَدُكُمَا فَيَسْقِي رَبَّهُ خَمْرًا ۖ وَأَمَّا الْآخَرُ فَيُصْلَبُ فَتَأْكُلُ الطَّيْرُ مِنْ رَأْسِهِ ۚ قُضِيَ الْأَمْرُ الَّذِي فِيهِ تَسْتَفْتِيَانِ {41}
{42}وَقَالَ لِلَّذِي ظَنَّ أَنَّهُ نَاجٍ مِنْهُمَا اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ فَأَنْسَاهُ الشَّيْطَانُ ذِكْرَ رَبِّهِ فَلَبِثَ فِي السِّجْنِ بِضْعَ سِنِينَ

5 النوبة الاولى

قوله تعالى: «قالَ رَبِّ» گفت خداوند من، «السِّجْنُ أَحَبُّ إِلَيَّ» زندان دوسترست بمن، «مِمَّا يَدْعُونَنِي إِلَيْهِ» از آنچ ایشان می‌خوانند مرا با آن، «وَ إِلَّا تَصْرِفْ عَنِّي كَيْدَهُنَّ» و اگر بنگر دانی از من این کوشیدن ایشان ببدی. «أَصْبُ إِلَيْهِنَّ» بایشان گرایم، «وَ أَكُنْ مِنَ الْجاهِلِينَ» (33) و آن گه کار نادانان را کننده باشم.

«فَاسْتَجابَ لَهُ رَبُّهُ» پاسخ كرد او را خداوند او، «فَصَرَفَ عَنْهُ كَيْدَهُنَّ» بگردانيد ازو آن كوشش بد ايشان، «إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ» (34) كه اوست آن شنواى دانا.
«ثُمَّ بَدا لَهُمْ» پس آن گه ايشان را در دل افتاد، «مِنْ بَعْدِ ما رَأَوُا الْآياتِ» پس آن نشانها كه ديده بودند، «لَيَسْجُنُنَّهُ» كه او را در زندان كنند ناچاره، «حَتَّى حِينٍ» (35) تا يك چندى.
«وَ دَخَلَ مَعَهُ السِّجْنَ» و با يوسف در زندان شد، «فَتَيانِ» دو غلام، «قالَ أَحَدُهُما» يكى گفت از ايشان يوسف را، «إِنِّي أَرانِي» من خويشتن را در خواب ديدم «أَعْصِرُ خَمْراً» كه شيره انگور مى‌گرفتم، «وَ قالَ الْآخَرُ» و غلام ديگر گفت، «إِنِّي أَرانِي» من بخواب ديدم خويشتن را، «أَحْمِلُ فَوْقَ رَأْسِي خُبْزاً» كه برداشته بودمى زبر سر خويش نان، «تَأْكُلُ الطَّيْرُ مِنْهُ» ميخورد مرغ از آن، «نَبِّئْنا بِتَأْوِيلِهِ» ما را خبر كن بسر انجام آن و تعبير كن خواب ما را، «إِنَّا نَراكَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ (36)» كه ما ترا از دانايان مى‌بينيم.
«قالَ لا يَأْتِيكُما طَعامٌ» يوسف گفت نايد بشما هيچ خوردنى، «تُرْزَقانِهِ» كه شما را روزى دهند آن را «إِلَّا نَبَّأْتُكُما بِتَأْوِيلِهِ» مگر كه من خبر كنم شما را كه سرانجام آن در تعبير چيست، «قَبْلَ أَنْ يَأْتِيَكُما» پيش از آنك سرانجام شما را آشكار شود و بشما آيد، «ذلِكُما مِمَّا عَلَّمَنِي رَبِّي» اين كه شما را مى‌گويم از آنست كه به من آموخت خداوند من، «إِنِّي تَرَكْتُ مِلَّةَ قَوْمٍ» من دست بداشته‌ام كيش گروهى، «لا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ» كه بنه مى گروند بخداى، «وَ هُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كافِرُونَ (37)» و بروز پسين كافرند.
«وَ اتَّبَعْتُ مِلَّةَ آبائِي» و پى برنده‌ام بكيش پدران خويش،
«إِبْراهِيمَ وَ إِسْحاقَ وَ يَعْقُوبَ ما كانَ لَنا أَنْ نُشْرِكَ بِاللَّهِ مِنْ شَيْءٍ» هرگز نبود ما را كه انباز گيريم با خداى تعالى هيچيز،
«ذلِكَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ عَلَيْنا وَ عَلَى النَّاسِ» آن از فضل و نيكو كارى خداى تعالى است بر ما و بر مردمان، «وَ لكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَشْكُرُونَ (38)» لكن بيشتر مردم آنند كه سپاس دار نه‌اند.
«يا صاحِبَيِ السِّجْنِ» اى دو غلام زندانى، «أَ أَرْبابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ» چه گوئيد خداوندان پراكنده راى مختلف فرمان به،
«أَمِ اللَّهُ الْواحِدُ الْقَهَّارُ» (39) يا اللّٰه آن خداى يگانه و همه را فرو شكننده و كم آرنده.
«ما تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِهِ» نمى‌پرستيد شما فرود از اللّٰه، «إِلَّا أَسْماءً سَمَّيْتُمُوها أَنْتُمْ وَ آباؤُكُمْ» مگر نامهايى كه شما كرديد و پدران شما،
«ما أَنْزَلَ اللَّهُ بِها مِنْ سُلْطانٍ» فرو نفرستاد اللّٰه تعالى آن پرستيدگان را هيچ حق،
«إِنِ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ» نيست كار راندن و فرمان گزاردن مگر اللّٰه را،
«أَمَرَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ» فرمود كه مپرستيد مگر او را،
«ذلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ» آنست دين راست و بر جاى،
«وَ لكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ» (40) لكن بيشتر مردمان نميدانند.
«يا صاحِبَيِ السِّجْنِ» اى دو غلام زندانى،
«أَمَّا أَحَدُكُما» امّا يكى از شما دو، «فَيَسْقِي رَبَّهُ خَمْراً» تا خواجه خويش را ساقى بود،
«وَ أَمَّا الْآخَرُ فَيُصْلَبُ» و اما آن ديگر را بردار كنند،
«فَتَأْكُلُ الطَّيْرُ مِنْ رَأْسِهِ» تا مرغ از سر او بخورد،
«قُضِيَ الْأَمْرُ الَّذِي فِيهِ تَسْتَفْتِيانِ (41)» حكم راندند كار آن خواب كه در آن از من تأويل خواستيد
«وَ قالَ لِلَّذِي ظَنَّ أَنَّهُ ناجٍ مِنْهُمَا» يوسف گفت آن غلام را كه چنان دانست كه او رستنى است از ايشان دو، «اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ» چون نواخت يابى از خداوند خويش ياد كن مرا بنزديك او، «فَأَنْساهُ الشَّيْطانُ» فراموش كردبر آن غلام ديو،
«ذِكْرَ رَبِّهِ» ياد كردن بنزديك خداوند خويش،
«فَلَبِثَ فِي السِّجْنِ» پس بماند يوسف در زندان، «بِضْعَ سِنِينَ» (42) چند سالى.

النوبة الثانية

قوله تعالى: «قالَ رَبِّ السِّجْنُ أَحَبُّ إِلَيَّ» قراءت يعقوب بفتح سين است بر معنى مصدر، اى الحبس احبّ الىّ، باقى بكسر سين خوانند و هو اسم المكان، يعنى نزول السّجن احب الىّ. و اين آن گه گفت كه آن زنان مصر كه در دعوت زليخا بودند روى به يوسف نهادند كه چرا سيّده خويش را و خداوند خويش را فرمان نبرى و بصحبت وى تبجّح ننمايى و شادى نيفزايى؟ گهى بلطف مى‌گفتند، گهى بعنف، او را بحبس و زندان تهديد مى‌كردند تا يوسف از آن ضجر گشت و دلتنگ شد و در دفع كيد ايشان استعانت باللَّه كرد گفت: ربّ اى يا ربّ لان احبس احبّ الىّ من ان اكون مطلقا اسمعهنّ يدعوننى الى معصيتك

«وَ إِلَّا تَصْرِفْ عَنِّي كَيْدَهُنَّ» اى كيد امرأة العزيز و كيد النّساء اللاتى رأين يوسف،

«أَصْبُ إِلَيْهِنَّ» اى الّا تعصمنى اصب اليهنّ، امل بطبعى الى اجابتهنّ فى المساعدة على امرها و قيل كلّ واحدة منهنّ دعته الى نفسها فلذلك قال اصب اليهنّ. يقال صبا الرّجل الى المرأة مال اليها يصبو صبوا و صبى و صباء اذا كسرت قصرت و اذا فتحت مددت و الصّبى رقة الهوى،

«وَ أَكُنْ مِنَ الْجاهِلِينَ» اى ممّن جهل حقّك و خالف امرك

«فَاسْتَجابَ لَهُ رَبُّهُ» اى اجاب اللَّه له مى‌گويد اللَّه تعالى دعاء يوسف اجابت كرد و معنى دعا در ضمن اين كلمه است كه: و الّا تصرف عنى كيدهنّ، يعنى استجاب له، «فَصَرَفَ عَنْهُ كَيْدَهُنَّ» و كفّ عنه احتيالهنّ،

«إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ» بحاله و حالهنّ.

و قيل السّميع لدعاء الدّاعى، العليم باخلاصه.

يقال هذه الآية ردّ على المعتزلة الجهميّة فيما يزعمون انّ الانسان مالك نفسه لا يحتاج الى عصمة ربّه على المعاصى و هذا نبى اللَّه يوسف يدعو بصرف كيدهنّ عنه علما منه بانّ العصمة هى الّتى تنجيه و تحول بينه و بين المعصية فاخبر اللَّه عن اجابة دعوته و صرف عنه كيدهنّ كما ترى.

قوله: «ثُمَّ بَدا لَهُمْ» كنايتست از آن زن و شوى وى و كسان ايشان و اهل مشورت ايشان،

«مِنْ بَعْدِ ما رَأَوُا الْآياتِ» اين آيات علامت برائت يوسف است از آنچ زليخا بر وى دعوى كرد، و هى

- قدّ القميص من دبر
- و شهادة الطّفل
- و قطع الايدى.

«ثُمَّ بَدا لَهُمْ» اى وقع فى عزمهم و نجم فى رأيهم و بدر لهم، يقال فلان ذو بدوات اذا كان متفنّن الآراء و اكثر ما يقال ذلك فى الشر. آن زن چون از يوسف نوميد شد، كس فرستاد بشوى خويش كه گفت و گوى ما و قصّه ما با اين غلام عبرانى در شهر پراكنده شده و ترسم كه اگر چنان فرو گذارم زيادت شود اين شنعت و اين فضيحت، راى آنست كه روزگارى او را بزندان برند تا اين لائمه منقطع شود و گفت و گوى بيفتد، و مقصود وى آن بود كه فرا مردم نمايد كه گناه از سوى يوسف بود كه او را بزندان بردند بعقوبت خيانت خويش، و نيز رنج يوسف ميخواست بسبب امتناع كه نمود در كار وى.

عزيز او را جواب داد كه راى آنست كه تو بينى و صواب آنست كه تو كنى،

زليخا نماز شام زندانبان را بخواند و يوسف را بوى سپرد تا بزندان برد.

زندان‌بان گفت يا ملكه زندان دو است:

- يكى زندان قتل
- و ديگر زندان عقوبت،

بكدام يكى مى فرمايى كه برم؟

گفت بزندان عقوبت. و آن زندان عقوبت بجنب سراى زليخا بود، زندان‌بان دست وى گرفت و بزندان برد، اينست كه ربّ العالمين گفت «لَيَسْجُنُنَّهُ حَتَّى حِينٍ» قيل سبع سنين و قيل خمس سنين.

يوسف قدم در زندان نهاد گفت: بسم اللَّه و الحمد للَّه على كلّ حال“

و اندر صحن زندان درختى خشك بود يوسف گفت مرا دستورى ده تا زير آن درخت نشينم و آن جا

وطن گیرم، زندان‌بان او را بزیر آن درخت خشك فرو آورد، يك شب آنجا عبادت كرد، بامداد آن درخت خشك سبز گشته بود و زير وى چشمه آب پديد آمده و در آن زندان قومى محبوس بودند چون آن حال ديدند همه پيش وى بتواضع در آمدند و تبرّك را دست بوى فرو آوردند و ديدار وى مبارك داشتند.
و يوسف هر روز بامداد برخاستى و بهمه بيغوله‌هاى زندان بگشتى و همه را بديدى، بيماران را بپرسيدى و ديگران را اميدوار كردى و بصبر فرمودى و وعده ثواب دادى، زندانيان گفتند:
يا فتى بارك اللَّه فيك ما احسن وجهك و احسن خلقك و احسن حديثك.
ما در چنين جايگاه هرگز چنين سخن نشنيده‌ايم، تو كه باشى؟ گفت: انا يوسف بن صفى اللَّه يعقوب بن ذبيح اللَّه اسحاق بن خليل اللَّه ابراهيم. زندان‌بان گفت و اللَّه لو استطعت لخلّيت سبيلك و لكن ساحسن جوارك فكن كما شئت فى السّجن.

«وَ دَخَلَ مَعَهُ السِّجْنَ فَتَيانِ» فى الكلام حذف، تقديره ادخل يوسف السّجن فدخل و دخل معه فتيان، جائز أن يكونا حدثين او شيخين لانّهم سمّون المملوك فتى.
مى‌گويد دو بنده از آن ملك مصر (الوليد بن الرّيّان) با وى در زندان شدند، و گفته‌اند دو غلام بودند از آن عزيز شوى زليخا: يكى شراب دار وى نام او نبو، ديگر طبّاخ وى نام او مجلث و گناه ايشان آن بود كه بر ساخته بودند تا ملك را زهر دهند اندر طعامى كه پيش وى نهند، و جماعتى مصريان ايشان را بر آن داشته بودند و رشوت از ايشان پذيرفته. پس شراب دار پشيمان شد و زهر در شراب نكرد، امّا طبّاخ زهر در طعام كرد و پيش ملك نهاد،
شراب دار گفت ايّها الملك لا تأكله فانّه مسموم،
طبّاخ گفت: و لا تشرب ايّها الملك فانّ الشراب مسموم،
پس ملك گفت بساقى كه شراب خود بياشام، بياشاميد و گزندى نكرد كه در آن زهر نبود.
و طبّاخ را گفت تو طعام كه خود آورده‌اى بخور، نه خورد كه در آن زهر بود، دانست كه هلاك وى در آنست اگر بخورد. پس ملك خشم گرفت و هر دو بزندان فرستاد، پس ايشان يوسف را ديدند كه تعبير خواب مى‌كرد، گفتند تا بيازمائيم اين غلام عبرانى را باين دعوى كه مى‌كند!
هر يكى خوابى كه نديده بودند بر ساختند. قومى گفتند آن خواب بحقيقت ديده بودند.
و قد روى عن النبى صلى اللَّه عليه و سلّم انّه قال: من ارى عينيه فى المنام ما لم تريا كلّف ان يعقد بين شعيرتين يوم القيامة و من استمع لحديث قوم و هم له كارهون صبّ فى اذنه الآنك
و خواب كه بر ساخته بودند آن بود كه شراب دار گفت: إِنِّي أَرانِي أَعْصِرُ خَمْراً لم يقل انّى ارى فى النّوم اعصر خمرا لانّ الحال تدل على انّه ليس يرى نفسه فى اليقظة،
يعصر خمرا و العصر استخراج المايع، اعصر خمرا اى استخرج العصير من العنب و سمّى العصير خمرا بما يؤل اليه، كما تقول انسج لى هذا الثّوب و انّما هو غزل، و اصنع لى هى هذا الخاتم و هو فضّة.
و قيل الخمر: العنب، بلغة عمّان ساقى گفت من بخواب ديدم كه در بستانى بودم و از درخت انگور سه خوشه گرفتم و شيره از آن بيرون كردم و در دست من جام شراب بود، در آن جام ميكردم و بملك ميدادم تا ميخورد.
و طبّاخ گفت من چنان ديدم كه سه سله بر سر داشتم و در آن خوردنيهاى رنگارنگ بود و سباع مرغان مى‌آمدند و از آن مى‌خوردند، اكنون ما را تعبير اين خواب بگوى.
«إِنَّا نَراكَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ» كان احسان يوسف ان يعين المظلوم و ينصر الضّعيف و يعود العليل فى السّجن و يقوم عليه فان ضاق وسع له و ان احتاج جمع له و سأل له.
و قيل من المحسنين انّه ممّن يحسن التّأويل اى يعلمه. كقولهم
قيمة كلّ امرئ ما يحسنه اى يعلمه هر كس چندان ارزد كه داند و هذا دليل على انّ امر الرّؤيا صحيح و انّها لم تزل فى الامم الخالية و من دفع امر الرّؤيا و انّها لا تصحّ فليس بمسلم لانّه يدفع القرآن و الاثر.

روى عن رسول اللَّه (صلي الله عليه وسلم) انّه قال: الرّؤيا جزء من ستة و اربعين جزء من النبوّة و لا تقصّها الا على ذى رأى، و تأويله انّ الانبياء يخبرون بما سيكون و الرّؤيا تدلّ على ما سيكون.

و قال النّبي (صلي الله عليه وسلم) : الرّؤيا لاوّل عابر.
و روى انّه قال: الرّؤيا على رجل طائر ما لم تعبر فاذا عبرت وقعت.
و قوله: «قالَ لا يَأْتِيكُما» اين نه جواب سؤال ايشان است كه ايشان تعبير خواب از وى طلب كردند، وى عدول كرد از آن، كه در تعبير يكى از آن مكروه مى‌ديد، آن سخن بگذاشت و ايشان را به اسلام و ايمان دعوت كرد و ايشان را خبر كرد كه من پيغامبرم و تعبير خواب دانم، اگر يكى از شما در خواب طعامى بيند كه مى‌خورد من از عاقبت آن خبر دهم و بيان كنم كه سرانجام آن بچه باز آيد.
و گفته‌اند معنى آنست كه: لا يأتيكما طعام فى اليقظة فيكون المعنى كلام عيسى (عليه السلام) فى قوله: «وَ أُنَبِّئُكُمْ بِما تَأْكُلُونَ وَ ما تَدَّخِرُونَ فِي بُيُوتِكُمْ» چون ايشان را به ايمان دعوت كرد معجزتى بر نبوّت خويش فرا ايشان نمود كه من شما را خبر دهم از آنچه در خانه خود مى‌خوريد و مى‌نهيد همچنانك عيسى (عليه السلام) گفت قوم خويش را.
چون يوسف چنين گفت ايشان گفتند اين فعل كاهنان است و عرّافان، يوسف گفت: ما انا بكاهن و انّما ذلكما ممّا علّمنى ربّى اخبركم عن علم و وحى لا على طريق الكهانة و العرافة و التنجيم،
«إِنِّي تَرَكْتُ مِلَّةَ قَوْمٍ» اى انّما اعطانى اللّه ذلك لتركى ملّة الكفّار و اتّباعى دين الآباء و هم بالآخرة هم كافرون، اى هم مع كفرهم باللّه منكرون للبعث. و گفته‌اند كه اين خطبه ايست كه در پيش تعبير نهاد.
«وَ اتَّبَعْتُ مِلَّةَ آبائِي إِبْراهِيمَ وَ إِسْحاقَ وَ يَعْقُوبَ ما كانَ لَنا أَنْ نُشْرِكَ بِاللَّهِ مِنْ شَيْءٍ» ذلك اى التوحيد و العلم و الاتّباع من فضل اللّه علينا بالاسلام و النّبوة و على النّاس الّذين عصمهم اللّه من الكفر و وفّقهم للاسلام و اتّباع الانبياء و لكنّ اكثر النّاس لا يشكرون نعمة اللّه فيشركون به پس روى روا اهل زندان كرد و با آن دو مرد كه خواب گفته بودند و ايشان را با سلام دعوت كرد، بعد از آن كه بتان را ديد در پيش ايشان نهاده و آن را مى‌پرستيدند.
گفت يا صاحبى السّجن اى يا ساكنيه،
«أَ أَرْبابٌ مُتَفَرِّقُونَ» اى اصنام: شىء مختلفة الذوات و الحقايق و الافعال. و قيل متفرّقون اى اصنام و اوثان و جنّ و ملائكة خير اى اعظم فى صفة المدح و اولى بالاتّباع،
«أَمِ اللَّهُ الْواحِدُ الْقَهَّارُ» المتفرّد بالالهيّة، القهّار الّذى يَغلب و لا يُغلب.
اين همچنانست كه جايى ديگر گفت: «آللَّهُ خَيْرٌ أَمَّا يُشْرِكُونَ». پس عجز بتان را بيان كرد.
گفت: «ما تَعْبُدُونَ» انتما و من على دينكما من دون اللّه، «إِلَّا أَسْماءً» لا طائل تحتها و لا معانى فيها، «سَمَّيْتُمُوها» آلهة، «أَنْتُمْ وَ آباؤُكُمْ ما أَنْزَلَ اللَّهُ بِها» اى بعبادتها، «مِنْ سُلْطانٍ» من حجّة و برهان لا فى كتاب و لا على لسان رسول. و قيل ما انزل لمعبود غيره حقّا و لا جعل لعابد غيره عذرا. اين آيت دليل است كه اسم و مسمّى يكى است، نام و نامور. فانّهم كانوا يعبدون الشّخوص المسمّاة و قال فى موضع آخر «أَ تَعْبُدُونَ ما تَنْحِتُونَ» آن گه گفت: «إِنِ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ» اى ما القضاء و القدر و الامر و النّهى فى الخلق الّا للّه و قد امر خلقه ان يعبدوه وحده و لا يعبدوا معه غيره، «ذلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ» اى المستقيم القيّم فعيل من قام الشيء اذا استقام، «وَ لكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ» ما للمطيعين من الثّواب و العاصين من العقاب. و فى الحديث انّ رسول اللّه (صلي الله عليه وسلم) قال: لا يزال الدين واصبا ما بقى من النّاس اثنان.
و فى حديث آخر لا تقوم السّاعة و فى الارض احد يقول اللّه.
آن گه با تعبير خواب آمد گفت: «يا صاحِبَيِ السِّجْنِ» فى رؤيا هما ثلاثة اقوال:

- احدها انّهما تحالما و ارادا تجربة علمه.
- و قيل بل كانت رؤيا حقيقة.
- و قيل رؤيا الساقى حقيقه و رؤيا صاحب الطعام تحالم،

«أَمَّا أَحَدُكُما» اى السّاقى، «فَيَسْقِي رَبَّهُ خَمْراً» اى يصير صاحب شراب مولاه فيعود الى منزلته كما كان،
«وَ أَمَّا الْآخَرُ» اى الطبّاخ، «فَيُصْلَبُ فَتَأْكُلُ الطَّيْرُ مِنْ رَأْسِهِ» اذا مات مصلوبا. ايشان چون تعبير خواب شنيدند از گفتن آن خواب پشيمان شدند، يوسف (عليه السلام) جواب داد كه: «قُضِيَ الْأَمْرُ الَّذِي فِيهِ تَسْتَفْتِيانِ» اى قضى اللّه لكل واحد منكما ما عبّرت رؤياه صدق فيها ام كذب لانّ هذا من اللّه لا من تلقاء

نفسی
«وَ قالَ لِلَّذِي ظَنَّ أَنَّهُ ناجٍ» تأويل الرّؤيا يشوبه الظنون و يتعاوره الحلل و لذلك خاف يعقوب على يوسف و على دينه زمان فقده بعد ما كان قال له فی تأويل رؤياه: يَجْتَبِيكَ رَبُّكَ وَ يُعَلِّمُكَ مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحادِيثِ وَ يُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ.
و رأى رسول اللَّه (صلي الله عليه وسلم) فی منامه انّ ابا جهل اسلم فجاء ابنه عكرمة فاسلم، فقال رسول اللَّه: وقعت.
يوسف آن غلام ساقی را گفت كه چنان دانست كه او رستنی است، «اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ» ای اخبر سيدك يعنی الملك بحالی و قل له انّ فی السجن غلاما حبس ظلما، «فَأَنْساهُ الشَّيْطانُ ذِكْرَ رَبِّهِ»

- هر دو ضمير بيك قول با غلام شود يعنی شيطان از ياد آن غلام ببرد و فراموش كرد ياد كردن يوسف بنزديك سيد خويش.
- و بقول ديگر هر دو ضمير با يوسف شود: ای انسی الشيطان يوسف ذكر اللَّه حتی استعان بغير اللَّه.

و روى عن النبی (صلي الله عليه وسلم) انّه قال رحم اللَّه اخی يوسف لو لم يقل اذكرنی عند ربّك لما لبث فی السّجن سبعا بعد الخمس، اين خبر حسن روايت كرد، آن گه بگريست گفت: نحن ينزل بنا الامر فنشكو الی النّاس: «فَلَبِثَ فِي السِّجْنِ بِضْعَ سِنِينَ» ای سبع سنين.
و قيل سبع سنين بعد الرّؤيا و كان فيه خمس سنين قبل ذلك و هو ما جاء فی الخبر.
و قيل البضع ما بين الثلث الی التسع و اشتقاقه من بضعت الشیء و معناه القطعة من العدد فجعل لما دون العشرة من الثلاث الی التّسع.
قال ابن عباس عثر يوسف ثلث عثرات حين هم بها فسجن و حين قال اذكرنی عند ربّك فلبث فی السجن بضع سنين و انساه الشيطان ذكر ربّه و حين قال لهم انّكم لسارقون فقالوا ان يسرق فقد سرق اخ له من قبل.

النوبة الثالثة

قوله تعالى: «قالَ رَبِّ السِّجْنُ أَحَبُّ إِلَيَّ» الآية... الاختيار مقرون بالاختبار، يوسف خود را اختيار كرد لا جرم در ورطه امتحان و اختبار افتاد و اگر طلب عافيت كردی يا بی اختيار طريق اضطرار سپردی، بودی كه بی بلا و بی وحشت زندان از آنچ می‌ترسيد آمن گشتی و از آنچ آن را با آن ميخواندند با عافيت عصمت يافتی كه در خبر است:لو سأل العافية و لم يسأل السّجن لاعطی.
لكن اختيار بلا كرد تا در آن بلا صدق از وی درخواستند و در محنت وی بيفزودند.

در تورات موسی است كه يا موسی خواهی كه در جنّات مأوی درجات علی بينی و بمقام مقرّبان فرود آيی از خود باز رسته و بدوست لم يزل پيوسته مراد خود فداء مراد ازلی ما كن، اختيار خود در باقی كن، بنده را با اختيار چه كار! اختيار اختيار ما است و ارادت ازلی ما است: و ربّك يخلق ما يشاء و يختار ما كان لهم الخيرة.

يوسف اختيار زندان كرد، لا جرم او را با اختيار خود فرو گذاشتند تا روزگار دراز در زندان بماند و نتيجه آن زندان كه خود خواست اين بود كه گفت: «اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ»، تا ربّ العالمين او را عتاب كرد گفت: انت الّذی طلبت منّا السّجن ثمّ تستشفع بغيری بالخلاص منه، فقلت اذكرنی عند ربّك فو عزّتی لاطيلنّ حبسك يا يوسف تو از ما زندان خود خواهی آن گه خلاص از ديگری جويی و جز از من وكيلی ديگر خواهی؟ بعزّت من كه خداوندم كه ترا درين زندان روزگار دراز بدارم.
آن گه زمين شكافته شد تا به هفتم زمين و ربّ العزّه او را قوّت بينايی داد گفت: فرو نگر ای يوسف در زير اين زمينها تا چه بينی، يوسف مورچه‌ای را ديد كه چيزی در دهن داشت و می‌خورد، گفت: يا يوسف انا لا اغفل عن رزق هذه الذّرّة خشيت ان اغفل عنك، يا يوسف الست الّذی حبّبتك الی ابيك و قيّضت لك السيّارة فاخرجوك من الجبّ؟ قال بلی، قال فكيف نسيتنی و استعنت بغيری؟

ای یوسف نه من آنم که با تو کرامتها کردم؟

- در دل پدر مهر تو افکندم
- و بر او شیرین کردم
- و در چاه عریان بودی ترا بپوشیدم
- و کاروان را بر انگیختم تا ترا بیرون آوردند
- و آن کس که ترا خرید در دل وی دوستی تو افکندم تا می‌گفت: «أَكْرِمِي مَثْواهُ»
- ای یوسف کرامت همه از من بود چرا دست بدیگری زدی و استعانت بغیر من کردی؟
- یوسف گفت: الهی اخلق وجهی عندك الّذی جری علیّ فبفضلك الّا عفوت عنّی هذه العثرة.

و روی انّ جبریل (علیه السلام) دخل علی یوسف فی السّجن فلمّا رآه یوسف عرفه فقال یا اخا المنذرین مالی اراك بین الخاطئین، فقال له جبریل یا طاهر الطّاهرین یقرأ علیك السّلام ربّ العالمین و هو یقول لك اما استحییت منّی اذا استشفعت بالآدمیّین فو عزّتی لالبّثنك فی السّجن بضع سنین، قال یوسف و هو فی ذلك عنّی راض؟ قال نعم، قال اذا لا ابالی.

و گفته‌اند که زلیخا چون او را بزندان فرستاد بر کرده خود پشیمان شد، خسته دل و بیمار تن گشت، ساعة فساعة نفس سرد می‌زد و اشك گرم می‌بارید، با دلی پر درد و جانی پر حسرت پیوسته بر فراق آن بهار شکفته و ماه دو هفته همی زارید و نوحه همی کرد:

گفتا که مرو بغربت و می‌بارید   از نرگس تر بلاله بر مروارید

طاقتش برسید و صبرش برمید، زندان بجنب سرای وی بود، برخاست ببام زندان بر آمد با دلی آشفته و جگری سوخته، زندان بان را گفت: سوزم بغایت رسید، چکنم؟ خواهم که آواز یوسف بشنوم و این دل خسته را مرهمی برنهم،

آری شغل دوستی شغلی صعب است و زخمی بی محابا،

- آتشی بی دود
- و زیانی بی سود!
- مستوران را مشهور کند!
- مقبولان را مهجور کند!
- عزیزان را خوار کند!
- پادشاهان را اسیر کند!
- سلامتیان را ملامتی کند!

از هجر تو چیست جز ملامت ما را   کردست درین شهر علامت ما را
با هجر تو کی بود سلامت ما را   بنمود فراق تو قیامت ما را

ای زندان بان تدبیر چیست که آواز یوسف بشنوم؟ زندان بان گفت: آسانست ای ملکه، تو بفرمای که من او را زخم کنم و من این کار بسازم چنانك رنجی بدو نرسد و تو آواز و ناله وی بشنوی، زندان بان رفت و یوسف را گفت: مرا فرموده‌اند که ترا زخم کنم و مرا دل ندهد که ترا زخم کنم من تازیانه بر زمین می‌زنم تو ناله می‌کن، زندان بان چنان کرد و یوسف ناله همی کرد، زلیخا با دو چشم گریان و دل بریان بر بام زندان آه همی کرد:

آن شب که من از فراق تو خون گریم   باری بنظاره آی تا چون گریم
هر لحظه هزار قطره افزون گریم   هر قطره بنوحه‌ای دگرگون گریم

وَقَالَ الْمَلِكُ إِنِّي أَرَىٰ سَبْعَ بَقَرَاتٍ سِمَانٍ يَأْكُلُهُنَّ سَبْعٌ عِجَافٌ وَسَبْعَ سُنْبُلَاتٍ خُضْرٍ وَأُخَرَ يَابِسَاتٍ ۖ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ أَفْتُونِي فِي رُؤْيَايَ إِنْ كُنْتُمْ لِلرُّؤْيَا تَعْبُرُونَ {43}
قَالُوا أَضْغَاثُ أَحْلَامٍ ۖ وَمَا نَحْنُ بِتَأْوِيلِ الْأَحْلَامِ بِعَالِمِينَ {44}
وَقَالَ الَّذِي نَجَا مِنْهُمَا وَادَّكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ أَنَا أُنَبِّئُكُمْ بِتَأْوِيلِهِ فَأَرْسِلُونِ {45}
يُوسُفُ أَيُّهَا الصِّدِّيقُ أَفْتِنَا فِي سَبْعِ بَقَرَاتٍ سِمَانٍ يَأْكُلُهُنَّ سَبْعٌ عِجَافٌ وَسَبْعِ سُنْبُلَاتٍ خُضْرٍ وَأُخَرَ يَابِسَاتٍ لَعَلِّي أَرْجِعُ إِلَى النَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَعْلَمُونَ {46}
قَالَ تَزْرَعُونَ سَبْعَ سِنِينَ دَأَبًا فَمَا حَصَدْتُمْ فَذَرُوهُ فِي سُنْبُلِهِ إِلَّا قَلِيلًا مِمَّا تَأْكُلُونَ {47}
ثُمَّ يَأْتِي مِنْ بَعْدِ ذَٰلِكَ سَبْعٌ شِدَادٌ يَأْكُلْنَ مَا قَدَّمْتُمْ لَهُنَّ إِلَّا قَلِيلًا مِمَّا تُحْصِنُونَ {48}
ثُمَّ يَأْتِي مِنْ بَعْدِ ذَٰلِكَ عَامٌ فِيهِ يُغَاثُ النَّاسُ وَفِيهِ يَعْصِرُونَ {49}
وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُونِي بِهِ ۖ فَلَمَّا جَاءَهُ الرَّسُولُ قَالَ ارْجِعْ إِلَىٰ رَبِّكَ فَاسْأَلْهُ مَا بَالُ النِّسْوَةِ اللَّاتِي قَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ ۚ إِنَّ رَبِّي بِكَيْدِهِنَّ عَلِيمٌ {50}
قَالَ مَا خَطْبُكُنَّ إِذْ رَاوَدْتُنَّ يُوسُفَ عَنْ نَفْسِهِ ۚ قُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا عَلِمْنَا عَلَيْهِ مِنْ سُوءٍ ۚ قَالَتِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ الْآنَ حَصْحَصَ الْحَقُّ أَنَا رَاوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ وَإِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ {51}
ذَٰلِكَ لِيَعْلَمَ أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ وَأَنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي كَيْدَ الْخَائِنِينَ {52}

6 النوبة الاولى

قوله تعالى: «وَ قالَ الْمَلِكُ» گفت ملك، «إِنِّي أَرى‌ سَبْعَ بَقَراتٍ سِمانٍ» من بخواب ديدم هفت گاو فربه، «يَأْكُلُهُنَّ سَبْعٌ عِجافٌ» و هفت گاو لاغر ايشان را بخورد،
«وَ سَبْعَ سُنْبُلاتٍ خُضْرٍ» و هفت خوشه سبز، «وَ أُخَرَ يابِساتٍ» و هفت خوشه خشك،
«يا أَيُّهَا الْمَلَأُ» اى گروه خاصّه من
«أَفْتُونِي فِي رُءْيايَ» فتوى كنيد و پاسخ مرا در خواب من،
«إِنْ كُنْتُمْ لِلرُّءْيا تَعْبُرُونَ (43)» اگر چنانست كه خواب را سرانجام شناسان‌ايد و تعبير كنندگان.
«قالُوا أَضْغاثُ أَحْلامٍ» گفتند اين خواب نادرست است،
«وَ ما نَحْنُ بِتَأْوِيلِ الْأَحْلامِ بِعالِمِينَ (44)» و ما بتفسير چنين خوابها دانا نيستيم.
«وَ قالَ الَّذِي نَجا مِنْهُما» و آن غلام گفت كه از آن دو غلام زندانى وى برست،
«وَ ادَّكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ» و ياد آمد پس فراموشى روزگارى، «أَنَا أُنَبِّئُكُمْ بِتَأْوِيلِهِ» من خبر آرم شما را بتعبير اين كار «فَأَرْسِلُونِ (45)» مرا فرستيد.
«يُوسُفُ أَيُّهَا الصِّدِّيقُ» يوسف اى راست گوى راست آهنگ،
«أَفْتِنا فِي سَبْعِ بَقَراتٍ سِمانٍ» فتوى كن ما را در هفت گاو فربه، «يَأْكُلُهُنَّ سَبْعٌ عِجافٌ» كه هفت گاو لاغر آن را مى‌خورند،
«وَ سَبْعِ سُنْبُلاتٍ خُضْرٍ» و هفت خوشه سبز، «وَ أُخَرَ يابِساتٍ» و هفت خوشه ديگر خشك، «لَعَلِّي أَرْجِعُ إِلَى النَّاسِ» تا مگر من با آن مردمان گردم، «لَعَلَّهُمْ يَعْلَمُونَ (46)» تا مگر بدانند.
«قالَ تَزْرَعُونَ سَبْعَ سِنِينَ دَأَباً» گفت بكاريد هفت سال پياپى،
«فَما حَصَدْتُمْ» هر چه از آن بدرويد، «فَذَرُوهُ فِي سُنْبُلِهِ» دانه او را در خوشه او بگذاريد،
«إِلَّا قَلِيلًا مِمَّا تَأْكُلُونَ (47)» مگر آن اندكى كه ميخوريد.
«ثُمَّ يَأْتِي مِنْ بَعْدِ ذلِكَ سَبْعٌ شِدادٌ» پس آن هفت سال برومند هفت سال خشك سخت آيد،
«يَأْكُلْنَ ما قَدَّمْتُمْ لَهُنَّ» آنچه نهاده باشيد بيش نفقات را در آن خورده آيد، «إِلَّا قَلِيلًا مِمَّا تُحْصِنُونَ (48)» مگر چيزى كه باز گذاريد و بسر آريد تخم را و كشت را.
«ثُمَّ يَأْتِي مِنْ بَعْدِ ذلِكَ عامٌ» پس از آن سالى آيد،
«فِيهِ يُغاثُ النَّاسُ» كه در آن مردمان را باران دهند، «وَ فِيهِ يَعْصِرُونَ (49)» و در آن از تنگى برهند.
«وَ قالَ الْمَلِكُ ائْتُونِي بِهِ» ملك گفت بمن آريد يوسف را «فَلَمَّا جاءَهُ الرَّسُولُ» چون غلام برسولى آمد باو، «قالَ ارْجِعْ إِلى‌ رَبِّكَ» گفت باز گرد با خداوند خويش شو،
«فَسْئَلْهُ» پرس ازو كه،
«ما بالُ النِّسْوَةِ اللَّاتِي قَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ» تا حال آن زنان كه دستهاى خويش بريدند چيست،

«إِنَّ رَبِّي بِكَيْدِهِنَّ عَلِيمٌ (50)» كه خداوند من اللَّه تعالى بآن سازها كه ايشان ساختند داناست.
«قالَ ما خَطْبُكُنَّ» گفت كار و بار شما و قصّه شما چه بود،
«إِذْ راوَدْتُنَّ يُوسُفَ عَنْ نَفْسِهِ» آن گه كه يوسف را از خود با خويشتن خوانديد و جستيد،
«قُلْنَ حاشَ لِلَّهِ» گفتند پرغست باد خداى را عزّ و جلّ،
«ما عَلِمْنا عَلَيْهِ مِنْ سُوءٍ» ما بر يوسف هيچ بدى ندانيم،
«قالَتِ امْرَأَةُ الْعَزِيزِ» زن عزيز گفت،
«الْآنَ حَصْحَصَ الْحَقُّ» اكنون پيدا شد راستى،
«أَنَا راوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ» من او را با خويشتن خواستم،
«وَ إِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ (51)» و يوسف از راست گويانست.
«ذلِكَ لِيَعْلَمَ» اين آن راست تا عزيز بداند، «أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ» كه من باز پس او با او كژى نكردم،
«وَ أَنَّ اللَّهَ لا يَهْدِي كَيْدَ الْخائِنِينَ (52)» و اللَّه تعالى نبرد ساز كژان.

النوبة الثانية

قوله تعالى: «وَ قالَ الْمَلِكُ» قيل لما انقضت مدّة يوسف التي وقتها اللَّه لحبسه اتاه جبرئيل عليه السلام فبشره بملك مصر و الجمع بينه و بين ابويه و ان تكون سبب خروجه رؤيا الملك.
پس از آنك روزگار دراز يوسف در زندان بماند، سبب خلاص وى آن بود كه ملك مصر خوابى ديد، گفته‌اند كه اين ملك ايدر اظفير است عزيز مصر.
و قومى گفتند كه ملك مصر است الرّيّان بن الوليد كه عزيز گماشته و كارگزار و خازن وى بود،
«إِنِّي أَرى» اى رأيت فى المنام كانّى ارى، «سَبْعَ بَقَراتٍ» البقرة مؤنّثة و قيل بل البقرة كالحمامة تقع على المذكر و المؤنّث، «سِمانٍ» جمع سمينة كصبيحة و صباح و ظريفة و ظراف،
«يَأْكُلُهُنَّ سَبْعٌ عِجافٌ» ضعاف مهازيل و العجف اشدّ الهزال و الفاعل اعجف و عجفاء و الجمع عجاف شذ عن الأقيسة. ملك گفت بخواب ديدم كه از جوى خشك تهى بى آب بيرون آمدى هفت گاو سياه فربه نيكو چنانك گويى بروغن چرب كرده بودند و بوى مشك از ايشان مى‌دميد پيش تخت من آمدند و بايستادند و من در ايشان متعجب بماندم و در آن مى‌نگرم كه هفت گاو ديگر سرخ رنگ لاغر ضعيف هم از آن جوى تهى بر آمدندى و اين هفت گاو فربه را فرو بردندى و در ايشان از خوردن و فرو بردن آن هيچ زيادتى و افزونى پديد نيامدى و من در ديدن آن خيره فرو مانده، كه ناگاه از گوشه تخت من هفت قضيب سبز بر آمدى و بر سر هر يكى خوشه‌اى سبز دانه آن رسيده و از جانب ديگر هفت قضيب زرد برآمدى بر سر هر يكى خوشه‌اى زرد خشك دانهاى آن نا، اين خوشهاى زرد خشك ملتوى شدى بر آن خوشهاى سبز تا آن خوشهاى سبز همه زرد گشتى و خشك گشتى،
اينست كه ربّ العالمين گفت: «وَ سَبْعَ سُنْبُلاتٍ خُضْرٍ وَ أُخَرَ يابِساتٍ» اى و سبع سنبلات اخر يابسات. اخر جمع اخرى و اخرى تأنيث آخر.
ملك از اين خواب بترسيد، متفكر و غمگين گشت، اشراف قوم خود را گفت: «يا أَيُّهَا الْمَلَأُ أَفْتُونِي فِي رُءْيايَ إِنْ كُنْتُمْ لِلرُّءْيا تَعْبُرُونَ» اى ان كان لكم بها علم فسروها، عبر الطّريق قطعه و عبر الرّؤيا قطع الحكم بها و بتأويلها اخذ ذلك من عبر النّهر و هو مقطعه و شطّه.
«قالُوا أَضْغاثُ أَحْلامٍ» اى تخاليط احلام كاذبة لا حقيقة لها. يقال لكلّ مختلط من بقل او حشيش او غيرهما ضغث، «وَ ما نَحْنُ بِتَأْوِيلِ الْأَحْلامِ بِعالِمِينَ» اى ليس تعبير الرّؤيا من شأننا و علمنا. الاحلام جمع حلم و هو ما يرى فى النّوم و الفعل منه حلمت احلم بفتح اللام فى الماضى و ضمّها فى الغابر حلما و حلما فانا حالم.
«وَ قالَ الَّذِي نَجا مِنْهُما» و هو السّاقى، «وَ ادَّكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ» اى تذكر بعد زمان، يقال ادّكر و ازدجر و ازدان هى دالات الامعان و المبالغة. چون ملك آن خواب بگفت و اشراف قوم وى از تعبير آن عاجز آمدند، آن غلام ساقى را حديث يوسف ياد آمد، بر پاى خاست و آن ملك را آفرين كرد آن گه گفت غلامى كنعانى از آن زليخا زن عزيز بزندان دير سالست تا محبوس است و تعبير خواب نيك داند و در ابتدا كه من با وى بزندان بودم خوابى ديدم پيش وى شدم و با او گفتم و او تعبير كرد چنانك بود

- و غلامی زیبا و دانا و خردمند است
- و بر ملّت ابراهیم است
- و چون من او را دیدم پیوسته بشب نماز کردی
- و بروز روزه داشتی
- و بیماران را عیادت کردی
- و از بهر ایشان دارو خریدی
- و غمگینان را دلخوشی
- و مظلومان را تسلّی دادی
- و نومیدان را بفرج اومیدوار کردی
- و طعامی که داشتی در زندان بحاجتمندان دادی
- و با این همه هنر جوانی است بلند بالا،
- سیاه چشم،
- پیوسته ابرو،
- نیکو اندام،
- تنگ دهان،
- روشن دیدار،
- در خاموشی با مهابت،
- در گفتار با ملاحت،
- از دور با صولت،
- از نزدیك با حلاوت،
- بردبار،
- نیکوکار،
- شیرین دیدار،
- با این همه می‌گوید که از فرزندان ابراهیم خلیل‌ام،
- پسر آن پیغامبر که بوادی کنعان است: یعقوب بن اسحاق.

ملك گفت به آن غلام ساقی که رو این خواب از وی بپرس تا تعبیر کند، ساقی رفت و در زندان شد گفت: «يُوسُفُ أَيُّهَا الصِّدِّيقُ أَفْتِنا فِي سَبْعِ بَقَراتٍ سِمانٍ يَأْكُلُهُنَّ سَبْعٌ عِجافٌ وَ سَبْعِ سُنْبُلاتٍ خُضْرٍ وَ أُخَرَ يابِساتٍ لَعَلِّي أَرْجِعُ إِلَى النَّاسِ» ای الی الملك، فانّ الملك رآها فی منامه. و قیل الی النّاس جمیعا،
«لَعَلَّهُمْ يَعْلَمُونَ» تأویل رؤیا الملك، و قیل لعلّهم یعلمون حالك و منزلتك و مقالك فیکون ذلك سبب خروجك من الحبس.
«قالَ تَزْرَعُونَ سَبْعَ سِنِينَ دَأَباً» و قرأ حفص دابا بفتح الهمزه و هما لغتان کشعر و شعر و نهر و نهر، دابا ای متتابعة. و قیل دابا یعنی علی عادتکم المستمرّة الدّائبة و الدّأب العادة و الدّوب المبالغة فی السّیر. و الزّرع من الخلق حرث و من الله انبات. معبران گفتند گاو فربه دلیل کند بر سال فراخ و نعمت فراوان و گاو نزار ضعیف دلیل کند بر خشك سال و قحط و نیاز. و همچنین خوشهای سبز دلیل کند بر زرع نیکو رسیده تمام ریع در سال فراخی و خوشهای خشك دلیل کند بر فساد کشت زار و نابودن قوت و تنگی معیشت. یوسف صدیق تعبیر آن خواب ملك همین کرد و ایشان را فرمود تا در سالهای فراخی ذخیره نهند خشك سال را که در پیش بود و در آن ذخیره نهادن راه صواب بایشان نمود از روی نصیحت و شفقت. و ذلك لکونه نبیّا، اینست که رب العزه گفت: «قالَ تَزْرَعُونَ سَبْعَ سِنِينَ دَأَباً» اگر چه بلفظ خبر گفت، بمعنی امر است ای ازرعوا، گفت بکارید هفت سال بکوشش و جهد تمام، «فَما حَصَدْتُمْ فَذَرُوهُ فِي سُنْبُلِهِ» هر چه از آن بدروید هم چنان در خوشه بگذارید، فانّه ابقی له که دانه در خوشه به بماند «إِلَّا قَلِيلًا مِمَّا تَأْكُلُونَ» مگر آن اندك که میخورید، یعنی کم خورید.

«ثُمَّ يَأْتِي مِنْ بَعْدِ ذلِكَ سَبْعٌ شِدادٌ» ای مجدبات صعاب، و هذا تأويل البقرات العجاف و السنابل اليابسات، «يَأْكُلْنَ ما قَدَّمْتُمْ لَهُنَّ» يريد تأكلون فيها، فاسند الفعل الى الظّرف كقولهم ليله قائم و نهاره صائم. و منه قول الشاعر:

نهارك يا مغرور سهو و غفلة   و ليك نوم و الرّدى لك لازم

فالنّهار لا يسهو و اللّيل لا ينام و انّما يسهى فى النّهار و ينام فى اللّيل.
ما قدّمتم لهنّ ای ادّخرتم لهنّ من الحبّ فى السّنين المخصبة، «إِلَّا قَلِيلًا مِمَّا تُحْصِنُونَ» تدّخرون استظهارا و عدّة لبذور الزّراعة.
«ثُمَّ يَأْتِي مِنْ بَعْدِ ذلِكَ عامٌ» هذا من خبر يوسف (عليه السلام) عمّا لم يكن فى رؤيا الملك و لكنّه من الغيب الذى اتاه اللَّه عزّ و جلّ، كما قال قتادة زاده اللَّه علم سنة لم يسئلوه عنها.
فقال ثمّ يأتى من بعد ذلك عام ای السّنة الثّامنة،
«فِيهِ يُغاثُ النَّاسُ» يغاث از غيث گرفته‌ايد يعنى كه مردمان را باران دهند و نبات و نعمت فراوان بود و روا باشد كه از غوث بود، يقال استغاث فاغاثه ای يغيثهم اللَّه من القحط و الجوع،
«وَ فِيهِ يَعْصِرُونَ» ای يكثر الثمار و الاعناب و السّمسم و الزّيتون فيعصرونها و يتّخذون الادهان و الاشربة. قال ابن عباس يعصرون ای يحلبون المواشى من كثرة المراعى.
ابو عبيده گفت: يعصرون از عصرة گرفته اند و عصرة نجاتست يعنى كه در آن سال از تنگى و قحط و نياز برهند.
حمزه و كسايى تعصرون بتا مخاطبه خوانند اسنادا للفعل الى المستفتين الذّين: «قالوا افتنا» ساقى چون تعبير خواب از يوسف بشنيد باز گشت و ملك را خبر كرد از تعبير وى و نصيحت كه كرد، ملك گفت «ائتونى به» ای بالّذي عبّر رؤياى آن كس كه اين خواب را تعبير كرد بنزد من آريد،
همين ساقى باز گشت برسولى و گفت اجب الملك، ای يوسف ترا بشارت باد كه خلاصى آمد، ملك ترا ميخواند اجابت كن، يوسف باين بشارت كه بوى رسيد شادى ننمود و از حليمى كه بود اهتزازى و حركتى چنان كه از زندانيان پديد آمد بوقت خلاص از وى پديد نيامد و آن رسول را گفت:
«ارْجِعْ إِلى رَبِّكَ فَسْئَلْهُ ما بالُ النِّسْوَةِ اللَّاتِي قَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ»
باز گرد و با خداوند خويش شو و از وى بپرس كه پيش از آنك من بيرون آيم، بپرس تا حال آن زنان كه دستهاى خويش بريدند چيست؟ تا بداند كه ايشان را چه افتاد و از كجا افتاد و آن كيد ايشان را كه ساخت و بان چه خواست! و مراد يوسف آن بود تا كيد زليخا و برائت يوسف بر ملك ظاهر شود و او را هيچ تهمت نماند.
قال ابن عباس لو خرج يوسف يومئذ قبل ان يعلم الملك بشأنه ما زالت فى نفس العزيز منه حاجة يقول هذا الّذي راود امرأتى.
و قوله: «فَسْئَلْهُ ما بالُ النِّسْوَةِ» ای فاسئله ان يسئل النّسوة ما بالهنّ و شأنهنّ و عمّهنّ بالذّكر دون امرأة العزيز صيانة لها و انّها معهنّ تعريضا لا تصريحا، و يحتمل انّ المعنى ما بالهنّ لم يشهدن ببراءتى و قد عرفن ذلك باقرار امرأة العزيز عندهنّ و هو قولها «وَ لَقَدْ راوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ فَاسْتَعْصَمَ»،
«إِنَّ رَبِّي بِكَيْدِهِنَّ عَلِيمٌ» حين قلن لى اطع مولاتك.
و قيل اراد بقوله انّ ربّى العزيز ای انّ سيدى اظفير العزيز عالم ببراءتى ممّا قرّفتنى به المرأة.
دو حديث درين قصّه درستست از رسول خداى (صلي الله عليه وسلم)

- احدهما دعاه حين قنت على قريش فقال فى قنوته

«اللهم اشدد وطأتك على مضر و اجعلها عليهم سبعا كسبع يوسف قحطتهم سبع حتى اكلوا القد و العظام فلما استكانوا».
قال (صلي الله عليه وسلم) «اللهم اذقت اول قريش نكالا فاذق آخرهم نوالا فرفه عنهم».

- و قال (صلي الله عليه وسلم) : «رحم اللَّه اخى يوسف ان كان لحليما ذا اناة لما اتاه الرسول».

قال «ارْجِعْ إِلى رَبِّكَ» الآية... و لو كنت انا لا سرعت الاجابة. و فى بعض الرّوايات عنه (صلي الله عليه وسلم) : «لو كنت مكانه ما اخبرتهم حتى اشترط ان يخرجونى»، كانّه (صلي الله عليه وسلم) استحسن

حزم یوسف علیه السلام و صبره حین دعاه الملك فلم يبادر حتّى يعلم انّه قد استقرّ عند الملك صحّة برائته.
قوله: «قالَ ما خَطْبُكُنَّ» چون آن رسول از نزديك یوسف بازگشت و پیغام یوسف به ملك گزارد، ملك کس فرستاد و زلیخا را و آن زنان را جمله حاضر کرد و با ایشان گفت: «ما خَطْبُكُنَّ» ای ما شأنكنّ، کار شما و قصه شما چه بود آن روز که بدعوت زلیخا بودید، میان زلیخا و یوسف چه مخاطبه رفت و سخن زلیخا اشارت بچه داشت و یوسف جواب چگونه داد و با زنان بگفت آنچ یوسف گفته بود، یعنی که میخواهم تا بدانم که یوسف در آن حال متّهم بود یا نه؟ ایشان گفتند «حاشَ لِلَّهِ»، بعد یوسف عمّا يتّهم به، «ما عَلِمْنا عَلَيْهِ مِنْ سُوءٍ» ای لا نعلم انّه اتی مکروها معاذ اللَّه که ما از یوسف بدی دیدیم یا بر وی تهمتی بردیم، دورست یوسف از آنچ بر وی تهمت می‌برند، ندانیم ما بر وی هیچ بدیی و مکروهی.
و قیل معناه ما دعوناه الى انفسنا و انّما دعوناه الى امرأة العزيز و ما علمنا سوء ان ندعو الملوك الى طاعة صاحبته.
چون آن زنان یوسف را مبرّا کردند، زن عزیز گفت: «الْآنَ حَصْحَصَ الْحَقُّ»، الحصحصة و الحصحاص و التّحصّص و التّحصحص حركة الشيء للظهور و اخذه فيه.
زلیخا گفت اکنون راستی پیدا شد و حق از باطل جدا شد، یا ملك دل من اگر سنگ بودی آب گشته بودی و اگر آهن بودی نرم شده بودی تا کی ازین صبوری و تا کی ازین درد نهانی، «أَنَا راوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ» من او را خواستم، من او را جستم و یوسف در آنچ گفت: «هِيَ راوَدَتْنِي عَنْ نَفْسِي» راست گوی است: «إِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ».
آن رسول بازگشت و یوسف را خبر کرد از آنچ زنان گفتند و از آنچ زلیخا گفت، یوسف چون آن سخن بشنید گفت: «ذلِكَ لِيَعْلَمَ أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ» این ستیهیدن من در زندان و بیرون نیامدن، از آنست تا ملك بداند که من در خانه عزیز خیانت نکردم و حرمت وی در غیبت وی نگه داشتم، «وَ أَنَّ اللَّهَ لا يَهْدِي كَيْدَ الْخائِنِينَ» ای لا يهدى الخائنين بكيدهم، خیانت اینجا زنا است یعنی لا يصلح عمل الزناة و احوالهم.

النوبة الثالثة
قوله تعالى: «وَ قالَ الْمَلِكُ إِنِّي أَرى سَبْعَ بَقَراتٍ سِمانٍ» الآية....

- ابتداء بلاء یوسف خوابی بود که از خود حکایت کرد: «إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَباً»،
- و سبب نجات وی هم خوابی بود که ملك مصر دید گفت: «إِنِّي أَرى سَبْعَ بَقَراتٍ سِمانٍ»
- تا بدانی که کارها بتقدیر و تدبیر خداست و در کار رانی و کار سازی یکتاست، هر چند سببها پیداست، اما با سبب بماندن خطاست.

پیر طریقت گفت:

- سبب ندیدن جهلست اما با سبب بماندن شرك است،
- از سبب بر گذر تا بمسبّب رسی،
- در سبب مبند تا در خود برسی،
- عارف را چشم نه بر لوح است نه بر قلم،
- نه بسته حوّاست نه اسیر آدم،
- عطشی دارد دایم هر چند قدحها دارد دمادم، ای مهیمن اکرم، ای مفضّل ارحم، یك بار قدح بازگیر تا این بیچاره برزند دم.

و گفته‌اند که یوسف را دو چیز بود بر کمال:

- یکی حسن خلقت،
- دیگر علم و فطنت حسن خلقت جمال صورت است و علم و فطنت کمال معنی، پس ربّ العزّه تقدیر چنان کرد که
  - جمال وی سبب بلا گشت
  - و علم وی سبب نجات تا عالمیان بدانند که علم نیکو به از صورت نیکو.

- و قد قيل فی المثل السّائر: العلم يعطی و ان يبطئ، چون علم رؤيا يوسف را سبب ملك دنيا گشت، چه عجب گر علم صفات مولی عارف را سبب ملك عقبی گردد؟! يقول اللَّه عزّ و جلّ «وَ إِذا رَأَيْتَ ثَمَّ رَأَيْتَ نَعِيماً وَ مُلْكاً كَبِيراً».

«وَ قالَ الْمَلِكُ ائْتُونِي بِهِ فَلَمَّا جاءَهُ الرَّسُولُ» الآية... توقف يوسف در زندان بعد از آنك خلاصی ديده و دستوری يافته و آن ترديد كه همی‌كرد از آن بود كه

- تا ملك مصر بچشم خيانت بدو ننگرد
- كه آن گه هيبت يوسف در دل وی نماند
- و سخن يوسف در دعوت بوی اثر نكند،
- لا جرم چون كشف آن حال كردند
- و برائت يوسف ظاهر گشت
- سخن وی در او اثر كرد
- و پند وی او را سود داشت تا آن ملك در دين اسلام آمد و ملّت كفر بگذاشت.

قومی گفتند اين ملك فرعون موسی بود و بعد از يوسف زنادقه او را از راه ببردند تا مرتد گشت و بروزگار موسی غرق شد، و قول درست آنست كه نه فرعون موسی بود و در اوّل سوره بيان كرديم.
و گفته‌اند ترديد يوسف از آن بود كه تا اين حال مكشوف گردد و كس بسبب وی به تهمتی كه بوی برد گنه كار نشود و در هيچ دل هيچ تهمت بنماند و عصمت نبوّت پيدا گردد تا مردم در وی سخن نيكو گويند و بآن مثوبت يابند همچنانك خليل (عليه السلام) گفت: وَ اجْعَلْ لِي لِسانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ بار خدايا مرا چنان كن كه بآخر روزگار مرا ثنا گويند.
و مصطفی (صلي الله عليه وسلم) گفت: «اللّهم وفّقنی لما يرضيك عنّی و يحسن فی النّاس ذكری»
بار خدايا مرا توفيق ده تا آن كار كنم كه تو از من خشنود شوی و نام من در خلق نيكو كند.
و گفته‌اند مردی دعوی دوستی يوسف كرد آن گه كه در زندان بود، يوسف گفت ای جوانمرد دوستی من ترا چه بكارست؟ ازين دوستی مرا ببلا افكنی و خود بلا بينی! پدر من يعقوب مرا دوست داشت بينايی وی در سر آن شد و مرا در چاه افكند، زليخا دعوی دوستی من كرد بملامت مصريان مبتلا گشت و من در زندان دير سال بماندم.
كذلك المصطفی صلی اللَّه عليه و سلّم سكن الی جبرئيل فهجره اربعين يوما و احبّ الكعبة فاخرجه منها كفّار قريش و احبّ عائشة فابتليت بقصّة الافك و مقالة المنافقين.

(7)

وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِي ۚ إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي ۚ إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ {53}
وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُونِي بِهِ أَسْتَخْلِصْهُ لِنَفْسِي ۖ فَلَمَّا كَلَّمَهُ قَالَ إِنَّكَ الْيَوْمَ لَدَيْنَا مَكِينٌ أَمِينٌ {54}
قَالَ اجْعَلْنِي عَلَىٰ خَزَائِنِ الْأَرْضِ ۖ إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ {55}
وَكَذَٰلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الْأَرْضِ يَتَبَوَّأُ مِنْهَا حَيْثُ يَشَاءُ ۚ نُصِيبُ بِرَحْمَتِنَا مَنْ نَشَاءُ ۖ وَلَا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ {56}
وَلَأَجْرُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ لِلَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ {57}

7 النوبة الاولى

قوله تعالی: «وَ ما أُبَرِّئُ نَفْسِي» من خويشتن را بی گناه ندارم و ندانم،
«إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ» كه تن آدمی نهمار بدفرمايست و بدآموز، «إِلَّا ما رَحِمَ رَبِّي» مگر آنچ خداوند من ببخشايد و نگاه دارد، «إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ (53)» خداوند من عيب پوشست و آمرزگار، بخشاينده و مهربان.
«وَ قالَ الْمَلِكُ» ملك گفت:
«ائْتُونِي بِهِ» بمن آريد او را،
«أَسْتَخْلِصْهُ لِنَفْسِي» تا او را خاصه نفس خويش گيرم،
«فَلَمَّا كَلَّمَهُ» چون سخن گفت او با وی،

«قالَ إِنَّكَ الْيَوْمَ لَدَيْنا» گفت تو امروز نزديك ما، «مَكِينٌ أَمِينٌ (54)» پايگاه دارى استوارى و پسنديده
«قالَ اجْعَلْنِي عَلى خَزائِنِ الْأَرْضِ» يوسف گفت مرا بر خزانهاى اين زمين گمار، «إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ (55)» كه من آن را نگاه دارندهاى داناام.
«وَ كَذلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الْأَرْضِ» و هم چنان جاى ساختيم و پايگاه داديم يوسف را و توان در آن زمين،
«يَتَبَوَّأُ مِنْها حَيْثُ يَشاءُ» تا جاى مى‌گيرد هر جاى كه خواهد،
«نُصِيبُ بِرَحْمَتِنا مَنْ نَشاءُ» رسانيم بخشايش خويش باو كه خواهيم،
«وَ لا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ (56)» و ما ضايع نكنيم مزد نيكوكاران
«وَ لَأَجْرُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ» و براستى كه مزد آن جهان به است،
«لِلَّذِينَ آمَنُوا» ايشان را كه بگرويدند، «وَ كانُوا يَتَّقُونَ (57)» و از بد بپرهيزيدند.

النوبة الثانية

قوله تعالى: «وَ ما أُبَرِّئُ نَفْسِي» لمّا قال يوسف (عليه السلام) ذلك ليعلم انّى لم اخنه بالغيب. قال له جبرئيل و لا حين هممت بها يا يوسف: و ما ابرّئ نفسى اى ما أزكّي نفسى عن الهمّ،
«إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ» اى انّ نفوس بنى آدم تأمرهم بما تهوى و ان لم يكن فيه رضى اللَّه.
فانّى لا ابرّئ نفسى من ذلك و ان كنت لا اطاوعها،
«إِلَّا ما رَحِمَ رَبِّي» اى الّا رحمة ربّى: يعنى كلّ نفس تأمر صاحبها هواها الّا ما ادركته رحمة اللَّه فدفعته.
و قيل المعنى لكن من رحمة اللَّه عصمه ممّا تأمره به نفسه.
معنى اين كلمات آنست كه نفس آدمى ببدى فرمايد و آنچ در آن رضاء اللَّه نبود خواهد و من نفس خود را از آن منزّه نمى‌دارم كه آن در طبع بشرى سرشته اگر چه من آن را مطاوع نبودم و بر تحقيق آن همّت و حركت طبعى عزم نكردم.
آن گه گفت: «إِلَّا ما رَحِمَ رَبِّي» اشارتست كه اين برحمت خداوند منست كه هر كه اللَّه تعالى بر وى رحمت كند او را از آن معصوم دارد.
جماعتى مفسّران گفتند كه اين همه سخن زليخاست متّصل بآنچ گفت: «الْآنَ حَصْحَصَ الْحَقُّ»
آن گه گفت ذلك اى الاقرار على نفسى ليعلم يوسف انّى لم اخنه بظهر الغيب و انّ اللَّه لا يهدى كيد الخائنين. اين اقرار كه دادم بر خويشتن بآن دادم كه تا يوسف بداند كه من بظهر الغيب با وى خيانت نكردم و اقرار باز نگرفتم.
«وَ ما أُبَرِّئُ نَفْسِي» عن ذنب هممت به، «إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ» اذا غلبت الشهوة، «إِلَّا ما رَحِمَ رَبِّي» بنزع الشهوة عن يوسف و هذا قول لطيف و هو الاظهر و لا يبعد من قولها:
«إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ» مع كفرها فانّ الكفّار مقرّون باللّه عزّ و جلّ، يقول اللَّه تعالى: «وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ».
«وَ قالَ الْمَلِكُ» لمّا تبيّن للملك عذر يوسف و عرف امانته و علمه قال:
«ائْتُونِي بِهِ» چون عقل و علم يوسف بدانست و امانت و كفايت وى او را معلوم شد و عذر وى ظاهر گشت گفت:
«ائْتُونِي بِهِ أَسْتَخْلِصْهُ لِنَفْسِي»
اجعله خالصا لنفسى من غير شركة. پس خاصگيان خود فرستاد بزندان تا يوسف بيرون آيد، يوسف چون خواست كه بيرون آيد زندانيان را دل خوشى داد و بفرج اوميدوار كرد و از بهر ايشان اين دعا كرد:
«اللهم اعطف عليهم بقلوب الاخيار و لا تغم عليهم الاخبار»
بار خدايا دلهاى نيكان و نيك مردان بر ايشان مشفق گردان و خبرها بر ايشان مپوشان، از اينست كه در هر شهرى زندانيان خبرهاى اطراف بيشتر دانند و در ميان ايشان اراجيف بسيار رود. چون از زندان بدر آمد بر در زندان بنشست و گفت هذا قبور الاحياء و بيت الاحزان و تجربة الاصدقاء و شماتة الاعداء،

پس غسل كرد و اسباب نظافت بكار داشت و جامه نيكو در پوشيد و قصد سراى ملك كرد، چون بدر سراى ملك رسيد بايستاد و گفت:
حسبى ربّى من دنياى، حسبى ربّى من خلقه عزّ جاره و جلّ ثناؤه و لا اله غيره،
پس در سراى ملك شد گفت: اللّهم انّى اسئلك بخيرك من خيره و اعوذ بك من شرّه و شرّ غيره.
چون بر ملك رسيد بر ملك سلام كرد بزبان عربى، ملك گفت ما هذا اللسان؟ قال لسان عمّى اسماعيل، آن گه او را بعبرانى دعا گفت، ملك گفت اين چه زبانست؟ گفت زبان پدران من يعقوب و اسحاق و ابراهيم.
و گفته‌اند كه ملك زبانها و لغتهاى بسيار دانست، به هفتاد زبان با يوسف سخن گفت و يوسف بهر زبان كه ملك با وى سخن گفت هم بآن زبان جواب وى ميداد، ملك را آن خوش آمد و از وى بپسنديد و يوسف را آن وقت سى سال از عمر گذشته بود، ملك با نديمان و نزديكان خود مى‌نگرد و مى‌گويد: جوانى بدين سن كه اوست با اين علم و عقل و زيركى و دانايى عجبست و طرفه‌تر آنست كه ساحران و كاهنان روزگار از تعبير آن خواب كه من ديدم درماندند و او بيان كرد و از عاقبت آن ما را خبر كرد! آن گه ملك گفت خواهم كه آن خواب و تعبير آن بمشافهت از تو بشنوم، يوسف آن چنان كه ملك ديده بود بخواب از اوّل تا آخر بگفت و تعبير آن بر وى روشن كرد،
ملك گفت اكنون رأى تو اى صدّيق درين كار چيست و رشد ما و صلاح ما در چيست؟
يوسف گفت باين هفت سال كه در پيش است بفرماى تا نهمار زرع كنند و چندانك توانند جمع كنند در انبارها و دانهاى قوت همه در خوشه‌ها بگذارند تا هم مردمان را قوت بود و هم چهار پايان را علف. و نيز چون جمع طعام كرده باشند بروزگار قحط كه از اطراف خلق روى بتو نهند، چنانك خود خواهى توانى فروختن و از آن گنجهاى عظيم توان نهادن،
ملك گفت: و من لى بهذا و من بجمعه؟
فقال يوسف: «اجْعَلْنِي عَلى خَزائِنِ الْأَرْضِ» اى ولّنى امر خزائن مصر يعنى خزائن الطّعام المدّخرة للقحط، «إِنِّي حَفِيظٌ» احفظ ما يجب حفظه، «عَلِيمٌ» اعلم المواضع الّتى يجب ان توضع الاموال فيها.
قال الزجاج انّما سأل ذلك لانّ الانبياء عليهم السلام بعثوا لاقامة الحق و وضع الاشياء مواضعها فعلم انّه لا يقوم احد بذلك مثله و لا احد اقوم منه بمصلحة النّاس فاراد الصّلاح و الثّواب.
يوسف دانست كه در روزگار قحط مصالح مردمان چنانك وى نگه دارد هيچ كس نگه ندارد، از بهر آن گفت:
«اجْعَلْنِي عَلى خَزائِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ».
و قيل هذه الاية حجّة فى نظريّة النفس بالحق عند الحاجة اليها و لا يكون من التزكية المنهىّ عنها، بقوله «فَلا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ». درين آيت تقديم و تأخير است، تقديره اجعلنى على خزائن الارض انّى حفيظ عليم، فقال الملك «إِنَّكَ الْيَوْمَ لَدَيْنا مَكِينٌ أَمِينٌ» اى اجابه الى ملتمسه، مكين اى ذو مكانة و منزلة، امين مأمون قد عرفنا امانتك و براءتك، و قيل امين آمن لا تخاف العواقب فمر لي بما هديت اليه و اشرت به.
عن ابن عباس قال قال رسول اللَّه (صلي الله عليه وسلم) :
«رحم اللَّه اخى يوسف لو لم يقل اجعلنى على خزائن الارض لاستعمله من ساعته و لكنّه اخّر ذلك سنة فاقام فى بيته عنده سنة مع الملك».
پس از آنك اين سخن ميان ايشان برفت يوسف يك سال در خانه ملك مى‌بود، عزيز و مكرّم و محترم و ملك مى‌گفت تو از خاصگيان و مقرّبان منى، در مملكت من هيچيز از تو دريغ نيست و هر چه انواع اكرام و احسانست ترا مبذولست مگر آنك با تو طعام نخورم.
يوسف گفت چرا نخورى با من طعام؟ گفت از بهر آنك بنده بوده‌اى،
يوسف گفت من سزاوارترم كه از تو ننگ دارم كه من پسر يعقوب بن اسحاق بن ابراهيمام،
و مقصود ملك آن بود تا بحقيقت بداند كه وى كيست. چون بدانست با وى طعام خورد و اكرامهاى عظيم كرد.
ابن عباس گفت چون آن يك سال بسر آمد ملك بفرمود تا شهر را آيين بستند و سراى ملك بياراستند و تخت زرّين بجواهر مرصّع كرده بنهادند و يوسف را بر تخت نشاند بعد از آنك وى را خلعت گرانمايه

پوشانید و تاج بر سر نهاد و مملکت مصر بوی تسلیم کرد و امیران و سرهنگان و سروران لشکر همه را بخدمت وی بداشت و اظفیر را معزول کرد و یوسف را بجای وی بنشاند و بر آنچ او داشت بسیار بیفزود. چون روزی چند برآمد اظفیر بمرد و ملك زلیخا را بزنی بیوسف داد، آن گه ملك مصر بوی راست شد، اینست که ربّ العالمین گفت: «وَ كَذٰلِكَ مَكَّنّا لِيُوسُفَ فِي الْأَرْضِ».

بروایتی دیگر گفته‌اند که پس از مرگ اظفیر، زلیخا عاجز گشت و مالی که داشت از دست وی بشد و در یمن برادران داشت که ملوك یمن ایشان بودند، دشمن بر ایشان دست یافت و همه را بکشتند و مملکت بدست فرو گرفتند، زلیخا تنها و بیچاره بماند مال از دست شده و مرگ گرامیان دیده و روزگار دراز اندوه عشق «3» یوسف کشیده پیر و نابینا و عاجز گشته و ذل و انکسار درویشی بر وی پیدا شده و با این همه هنوز بت می‌پرستید، آخر روزی در کار خویش و بت پرستیدن خویش اندیشه کرد، از کمین گاه غیب کمند توفیق درو انداختند، روی با آن بت خویش کرد گفت ای بتی که نه سود کنی نه زیان و عابد تو هر روز که برآید نگونسارتر و زیانکارتر! از تو بیزار گشتم و از عبادت تو پشیمان شدم و بخدای یوسف ایمان آوردم.
آن گه بت را بر زمین زد و روی بآسمان کرد، گفت:

- ای خدای یوسف اگر عاصی می‌پذیری اینك آمدم بپذیر،
- و اگر معیوبان را مینوازی منم معیوب بنواز،
- ور بیچارگان را چاره میکنی منم درمانده و بیچاره چاره من بساز،
- ای خدای یوسف دانی که بجمال بسی کوشیدم
- و بمال جهد کردم
- و در چاره و حیلت بسی آویختم
- و سیاست و صولت نمودم
- و بمقصود نرسیدم
- وز آن پس مرگ گرامیان دیدم
- و فراق خویشان چشیدم
- و رنج درویشی و عشق یوسف بر دلم هر روز تازه تر و جوان تر،
- بار خدایا بر من ببخشای و یوسف را بمن نمای که از همه حیلتها و چارها عاجز گشتم و خیره فرو ماندم.

زلیخا این تضرع و زاری بر درگاه عزّت همی‌کرد و یوسف آنجا که بود تقاضای دیدار زلیخا از دلش سر برمی‌زد. اندیشه و تفکر زلیخا بر دل یوسف غالب گشت، با خود همی‌گفت کاشکی بدانستمی که زلیخا را حال بچه رسید و کجا افتاد تا اگر در حال وی خللی است من با وی احسان کردمی و فساد معیشت وی بصلاح باز آوردمی که او را بر من حقهاست.
و آن روز که یوسف این سخن گفت و زلیخا آن دعا کرد پانزده سال گذشته بود که یوسف، زلیخا را ندیده بود. یوسف آن روز از سر آن اندیشه برخاست با خیل و حشم که من امروز سر آن دارم که تماشا را گرد مصر برآیم و تنزّه کنم، بظاهر تنزّه مینمود و بباطن احوال زلیخا را تعرّف همیکرد، بهر کویی که همی‌رسید از احوال درویشان همی‌پرسید تا مگر زلیخا بمیان برآید، آخر بسر کوی زلیخا رسید و زلیخا شنیده بود که یوسف همی‌گذرد بسر کوی آمده و انتظار رسیدن وی می‌کرد، چون در رسید او را گفتند اینك زلیخا درویش و نابینا و عاجز گشته، یوسف آنجا توقف کرد، زلیخا را دست گرفتند و فرا پیش وی بردند، حوادث روزگار در وی اثر کرده از اشك دیده مژگانش همه بریخته و نابینا گشته، شماتت اعداش گداخته و فراق گرامیانش مالیده. یوسف که وی را دید آب در چشم آورد و اندوهگن گشت و با وی ساعتی بایستاد و زلیخا آواز رکاب داران و صهیل اسبان و بردابرد چاووشان همی‌شنید و میگریست و دست بر اسب یوسف همی‌مالید و می‌گفت
(سبحان الّذی اعزّ العبید بعزّ الطّاعة و اذلّ الملوك بذلّ المعصیة.)

آن گه گفت ای یوسف مرا بسرای خود خوان که با تو حدیثی دارم،
یوسف فرمود تا او را بسرای بردند و خود برآمد و بسرای آمد،
زلیخا بیامد و پیش یوسف بنشست گفت ای یوسف از خاندان نبوّت حرمت داشتن و حق شناختن بدیع نبود و ممتحن را نواختن عجب نبود،
ای یوسف اوّل بدانك من ایمان آورده‌ام بیگانگی خدای آسمان و کردگار جهانیان، او را یکتا و یگانه دانم بی شریك و بی انباز و بی نظیر و بی نیاز،
از آن دین که داشتم برگشتم و دین حق پذیرفتم و ملّت اسلام گزیدم و پسندیدم، اکنون بتو سه حاجت دارم:

- یکی آنست که من دانم تو بر خداوند خود کریمی و بنزدیك وی پایگاه بلند داری از من بوی شفیع باشد تا چشم روشن بمن باز دهد، یوسف زبان تضرّع بگشاد و دعا کرد گفت:

الهی بحقّ محمّد و آله ان تردّ علی هذه الضّعیفة بصرها و لا تخجلني عندها و عند النّاس.

زلیخا گفت یا یوسف الحمد للّٰه که حاجت روا شد و چشم من بدیدار تو روشن کرد و دل من به معرفت ایمان نورانی کرد.

- یوسف گفت دیگر حاجت چیست؟ زلیخا گفت دعا کن تا جمال بمن باز دهد، یوسف رداء خود بر وی افکند و دعا کرد، زلیخا چنان شد که از نخست روز که یوسف را دید.
- حاجت سوم آن بود که گفت مرا بزنی بخواه، سر در پیش افکند باین اندیشه تا جبرئیل آمد و گفت ملك جلّ جلاله می گوید: زلیخا تا اکنون بحیلت و چاره خود ترا میطلبید لا جرم بتو نمی‌رسید، اکنون ترا از ما طلب کرد و بسبب تو با ما صلح کرد، حاجت وی روا کن، یوسف بفرمان اللّٰه تعالی او را بزنی بخواست، چون بهم رسیدند یوسف گفت: أ لیس هذا خیرا ممّا کنت تریدین؟ فقالت ایّها الصدّیق لا تلمنی فانّی کنت امرأة حسناء ناعمة کما تری فی ملك و دنیا و کان صاحبی لا یأتی النّساء و کنت کما جعلك اللّٰه فی حسنك و هیئتك فغلبتنی نفسی فوجدها یوسف عذراء فاصابها و ولد له منها ابنان: افرائیم و میشا.

پس زلیخا بر عبادت اللّٰه تعالی چنان حریص شد که یك ساعت فارغ نبودی و یوسف بخلوت وی رغبت همی‌کرد و زلیخا احتراز همی‌کرد! یوسف گفت ای زلیخا باین مدت کوتاه چنین از من ملول گشتی که در صحبت من رغبت همی‌نکنی! زلیخا دست وی ببوسید و گفت حاشا که من از تو ملول شوم یا سر در چنبر تو نیارم که ترا بسه سبب دوست دارم:

- یکی آنك معشوق دیرینه منی،
- دیگر شوی محتشم منی،
- سوم پیغامبر خدای منی جلّ جلاله، لکن آن گه که در طلب تو بودم از خدمت حق غافل بودم، اکنون که او را بشناختم تا از عبادت وی فارغ نباشم با خدمت تو نپردازم.

«وَ كَذلِكَ مَكَّنَّا» ای کذلك التّمکین الاوّل بالانعام علیه بالخلاص من السّجن، «مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الْأَرْضِ» جعلناه ممكّنا فی تدبیر ارض مصر، «يَتَبَوَّأُ مِنْها حَيْثُ يَشاءُ» ای یختار اطیبها و ینزل منها حیث اراد. البواء المنزل یقال بوّأته فتبوّء.
و قرأ ابن کثیر حیث نشاء بالنّون علی معنی حیث یشاء اللّٰه و یرضاه ثناء علی یوسف و من قرأ بالیاء فانّه اسند الفعل الی یوسف تفضیلا له علی غیره بذلك و دلالة علی تمکینه له ما لم یکن لغیره. قوله «نُصِيبُ بِرَحْمَتِنا مَنْ نَشاءُ» اخبار من اللّٰه انّه ینعم علی من یشاء من عباده کما انعم علی یوسف، «وَ لا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ» ثواب الموحّدین.
قال ابن عباس: اجر المحسنین ای الصّابرین

- بصبره فی البئر
- و صبره فی السّجن
- و صبره فی الرّق
- و صبره عمّا دعته الیه المرأة.

قال مجاهد: فلم یزل یدعو الملك الی الاسلام و یتلطّف له حتّی اسلم الملك و كثیر من النّاس فهذا فی الدّنیا، «وَ لَأَجْرُ الْآخِرَةِ خَیْرٌ لِلَّذِینَ آمَنُوا وَ كانُوا یَتَّقُونَ» ای ما یعطی اللَّه من ثواب الآخرة خیر للمؤمنین، یعنی انّ ما یعطی اللَّه یوسف فی الآخرة خیر ممّا اعطاه فی الدّنیا.
و لقد انشد البحتری:

اما فی رسول اللَّه یوسف اسوة | لمثلك محبوسا علی الظّلم و الافك
اقام جمیل الصّبر فی الحبس برهة | فآل به الصّبر الجمیل الی الملك

كتب بعضهم الی صدیق له:

وراء مضیق الخوف متّسع الامن | و اوّل مفروج به آخر الحزن
فلا تأیسن فاللَّه ملّك یوسفا | خزائنه بعد الخلاص من السّجن

النوبة الثالثة

قوله تعالی: «وَ ما أُبَرِّئُ نَفْسِي» الآیة... یوسف (علیه السلام) آن گه كه گفت ذلك لیعلم انّی لم اخنه بالغیب، توفیق و عصمت حق دید،
باز چون گفت و ما ابرّئ نفسی، تقصیر در خدمت خود دید،
آن یكی بیان شكر توفیق است و این یكی بیان عذر تقصیر است و بنده باید كه پیوسته میان شكر و عذر گردان بود،
هر گه كه با حق نگرد نعمت بیند بنازد و در شكر بیفزاید، چون با خود نگرد گناه بیند بسوزد و بعذر پیش آید، بآن شكر مستحق زیادت گردد، باین عذر مستوجب مغفرت شود.
پیر طریقت ازینجا گفت:
الهی گاهی بخود نگرم گویم از من زارتر كیست؟
گاهی بتو نگرم گویم از من بزرگوارتر كیست؟!

گاهی كه بطینت خود افتد نظرم | گویم كه من از هر چه بعالم بترم
چون از صفت خویشتن اندر گذرم | از عرش همی بخویشتن در نگرم

فضیل عیاض را دیدند از خلق عزلت گرفته و در آن زاویه ای از زوایای مسجد تنها نشسته و ذكر حق را مونس خود كرده، خلوتی كه جوانمردان را بر بساط انبساط در خیمه «وَ هُوَ مَعَكُمْ» با حق بود با دست آورده، دوستی فرا رسید او را تنها دید، بدیدار وی تبرّك گرفت، پیش وی بنشست،
فضیل گفت: یا اخی ما اجلسك الیّ، چه ترا بر آن داشت كه درین خلوت ما زحمت آوردی، نهمار فارغی كه بما میپردازی، درویش گفت معذورم دار كه من ندانستم و از وقت و وجد تو بی خبر بودم، اكنون از وقت خویش ما را خبری باز ده و از روش خویش نكته‌ای بگوی تا از صحبت تو بی‌نصیب نباشیم.
فضیل گفت آنچ ترا سزاست بگویم: بدانك فضیل را از گزارد شكر نعمت منعم و از عذر خواست زلّت خویش با دیگری پرداخت نیست و در دل وی نیز چیزی را جای نیست، گاهی بخود نگرم عذر زلّت خواهم، گاهی بدو نگرم شكر نعمت گزارم،
فضیل آن گه روی سوی آسمان كرد گفت: الهی آن طاقت كه دارد كه بخود شكر نعمت تو كند؟ آن كیست كه بسزای تو ترا خدمت كند؟
الیه مغبون كسی كه نصیب او از دوستی تو گفتارست، او را كه درین راه جان و دل بكارست، او را با وصل تو چه كارست؟ الهی ما را از نعمت تو این بس كه هرگز در مهر تو شكیبا نبودیم و بجان و دل خاك سر كوی تو می‌بوئیم. و بدست امید حلقه در دوستی می‌كوبیم و هر جای كه در جهان گم شده‌ایست قصّه خود با او می‌گوییم، آن گه روی با درویش كرد گفت:

- اخف مكانك
- و احفظ لسانك

- و استغفر الله لذنبك و للمؤمنين و المؤمنات.

قوله «إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ» بدانك نفس را چهار رتبت است:

- اول نفس امّاره،
- پس نفس مكاره،
- سيم سحّاره،
- چهارم مطمئنّة.

نفس امّاره آنست كه در بوته رياضت نگذشته پوست هستى از وى بد باغت باز نيفتاده و با خلق خدا بخصومت برخاسته و هنوز بر صفت سبعيّت بمانده، پيوسته در پوستين خلق افتاده، همه خطبه بر خود كند، هميشه قدم بر مراد خود نهد، در عالم انسانيّت مى‌چرد و از چشمه هوا آب ميخورد، جز خوردن و خفتن و كام راندن چيزى ديگر نداند، ربّ العزّه خداوندان اين نفس را ميگويد «ذَرْهُمْ يَأْكُلُوا وَ يَتَمَتَّعُوا وَ يُلْهِهِمُ الْأَمَلُ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ» آدمى رنگست بصورت، اما شيطان بود بصفت، اينست كه گفت شياطين الانس و الجنّ، حجاب عظيم است و قاطع دين است، معدن فسقها و مركز شرّها، اگر كسى از وى بتواند رست بمخالفت وى تو اندرست، كه قرآن مجيد خبر چنين ميدهد: «وَ أَمَّا مَنْ خافَ مَقامَ رَبِّهِ وَ نَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوى فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوى» و جمله انبياء و رسل كه آمدند ايشان را بقهر و جهاد اين نفس فرمودند. مصطفى (صلي الله عليه وسلم) گفت: «رجعنا من الجهاد الاصغر الى الجهاد الاكبر، اصعب الجهاد جهاد النفس، جاهدوا فى الله حق جهاده»، حقّ مجاهدت آنست كه صفات نفس امّاره چون حرص و شهوت و شره و حقد و كبر و عداوت و بغض آن را پرورش ندهى و زير دست خود دارى، هر گه كه سر برزند آن را بسنگ جهد از خود باز ميدارى چنانك آن جوان مرد گفته:

مار نفست بر سر گنج دلت ساكن شدست	سنگ جهد از عهد دل بر تارك آن مار زن
ور كسى بيمار جانست از نهيب هزل چرخ	شربتى از جام جدّ بر جان آن بيمار زن

امّا **نفس مكّاره** فروترست از نفس امّاره، قوّت آن ندارد كه مقاومت مرد كند، اما پيوسته در كمين بود تا كى دست يابد، و مثالش آنست كه چون مريد را در راه مجاهدت و رياضت در مقام جمعيت بيند، سفرى از سفرهاى طاعت چون حجّ و غزا و زيارت در پيش وى نهد، گويد اين بهتر و در منازل طاعات اين قدم عاليتر، و وى در آنچ گفت راستگوى است، امّا مكرست كه ميكند و تلبيس كه ميخواهد تا مريد را از مقام جمعيّت بيفكند و او را در اين سفر پراكنده خاطر و سرگردان كند و باشد كه بمقصود رسد و باشد كه نرسد، و اگر رسد باشد كه اين جمعيت هر گز باز نبيند،

جنيد از اينجا گفت: هزار مريد با ما قدم درين راه نهادند همه فرو شدند و من بر سر آمدم، و مريدان را در راه ارادت، پير از بهر اين ميبايد كه پيران منازل اين راه شناخته باشند و كمين گاه نفس مكّاره بر ايشان پوشيده نماند تا احوال مريدان را تتبع ميكنند و آنچ سازگار قدم ايشان بود بر آن دلالت مى‌كنند. بزرگان دين گفتند مرد تا صاحب تمكين نشود از نفس مكّاره ايمن نگردد، و آب اندك بقدرى نجاست پليد گردد اما بحر هرگز پليد نگردد، حال اهل بدايت باريك بود، خاطر ذميمه از نفس مكّاره خيزد، او را بجنباند، اما حال اهل تمكين و ارباب نهايت كوه باشد و باد كوه را نتواند جنبانيد،

و بعد از نفس مكاره **نفس سحّاره** است، گرد اهل حقيقت گردد چون او را بر طاعات و انواع رياضات محكم بيند، گويد بر نفس خود رحمت كن انّ لنفسك عليك حقّا، چون مرد نه محقق باشد او را از مقام حقيقت با مقام شريعت آرد، رخصت پيش وى نهد و هر جا كه رخصت آمد آرام نفس پديد آمد از آنجا نفس قوّت گيرد و او را بقدم اوّل باز برد، نفس امّاره باز ديد آيد.

ابراهيم خواص گفت: چهل سال با نفس در منازعت بودم كه از من نان و ماست ميخواست، روزى مرا بر وى رحمت آمد، درمى سيم حلال بچنگ آوردم، در بغداد مى‌رفتم تا نان و ماست خرم، در خرابه‌اى شدم پيرى را ديدم در آن گرما گرم افتاده و زنبوران از هوا در مى‌پريدند و از وى گوشت بر ميگرفتند، ابراهيم گفت مرا بر وى رحمت آمد، گفتم مسكين اين مرد، سر برداشت و گفت اى خواص در من چه مسكينى مى‌بينى، نه تاج اسلام بر سر منست و گوهر معرفت در دل من، مسكين تويى كه به

چهل سال شهوت نان و ماست از نفس خود منع نمی‌توانی کرد.
در جمله بدانك نفس سحّاره مرد را به معصیت نفرماید، بطاعت فرماید، چون مرد قدم در کوی طاعت نهد از عین طاعت وی رنگی برآرد، **گوید آخر تو بهتری از آن مرد شراب خوار فاسق، مرد در خود این اعتقاد کند، خود را بچشم پسند نگرد و دیگران را بچشم حقارت تا هلاك از وی برآید.**

صدّیق اکبر رضی اللَّه عنه بدیده حقیقت نظر در خود کرد، حقیقت خود بدید گفت: اقیلونی فلست بخیرکم، ای صدّیق تو خود را این همی گویی و دین اسلام و شرع مقدس بر تو این خطبه میکند که: خیر النّاس بعد رسول اللَّه ابو بکر الصدّیق، از آنجا **نفس مطمئنّه** آغاز کند و این نفس انبیاء و اولیاست، در پرده رعایت بند عصمت دارد، آنها که انبیااند در سراپرده عصمت‌اند و آنها که اولیااند در پرده حفظ و رعایت‌اند، اگر یك لحظه بند عصمت ازیشان برداشتندی، ازیشان همان آمدی که از فرعون و هامان، و اگر یك نفس حفظ و حیاطت و رعایت از اولیا منقطع گشتی همه اولیا زنّار در بستندی! اگر هزار سال احمد عربی میرفتی اگر «دَنا فَتَدَلَّى» نبودی کجا رسیدی؟
پیر طریقت گفت: الهی شاد بدانم که اوّل من نبودم تو بودی، آتش یافت با نور شناخت تو آمیختی، از باغ وصال نسیم قرب تو انگیختی، باران فردا نیّت برگرد بشریّت ریختی، بآتش دوستی آب و گل بسوختی تا دیده عارف بدیدار خود آموختی.

(8)

وَجَاءَ إِخْوَةُ يُوسُفَ فَدَخَلُوا عَلَيْهِ فَعَرَفَهُمْ وَهُمْ لَهُ مُنْكِرُونَ {58}
وَلَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهَازِهِمْ قَالَ ائْتُونِي بِأَخٍ لَكُمْ مِنْ أَبِيكُمْ ۚ أَلَا تَرَوْنَ أَنِّي أُوفِي الْكَيْلَ وَأَنَا خَيْرُ الْمُنْزِلِينَ {59}
فَإِنْ لَمْ تَأْتُونِي بِهِ فَلَا كَيْلَ لَكُمْ عِنْدِي وَلَا تَقْرَبُونِ {60}
قَالُوا سَنُرَاوِدُ عَنْهُ أَبَاهُ وَإِنَّا لَفَاعِلُونَ {61}
وَقَالَ لِفِتْيَانِهِ اجْعَلُوا بِضَاعَتَهُمْ فِي رِحَالِهِمْ لَعَلَّهُمْ يَعْرِفُونَهَا إِذَا انْقَلَبُوا إِلَىٰ أَهْلِهِمْ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ {62}
فَلَمَّا رَجَعُوا إِلَىٰ أَبِيهِمْ قَالُوا يَا أَبَانَا مُنِعَ مِنَّا الْكَيْلُ فَأَرْسِلْ مَعَنَا أَخَانَا نَكْتَلْ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ {63}
قَالَ هَلْ آمَنُكُمْ عَلَيْهِ إِلَّا كَمَا أَمِنْتُكُمْ عَلَىٰ أَخِيهِ مِنْ قَبْلُ ۖ فَاللَّهُ خَيْرٌ حَافِظًا ۖ وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ {64}
وَلَمَّا فَتَحُوا مَتَاعَهُمْ وَجَدُوا بِضَاعَتَهُمْ رُدَّتْ إِلَيْهِمْ ۖ قَالُوا يَا أَبَانَا مَا نَبْغِي ۖ هَٰذِهِ بِضَاعَتُنَا رُدَّتْ إِلَيْنَا ۖ وَنَمِيرُ أَهْلَنَا وَنَحْفَظُ أَخَانَا وَنَزْدَادُ كَيْلَ بَعِيرٍ ۖ ذَٰلِكَ كَيْلٌ يَسِيرٌ {65}
قَالَ لَنْ أُرْسِلَهُ مَعَكُمْ حَتَّىٰ تُؤْتُونِ مَوْثِقًا مِنَ اللَّهِ لَتَأْتُنَّنِي بِهِ إِلَّا أَنْ يُحَاطَ بِكُمْ ۖ فَلَمَّا آتَوْهُ مَوْثِقَهُمْ قَالَ اللَّهُ عَلَىٰ مَا نَقُولُ وَكِيلٌ {66}
وَقَالَ يَا بَنِيَّ لَا تَدْخُلُوا مِنْ بَابٍ وَاحِدٍ وَادْخُلُوا مِنْ أَبْوَابٍ مُتَفَرِّقَةٍ ۖ وَمَا أُغْنِي عَنْكُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ ۖ إِنِ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ ۖ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ ۖ وَعَلَيْهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ {67}
وَلَمَّا دَخَلُوا مِنْ حَيْثُ أَمَرَهُمْ أَبُوهُمْ مَا كَانَ يُغْنِي عَنْهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا حَاجَةً فِي نَفْسِ يَعْقُوبَ قَضَاهَا ۚ وَإِنَّهُ لَذُو عِلْمٍ لِمَا عَلَّمْنَاهُ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ {68}

8 النوبة الاولى

قوله تعالى: «وَ جاءَ إِخْوَةُ يُوسُفَ» آمدند برادران یوسف،
«فَدَخَلُوا عَلَيْهِ» بر او در شدند،
«فَعَرَفَهُمْ» یوسف ایشان را بشناخت،
«وَ هُمْ لَهُ مُنْكِرُونَ (58)» و ایشان او را نشناختند.
«وَ لَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهازِهِمْ» چون ایشان را بساخت گسیل کردن را،
«قالَ ائْتُونِي بِأَخٍ لَكُمْ مِنْ أَبِيكُمْ» گفت آن برادر هم پدر خویش بر من آرید،
«أَ لا تَرَوْنَ» نمی‌بینید،
«أَنِّي أُوفِي الْكَيْلَ» که من بهره حاضر کیل او تمام می‌سپارم،
«وَ أَنَا خَيْرُ الْمُنْزِلِينَ (59)» و نیك میزبانی من نمی‌بینید.
«فَإِنْ لَمْ تَأْتُونِي بِهِ» اگر آن برادر را با خود نیارید به من، «فَلا كَيْلَ لَكُمْ عِنْدِي» شما را بنزدیك من بردن را بار نیست، «وَ لا تَقْرَبُونِ (60)» و نزدیك من میائید.

«قالُوا سَنُراوِدُ عَنْهُ أَباهُ» گفتند آری بکوشیم با پدر و بخواهیم ازو، «وَ إِنَّا لَفاعِلُونَ (61)» و چنین کنیم.
«وَ قالَ لِفِتْيانِهِ» یوسف گفت غلامان خویش را، «اجْعَلُوا بِضاعَتَهُمْ فِي رِحالِهِمْ» آن چیز که ایشان آورده‌اند ببهای گندم، آن در میان گندم پنهان کنید، «لَعَلَّهُمْ يَعْرِفُونَها» تا مگر آن را بشناسند، «إِذَا انْقَلَبُوا إِلى أَهْلِهِمْ» چون با خانه و کسان خود شوند،
«لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ (62)» مگر باز آیند.
«فَلَمَّا رَجَعُوا إِلى أَبِيهِمْ» چون با پدر شدند،
«قالُوا يا أَبانا» گفتند ای پدر ما،
«مُنِعَ مِنَّا الْكَيْلُ» بار از ما باز گرفتند، «فَأَرْسِلْ مَعَنا أَخانا» بفرست با ما برادر ما، «نَكْتَلْ» تا بار او بستانیم،
«وَ إِنَّا لَهُ لَحافِظُونَ (63)» و ما او را نگه بآنانیم.
«قالَ هَلْ آمَنُكُمْ عَلَيْهِ» یعقوب گفت استوار دارم شما را برو، «إِلَّا كَما أَمِنْتُكُمْ عَلى أَخِيهِ مِنْ قَبْلُ» مگر هم چنان که شما را استوار داشتم بر برادر او پیش ازین، «فَاللَّهُ خَيْرٌ حافِظاً» اللّٰه خود به است بنگهبانی،
«وَ هُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ (64)» و او مهربان تر مهربانانست.
«وَ لَمَّا فَتَحُوا مَتاعَهُمْ» چون بار خویشتن بگشادند،
«وَجَدُوا بِضاعَتَهُمْ» آنچ برده بودند یافتند،
«رُدَّتْ إِلَيْهِمْ» که با ایشان داده بودند،
«قالُوا يا أَبانا» گفتند ای پدر ما،
«ما نَبْغِي» ما دروغ نمی‌گوئیم،
«هذِهِ بِضاعَتُنا» اینك بضاعت ما،
«رُدَّتْ إِلَيْنا» بما باز دادند،
«وَ نَمِيرُ أَهْلَنا» و کسان خویش را طعام آریم،
«وَ نَحْفَظُ أَخانا» و برادر خویش را نگه داریم،
«وَ نَزْدادُ كَيْلَ بَعِيرٍ» و شتر وار او بیفزائیم،
«ذلِكَ كَيْلٌ يَسِيرٌ (65)» آن شتر وار فزودن ما را آسان،
«قالَ لَنْ أُرْسِلَهُ مَعَكُمْ» گفت بنفرستم با شما،
«حَتَّى تُؤْتُونِ مَوْثِقاً مِنَ اللَّهِ» تا مرا پیمان دهید از زبان خویش از اللّٰه تعالی،
«لَتَأْتُنَّنِي بِهِ» که او را با من آرید،
«إِلَّا أَنْ يُحاطَ بِكُمْ» مگر که همه هلاك شوید و ناتوان مانید،
«فَلَمَّا آتَوْهُ مَوْثِقَهُمْ» چون او را از خویشتن پیمان دادند و ببستند،
«قالَ اللَّهُ عَلى ما نَقُولُ وَكِيلٌ (66)» گفت اللّٰه تعالی بر اینچ گفتیم یار است و گواه.
**
«وَ قالَ يا بَنِيَّ» یعقوب گفت ای پسران من،
«لا تَدْخُلُوا مِنْ بابٍ واحِدٍ» چون آنجا شوید از یك در درِ مروید،
«وَ ادْخُلُوا مِنْ أَبْوابٍ مُتَفَرِّقَةٍ» از درهای پراکنده در شوید،
«وَ ما أُغْنِي عَنْكُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ» و من شما را در آن بکار نیایم و با خواست او چیز نتوانم،
«إِنِ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ» هیچ نیست خواست و کار مگر خدای را، «عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ» کار باو سپردم و پشت باو باز کردم، «وَ عَلَيْهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ (67)» و کار سپاران کار باو سپارند.
«وَ لَمَّا دَخَلُوا» و آن گه که در شدند،
«مِنْ حَيْثُ أَمَرَهُمْ أَبُوهُمْ» از آن درهای پراکنده که پدر فرموده بود ایشان را،
«ما كانَ يُغْنِي عَنْهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ» سود نداشت آن حذر ایشان را هیچیز از خواست خدا و بکار نیامد،
«إِلَّا حاجَةً فِي نَفْسِ يَعْقُوبَ قَضاها» مگر آنك چیزی در دل یعقوب افتاد خواست تا از دل وی بیرون شود، «وَ إِنَّهُ لَذُو عِلْمٍ» و یعقوب با دانش بود، «لِما عَلَّمْناهُ» که ما آموخته بودیم او را «وَ لكِنَّ أَكْثَرَ

النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ (68)» لكن بيشتر مردمان نميدانند.

النوبة الثانية

قوله تعالى: «وَ جاءَ إِخْوَةُ يُوسُفَ»

مفسران و اصحاب اخبار پيشين گفتند كه چون ملك مصر بر يوسف راست شد و مملكت را ترتيب داد همان سال آثار بركت وى پيدا گشت، رود نيل وفا كرد و نعمت فراخ گشت، جبرئيل آمد و گفت امسال اوّل آن سال هفت گانه است كه خصب و فراخى نعمت بود، يوسف بفرمود تا همه صحرا و بوادى تخم ريختند،

- آنجا كه چشمه آب و رود بود بآب آن را بپروردند
- و آنجا كه آب نبود يوسف دعا كرد تا ربّ العزّه باران فرستاد و آن را بباران بپروردند،

آن گه كندوها و انبارها از آن خوشهاى غلّه پر كردند و همچنين هفت سال پياپى جمع همى كردند.

پس ابتداء سال قحط آن بود كه ملك ريّان در خانه خفته بود در ميانه شب آواز داد كه يا يوسف الجوع الجوع. فقال يوسف هذا اوان القحط.

پس هفت سال برآمد كه درخت برنياورد و كشته خوشه نپرورد، اهل مصر سال اوّل طعام از يوسف خريدند بنقد تا در مصر يك درم و يك دينار بدست هيچ كس نماند مگر كه همه با خزينه ملك شد. دوم سال هر چه چهارپايان و بار گيران بودند همه دربهاى طعام شد. سوم سال هر چه پيرايه و جواهر بود، چهارم سال هر چه بردگان بودند از غلامان و كنيزكان، پنجم سال هر چه ضياع و عقار و مسكن بود، ششم سال فرزندان خود را ببندگى بفروختند. هفتم سال مردان و زنان همه تنهاى خويش ببندگى به يوسف فروختند تا در مصر يك مرد و يك زن آزاد نماند، پس ملك با يوسف مشورت كرد در كار مصريان و يوسف را وكيل خود كرد بهر چه صواب بيند در حقّ ايشان، گفت اى يوسف راى آنست كه تو گويى و صواب آنست كه تو بينى و هر چه تو كنى در حقّ ايشان پسنديده منست.

يوسف گفت: «انى اشهد اللَّه و اشهدك انى اعتقت اهل مصر عن آخرهم و رددت عليهم املاكهم».

و روى انّ يوسف كان لا يشبع من الطّعام فى تلك الايّام، فقيل له تجوع و بيدك خزائن الارض، فقال اخاف ان شبعت ان انسى الجائع و امر طبّاخ الملك ان يجعل غذاه نصف النّهار و اراد بذلك ان يذوق الملك طعم الجوع فلا ينسى الجائعين و يحسن الى المحتاجين فمن ثمّ جعل الملوك غذا هم نصف النّهار.

پس غربا و قحط رسيدگان از هر جانب قصد مصر كردند و هر كه رسيدى يوسف شترواری بار بوى دادى، اين خبر بكنعان رسيد و اهل كنعان از نايافت طعام و گرسنگى بغايت شدّت رسيده بودند و بى طاقت گشته. فقال يعقوب لبنيه يا بنىّ انّ بمصر رجلا صالحا فيما زعموا يمير النّاس، قالوا و من اين يكون بمصر رجل صالح و هم يعبدون الاوثان، قال تذهبون فتعطون دراهمكم و تأخذون طعامكم فخرجوا و هم عشرة حتّى اتوه: فذلك قوله

«وَ جاءَ إِخْوَةُ يُوسُفَ» يعنى من ارض ابيهم و هى الحسمى و القريّات من ناحية كنعان و هى بدو و ارض ماشية مى‌گويد آمدند برادران يوسف بمصر تا طعام برند مردمان خويش را، «فَدَخَلُوا عَلَيْهِ فَعَرَفَهُمْ» يوسف،

«وَ هُمْ لَهُ مُنْكِرُونَ» نكر و انكر لغتان بمعنى واحد. يوسف ايشان را بشناخت و ايشان يوسف را نشناختند، ابن عباس گفت از آن نشناختند كه از آن روز باز كه او را در چاه افكندند تا اين روز كه او را ديدند چهل سال گذشته بود و در دل ايشان هلاك وى مقرر بود. و گفته‌اند كه يوسف خود را بزىّ ملوك بايشان نمود، تاج بر سر و طوق زر در گردن و جامه حرير بر تن بر تخت ملك نشسته، از آن جهت او را نشناختند.

و قيل كان بينه و بينهم حجاب، چون برادران در پيش وى شدند بعبرانى سخن گفتند، يوسف چنان فرا نمود كه سخن ايشان نمى‌داند، ترجمان در ميان كرد تا كار بر ايشان مشتبه شود، آن گه گفت: من انتم و ما امركم و لعلّكم عيون جئتم تنظرون عورة بلادنا شما كه باشيد و بچه كار آمديد؟ چنان دانم كه

جاسوسانید تا احوال بلاد ما تعرّف کنید و پوشیدههای ما را بغور برسید و انگه لشکر آرید، ایشان گفتند: و اللّه ما نحن بجواسيس و انّما نحن اخوة بنواب واحد و هو شيخ كبير يقال له يعقوب نبى من الانبياء.
قال فكم انتم؟
قالوا كنّا اثنى عشر رجلا فذهب اخ لنا الى البريّة فهلك فيها و كان احبّنا الى ابينا.
قال انتم ها هنا؟
قالوا عشرة.
قال فاين الآخر؟
قالوا عند ابينا و هو اخو الّذي هلك من امّه و ابونا يتسلّى به.
قال فمن يعلم انّ الّذي تقولون حقّ؟
قالوا يا ايّها الملك انّا ببلاد لا يعرفنا احد، فقال يوسف فائتونى باخيكم الّذي من ابيكم ان كنتم صادقين، فانا ارضى بذلك.
یوسف بتدریج سخن با ایشان بآنجا رسانید که گفت اگر آنچ می‌گوئید که ما نه جاسوسانیم که پسران پیغامبریم آن برادر هم پدر بیارید تا صدق گفت شما پدید آید. و گفته‌اند یوسف ایشان را هر یکی شترواری بار بفرمود، ایشان گفتند آن برادر هم پدر ما را نیز شترواری بفرمای، یوسف بفرمود، آن گه گفت آن برادر را با خود بیارید تا دانم که راست می‌گوئید، پس اگر نیارید دروغ شما مرا معلوم گردد و شما را هیچ بار پس از آن ندهم.
اینست که ربّ العالمین گفت: «وَ لَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهازِهِمْ» الباء زائدة اى جهّزهم جهازهم يعنى كال لهم طعامهم و اوقر جمالهم و انّما سمّى جهاز المرأة لانه عتاد تزفّ العروس فيه. يقال تجهز فلان اذا استعد للذّهاب و الاجهاز قتل الجريح، «قالَ ائْتُونِي بِأَخٍ لَكُمْ مِنْ أَبِيكُمْ» نكرّ قوله باخ لكم و حقّه التعريف، لانّ التقدير باخ لكم قد سمعت به و الوصف ينوب عن التّعريف، «أَ لا تَرَوْنَ أَنِّي أُوفِي الْكَيْلَ» اى اتمّه و الكيل ها هنا اسم لنصيب الرّجل من الطعام، «وَ أَنَا خَيْرُ الْمُنْزِلِينَ» اى المضيفين، و ذلك انّه احسن ضيافتهم.
«فَإِنْ لَمْ تَأْتُونِي بِهِ فَلا كَيْلَ لَكُمْ عِنْدِي» اى لا تباع الميرة منكم فتكال لكم،
«وَ لا تَقْرَبُونِ» جزم لانّ معناه النّهى اى لا تقربوا دارى و لا بلادى.
قال الزجاج: القراءة بالكسر و هو الوجه و يجوز و لا تقربون بفتح النّون لأنّها نون جماعة كما قال فبم تبشّرون بفتح النّون و يكون و لا تقربون لفظه لفظ الخبر و معناه معنى الامر.
«قالُوا سَنُراوِدُ عَنْهُ أَباهُ» اى نجتهد فى طلبه من ابيه، اصله من راد يرود اذا جاء و ذهب، «وَ إِنَّا لَفاعِلُونَ» ما امرتنا به، این لفاعلون آنست که عرب گویند نزلت بفلان فاحسن قرءانا و فعل و فعل يكنون بهذه اللّفظة عن افاعيل الكرم، و يقولون غضب فلان فضرب و شتم و فعل و فعل يكنون عن افاعيل الاذى. قيل اراد يوسف بذلك تنبيه يعقوب على حال يوسف. و قيل امره اللّه بذلك.
و گفته‌اند که یوسف چون برادران را دید و احوال یعقوب شنید گریستن بر وی افتاد برخاست و در سرای زلیخا شد، گفت برادران من آمده‌اند و مرا نمی‌شناسند و من ایشان را می‌شناسم،
زلیخا گفت مرا دستوری ده تا برای ایشان دعوتی سازم و از پس پرده ایشان را ببینم،
یوسف او را دستوری داد و زلیخا ایشان را از پس پرده می‌دید و یوسف خبر پدر از ایشان همی پرسید تا روبیل (روبن) بخندید و گفت سبحان اللّه پندارم این عزیز یکی است از ما که از دیرگاه باز غایب بوده اکنون خبر خانه خود همی پرسید،
یوسف گفت مرا این عادتست که دوست دارم با غربا حدیث کردن و استعلام اخبار از ایشان کردن. پس آن شب ایشان را بمهمانی باز گرفت، بامداد بار ایشان بفرمود و غلامان خود را گفت، آن بضاعت که ایشان آورده‌اند ببهای گندم در میان گندم نهید پنهان ایشان.
اینست که ربّ العالمین گفت: «وَ قالَ لِفِتْيانِهِ»
قرأ حمزه و الكسائى و حفص: «لفتيانه» بالالف، الفتية و الفتيان جمع فتى و اراد بالفتية ها هنا العبيد و المماليك. بضاعت ایشان بود که ببهای گندم داده بودند،

قتاده گفت لختی درم بود،
و قيل كانت نعالا و ادما،

- و اين از بهر آن بايشان داد كه ايشان را ديگر درم نبود كه بگندم خريدن آيند.
- و گفته‌اند از بهر آن كرد كه از ديانت و امانت ايشان شناخت كه ايشان بی بها طعام نخورند،
- چون آن بضاعت بينند باز گردند و باز آرند
- و نيز عار آمد او را بهای طعام از پدر و برادران گرفتن.

الرّحال جمع رحل و الرّحل هاهنا المتاع و لذلك سمّی الرّحل الّذی يأوی اليه الانسان رحلا لانّه موضع متاعه. چون خواست كه ايشان را باز گرداند، يوسف گفت: دعوا بعضكم عندی رهينة حتّی تأتونی باخيكم الّذی من ابيكم، فاقترعوا بينهم فاصابت القرعة شمعون و كان احسنهم رأيا فی يوسف و ابرّهم به فجعلوه عنده.

پس ايشان باز گشتند بكنعان، دل شاد پيش يعقوب در آمدند و باز گفتند آن اكرام و احسان كه عزيز با ايشان كرد، گفتند ای پدر مردی ديديم

- صورت پادشاهان،
- بخلق پيغامبران،
- مهمان داری غريب نواز،
- خوش سخن،
- متواضع،
- مهربان،
- يتيم پرور،
- مهر افزای،
- لطف نمای،
- خوب ديدار،
- همايون طلعت،
- سعد اختر،
- مبارك سيما،
- با سياست پادشاهان،
- با تواضع درويشان،
- با خلق پيغامبران،
- با لطافت فريشتگان.

ای پدر و ازين عجب تر كه ما را ديد گويی غريبی بود گراميان خود را باز ديده، از بس كه شفقت همی نمود و پرسش همی كرد.

يعقوب گفت ديگر باره كه آنجا رويد، سلام و شكر من بعزيز رسانيد و گوئيد: انّ ابانا يصلّی عليك و يدعو لك بما اوليتنا.

پس گفت شمعون چرا با شما نيست؟

گفتند عزيز او را باز گرفت از بهر آنك ما را گفتند شما جاسوسانيد و ما احوال و قصّه خود بگفتيم، آن گه از ما بنيامين را طلب كردند و شمعون را بنشاندند تا ما بنيامين را ببريم.

فذلك قوله: «يا أَبانا مُنِعَ مِنَّا الْكَيْلُ» ای حكم بمنعه بعد هذا ان لم نذهب باخينا بنيامين.

و قيل منع منّا اتمام الكيل الّذی اردنا،

«فَأَرْسِلْ مَعَنا أَخانا نَكْتَلْ» بيا قراءت حمزه و كسايی است يعنی كه بفرست با ما برادر ما تا او بار خويش بستاند، باقی بنون خوانند يعنی نكتال لنا و له و الاكتيال الكيل للنّفس،

«وَ إِنَّا لَهُ لَحافِظُونَ» عن ان يناله مكروه.

«قالَ هَلْ آمَنُكُمْ عَلَيْهِ» علی بنيامين، «إِلَّا كَما أَمِنْتُكُمْ عَلی أَخِيهِ» يوسف، «مِنْ قَبْلُ» و قد قلتم أَرْسِلْهُ مَعَنا

غَداً يَرْتَعْ وَ يَلْعَبْ وَ إِنَّا لَهُ لَحافِظُونَ.
ثمّ لم تفوا به ثمّ قال «فَاللَّهُ خَيْرٌ حافِظاً» جوابا لقولهم «وَ إِنَّا لَهُ لَحافِظُونَ» ای الحافظ اللَّه و هو خير الحافظين فانّى استحفظه اللَّه لا ايّاكم. و قرأ حمزة و الكسائى و حفص: خير حفظا منصوب على التمييز، و من قرأ حافظا فمنصوب على الحال اى حفظ اللَّه خير من حفظكم. قال كعب لمّا قال فَاللَّهُ خَيْرٌ حافِظاً قال اللَّه و عزّتى و جلالى لاردنّ عليك كليهما بعد ما فوّضت الىّ.
قوله: «وَ لَمَّا فَتَحُوا مَتاعَهُمْ» الّذى حملوه من مصر،
«وَجَدُوا بِضاعَتَهُمْ» ثمن الطعام،
«رُدَّتْ إِلَيْهِمْ» اى وجدوها فى خلال متاعهم،
«قالُوا يا أَبانا ما نَبْغِي» اين ما درين موضع دو معنى دارد:

- يكى معنى استفهام اى ما ذا نطلب و ما نريد و هل فوق هذا من مزيد، چون بضاعت خويش ديدند در ميان متاع گفتند اى پدر ما چه خواهيم و بر اين احسان و اكرام كه با ما كرد چه مزيد جوييم، ما را گرامى كرد و طعام بما فروخت و آن گه بهاى طعام بما باز داد،
- معنى ديگر ما نفى است: اى لا نطلب منك شيئا لثمن الغلّة بل نشترى بما ردّ علينا.
- و قيل ما نبغى اى ما نكذّب فيما نخبرك به عن صاحب مصر،

«هذِهِ بِضاعَتُنا رُدَّتْ إِلَيْنا وَ نَمِيرُ أَهْلَنا» نجلب لهم الميرة و الميرة الطعام يحمل من بلد الى بلد، يقال مار اهله يميرهم اذا جاء باقواتهم من بلد الى بلد،
«وَ نَحْفَظُ أَخانا» فى ذهابنا و مجيئنا، «وَ نَزْدادُ كَيْلَ بَعِيرٍ» اى حمل جمل بسبب اخينا فانّه يعطى كلّ رجل كيل بعير
«ذلِكَ كَيْلٌ يَسِيرٌ» اى ذلك رخيص عندهم على غلائه عندنا
«قالَ لَنْ أُرْسِلَهُ مَعَكُمْ حَتَّى تُؤْتُونِ مَوْثِقاً مِنَ اللَّهِ» اى عقدا مؤكّدا بذكر اللَّه.
يعقوب گفت نفرستم بنيامين را با شما تا آن گه كه پيمان دهيد و عقدى استوار بنديد، خداى را بر خويشتن گواه گيريد و بحقّ محمد خاتم پيغامبران و سيّد مرسلان سوگند ياد كنيد كه با اين برادر غدر نكنيد و او را با من آريد،
«إِلَّا أَنْ يُحاطَ بِكُمْ»اى الّا ان تهلكوا جميعا، يقال احيط بفلان اذا هلك من ذلك،
قوله وَ أُحِيطَ بِثَمَرِهِ اى اهلك و افسد،
«فَلَمَّا آتَوْهُ مَوْثِقَهُمْ» اعطوه عهدهم و حلفوا له بمنزلة محمد،
«قالَ» يعقوب، «اللَّهُ عَلى ما نَقُولُ وَكِيلٌ» شاهد كفيل حفيظ.
چون اين عهد و پيمان برفت يعقوب، بنيامين را حاضر كرد، پيراهنى پشمين از آن خود بوى داد، عمامه‌اى كتان از آن اسماعيل و ميزرى از آن ابراهيم عليهم السّلام، گفت آن روز كه پيش عزيز شوى اين پيراهن بپوش و عمامه بر سر نه و ميزر بر دوش افكن و من اين از بهر كفن نهاده بودم كه يادگار گراميان است مرا، بنيامين عصائى بدست گرفت و با برادران روى سوى مصر نهاد، پدر بتشييع ايشان بيرون شد تا بزير آن درخت كه با يوسف تا آنجا رفته بود، يعقوب چون بدان جاى رسيد دست بگردن بنيامين در آورد و زار بگريست، گفت اى پسر با يوسف تا اينجا بيامدم وز آن پس او را باز نديدم. آن گه پسران را وداع كرد و ايشان را اين وصيّت كرد كه ربّ العزّه گفت:
«وَ قالَ يا بَنِيَّ لا تَدْخُلُوا مِنْ بابٍ واحِدٍ وَ ادْخُلُوا مِنْ أَبْوابٍ مُتَفَرِّقَةٍ» اى پسران همه بهم از يك دروازه در مرويد بلكه هر دو تن از يك در در شويد تا از چشم بد شما را گزندى نرسد. و كانوا اصحاب جمال و هيئة و صور حسان و قامات ممتدّة.
قال النبى (صلي الله عليه وسلم) العين حقّ اى كائن موجود.
و قال (صلي الله عليه وسلم) : العين تدخل الرجل القبر و الجمل القدر،
و كان النبى (صلي الله عليه وسلم) يعوذ الحسن و الحسين فيقول اعيذ كما بكلمات اللَّه التّامّة من كلّ عين لامة و نزل فى العين: «وَ إِنْ يَكادُ الَّذِينَ كَفَرُوا» الآية... (وَإِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ وَيَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ **{51}**67.51) سورة، القلم
و قيل خاف عليهم حسد النّاس و ان يبلغ الملك قوّتهم و شدّة بطشهم فيهلكهم خوفا على مملكته. قال

ابراهيم النخعى انّما قال ذلك رجاء ان يلقوا يوسف و قيل خاف عليهم العين ثمّ رجع الى علم اللَّه، فقال:
«وَ ما أُغْنِي عَنْكُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ» احذره عليكم يريد انّ المقدور كائن و انّ الحذر لا ينفع من القدر،
«إِنِ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ» يفعل ما يشاء و يحكم ما يريد،
«عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَ عَلَيْهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ».
«وَ لَمَّا دَخَلُوا مِنْ حَيْثُ أَمَرَهُمْ أَبُوهُمْ» كانت لمصر اربعة ابواب فدخلوها متفرّقين،
«ما كانَ يُغْنِي عَنْهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ» ربّ العالمين يعقوب را تصديق كرد بآنچ گفت و ما اغنى عنكم من اللَّه من شىء لانّه قد لحقه ما حذروه لانّهم خرجوا من عنده احد عشر و عادوا تسعة.
مى‌گويد تفرّق ايشان بر آن دروازهاى مصر سود نداشت و بكار نيامد قضايى را كه اللَّه تعالى بر سر ايشان رانده بود و حكم كرده كه يعقوب آنچ از آن مى‌ترسيد بديد،
«إِلَّا حاجَةً فِي نَفْسِ يَعْقُوبَ قَضاها» يعنى الاخالجة فى قلب يعقوب القاها على لسانه فادّيها،
«وَ إِنَّهُ لَذُو عِلْمٍ» فى قوله
«وَ ما أُغْنِي عَنْكُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ» معنى آنست كه يعقوب آنچ گفت نه از گزاف ميگفت كه آن از يقين و معرفت مى‌گفت كه ما او را آموخته بوديم، دانست كه حذر از قدر نرهاند، «وَ لكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ» انّ يعقوب بهذه الصّفة و لا يعلمون ما يعلم يعقوب.

النوبة الثالثة
قوله تعالى: «وَ جاءَ إِخْوَةُ يُوسُفَ» برادران يوسف بسبب نياز و درويشى بمصر آمدند، يوسف بايشان نگاه كرد از راه فراست بدانست كه برادران وى‌اند بسته بند آز، خسته تيغ نياز، بر سبيل امتحان عقيق شكر بيز را بگشاد،
گفت: جوانان از كدام جانب مى‌آيند؟ هر چند كه يوسف مى‌دانست كه ايشان كه اندو از كجا مى‌آيند، لكن همى خواست كه ذكر كنعان و وصف الحال يعقوب از ايشان بشنود، و آن عهد بر وى تازه شود كه حديث دوست شنيدن و ديار و وطن دوست ياد كردن غذاء جان عاشق بود و خستگى وى را مرهم.

و سنا برق نفى عنّى الكرى   لم يزل يلمع لى من ذى طوى
منزل سلمى به نازلة   طيّب السّاحة معمور الفنا

برادران گفتند اى آفتاب خوبان ما از حدود كنعان مى‌آئيم،
گفت: بچه كار آمده‌ايد؟
گفتند بتظلّم ازين گردش زمانه تلخ بى وفا، همانست كه گفت: «يا أَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسَّنا وَ أَهْلَنَا الضُّرُّ» اى عزيز ما مردمانى باشيم بذل غربت خونا كرده، باضطرار بولايت تو آمده‌ايم و روزگار نامساعد پرده تجمّل از روى ما فرو كشيده و بارى كه آورده‌ايم نه سزاى حضرت تو است، بكرم خود ما را بنواز و ببضاعت ما منگر، ما را خشنود باز گردان كه پدرى پير داريم، تا بنزديك وى باز شويم. يوسف چون نام پدر شنيد بسيار بگريست امّا نقاب بر بسته بود و ايشان ندانستند كه وى مى گريد. آن گه غلامان خويش را بفرمود كه بارهاى ايشان جز بحضرت ما مگشائيد و پيش از آنك ما در آن نگريم در آن منگريد، ايشان همه تعجب كردند كه اين چه حالست و چه شايد بودن، چندان بارهاى قيمتى از اطراف عالم بيارند، جواهر پر قيمت و زر و سيم نهمار و جامهاى الوان هرگز نگويد كه پيش من گشائيد و اين بار محقّر، بضاعتى مزجاة، خرواركى چند ازين پشم ميش و موى گوسفند و كفشهاى كهنه مى‌گويد پيش تخت ما گشائيد لا بدّ اينجا سرّى است. سرّش آن بود كه هر تاى موى حمّال عشقى بود، حامل دردى از دردهاى يعقوبى، اگر نه درد و عشق يعقوبى بودى يوسف را با آن موى گوسفند چه كار بودى و چرا دلّالى آن خود كردى؟!

مرا تا باشد اين درد نهانى   ترا جويم كه درمانم تو دانى

اى جوانمرد ربّ العزّه هفتصد هزار ساله تسبيح ابليس در صحراء لا ابالى بباد برداد تا آن يك نفس دردناك درويش بحضرت عزّت خود برد كه: انين المذنبين احبّ الىّ من زجل المسبّحين، پس بفرمود

یوسف که ایشان را هر یکی شترواری بار بدهید و بضاعتی که دارند هیچ از ایشان مستانید و ایشان را گفت: «ائْتُونِي بِأَخٍ لَكُمْ مِنْ أَبِيكُمْ» شما را باز باید گشت و بنیامین را بیاوردن. و یعقوب، بنیامین را ببوی یوسف می‌داشت، یوسف او را بخواند تا غمگساری باشد او را و هوای یعقوب می‌دارد.

تسلّی باخری غیرها فاذا التي تسلّی بها تغری بلیلی و لا تسلی

و گفته‌اند بنیامین را بدان خواند که بگوش وی رسید که همه انس دل یعقوب بمشاهده بنیامین است، او را دوست می‌دارد و بجای یوسف می‌دارد، یوسف را رگ غیرت برخاست گفت دعوی دوستی ما کند و آن گه دیگری را بجای ما دارد و با وی آرام گیرد! او را از پیش وی بربائید و نزدیك من آرید تا غبار اغیار بر صفحه دوستی ننشیند که در دوستی شرکت نیست و در دلی جای دو دوست نیست، ما جعل اللّٰه لرجل من قلبین فی جوفه.

آمد بر من کارد کشیده بر من گفتا که درین شهر تو باشی یا من؟

«وَ لَمَّا فَتَحُوا مَتاعَهُمْ وَجَدُوا بِضاعَتَهُمْ رُدَّتْ إِلَيْهِمْ» چون سر بار باز کردند و بضاعت خویش در میان بار دیدند، یعقوب گفت من در آن عزیز مصر جوانمردی تمام و کرمی عظیم می‌بینم، بضاعتی از شما بستد شفقت را، باز پنهان رد کرد نفی مذلت را که اگر در ظاهر رد کردی، طعام که دادی بر سبیل صدقه بودی و صغار صدقه ستدن شما را نه پسندید. اینت کرم لایح و فضل لامح، نفی مذلّت از بخشنده و رفع خجالت از پذیرنده و باین معنی حکایت بسیار است: مورّق عجلی بخانه درویشان شدی و ایشان را زر و درم بردی، گفتی این نزدیك شما ودیعت می‌نهم تا آن گه که من طلبم، بعد از سه روز کس فرستادی بر ایشان و خواهش نمودی که از من سوگندی بیامده که آن ودیعت باز نخواهم و بکار من نیاید، اکنون شما اندر خلل معیشت خویش بکار برید تا سوگند من راست شود و من سپاس دارم و منّت پذیرم و صدقه‌ها بدرویشان ازین وجه دادی.
و گفته اند حسین بن علی (علیه السلام) چون درویشی را دیدی گفتی ترا که خوانند و پسر که ای؟ درویش گفتی من فلانم پسر فلان، حسین گفتی نیك آمدی که از دیر باز من در طلب توام که در دفتر پدر خویش دیده‌ام که پدر ترا چندین درم بر وی است، اکنون میخواهم تا ذمّت پدر خود از حقّ تو فارغ گردانم و بدین بهانه عطا بدرویش دادی و منّت بر خود نهادی.

(9)

9 النوبة الاولى
قوله تعالى: «وَ لَمَّا دَخَلُوا عَلى يُوسُفَ» چون پیش یوسف در شدند، «آوى إِلَيْهِ أَخاهُ» برادر خویش را بنیامین با خود آورد و خود او را خالی کرد، «قالَ إِنِّي أَنَا أَخُوكَ» گفت من یوسفم هم مادر تو، «فَلا تَبْتَئِسْ بِما كانُوا يَعْمَلُونَ (69)» نگر تیمار نداری و باك از آنچ ایشان کردند با من و از آنچ کنند پس ازین.
«فَلَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهازِهِمْ» چون ایشان را گسیل کرد ساخته، «جَعَلَ السِّقايَةَ فِي رَحْلِ أَخِيهِ» یوسف فرمود تا آن صواع در جوال بنیامین پنهان کردند، «ثُمَّ أَذَّنَ مُؤَذِّنٌ» آن گه آواز دهنده‌ای بر در شهر آواز داد، «أَيَّتُهَا الْعِيرُ إِنَّكُمْ لَسارِقُونَ (70)» ای کاروانیان بدارید که در میان شما دزدست.
«قالُوا وَ أَقْبَلُوا عَلَيْهِمْ» کاروانیان جواب دادند و روی فرا منادی کردند، «ما ذا تَفْقِدُونَ (71)» گفتند آن چیست که باز نمی‌یابید؟
«قالُوا نَفْقِدُ صُواعَ الْمَلِكِ» گفتند که صواع ملك باز نمی‌یابیم، «وَ لِمَنْ جاءَ بِهِ» و هر کس را که آن صواع باز آرد، «حِمْلُ بَعِيرٍ» او راست شترواری گندم، «وَ أَنَا بِهِ زَعِيمٌ (72)» و من او را میانجی‌ام.
«قالُوا تَاللَّهِ» گفتند بخدای، «لَقَدْ عَلِمْتُمْ ما جِئْنا لِنُفْسِدَ فِي الْأَرْضِ» که شما دانسته‌اید که ما نیامدیم که راه مصر ناایمن کنیم، «وَ ما كُنَّا سارِقِينَ (73)» و ما دزدان نه‌ایم.

«قالُوا فَما جَزاؤُهُ» گفتند پاداش این دزد اکنون چیست؟
«إِنْ كُنْتُمْ كاذِبِينَ (74)» اگر شما دروغ می‌گویید.
«قالُوا جَزاؤُهُ مَنْ وُجِدَ فِي رَحْلِهِ» گفتند پاداش این دزد آنست که صواع در جوال او باز یابند «فَهُوَ جَزاؤُهُ» که این دزد بعقوبت دزدی بنده ملك است پس ازین، «كَذلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ (75)» چنین پاداش کنیم ما دزدان را.
«فَبَدَأَ بِأَوْعِيَتِهِمْ» پیشی کرد بجوالهای دیگر برادران جستن، «قَبْلَ وِعاءِ أَخِيهِ»
پیش از جوال بنیامین، «ثُمَّ اسْتَخْرَجَها مِنْ وِعاءِ أَخِيهِ» آن گه از جوال بنیامین بیرون آوردند، «كَذلِكَ كِدْنا لِيُوسُفَ» آن چنان کید ما ساختیم یوسف را، «ما كانَ لِيَأْخُذَ أَخاهُ فِي دِينِ الْمَلِكِ» یوسف را برده گرفتن دزد حکم دین وی نبود، «إِلَّا أَنْ يَشاءَ اللَّهُ» مگر آنچ خواهد میکند اللَّه، «نَرْفَعُ دَرَجاتٍ مَنْ نَشاءُ» بر میداریم درجهای هر کس که خواهیم، «وَ فَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ (76)» و زبر هر خداوند دانشی دانایی است.
«قالُوا إِنْ يَسْرِقْ» گفتند اگر دزدی کرد او، «فَقَدْ سَرَقَ أَخٌ لَهُ مِنْ قَبْلُ» برادری بود او را ازین پیش او هم دزدی کرده بود، «فَأَسَرَّها يُوسُفُ فِي نَفْسِهِ» یوسف خشم خویش و جواب آن سخن ایشان در دل خویش پنهان داشت، «وَ لَمْ يُبْدِها لَهُمْ» و پیدا نکرد ایشان را، «قالَ أَنْتُمْ شَرٌّ مَكاناً» یوسف در خویشتن گفت شما بتر از دزداید، «وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِما تَصِفُونَ (77)» و خدای تعالی به داند که آن چیست که شما می‌گوئید.
«قالُوا يا أَيُّهَا الْعَزِيزُ» گفتند ای عزیز «إِنَّ لَهُ أَباً شَيْخاً كَبِيراً» این برادر را پدری است پیری سخت بزرگ، «فَخُذْ أَحَدَنا مَكانَهُ» یکی را از ما برده گیر بجایگاه او، «إِنَّا نَراكَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ (78)» ما ترا از نیکوکاران می بینیم.
«قالَ مَعاذَ اللَّهِ أَنْ نَأْخُذَ» گفت معاذ اللَّه که ما برده گیریم، «إِلَّا مَنْ وَجَدْنا مَتاعَنا عِنْدَهُ» مگر آن کس را که کالای خویش بنزدیك او یافتیم، «إِنَّا إِذاً لَظالِمُونَ (79)» ما پس آن گه ستمکارانیم.
«فَلَمَّا اسْتَيْأَسُوا مِنْهُ» چون نومید شدند ازو، «خَلَصُوا نَجِيًّا» با یك سو شدند خود بخود بی بیگانه راز در گرفتند، «قالَ كَبِيرُهُمْ» برادر ایشان شمعون فرا ایشان گفت، «أَ لَمْ تَعْلَمُوا أَنَّ أَباكُمْ» دانسته نه‌اید که پدر شما، «قَدْ أَخَذَ عَلَيْكُمْ مَوْثِقاً مِنَ اللَّهِ» بر شما پیمانی گرفت از خدای تعالی، «وَ مِنْ قَبْلُ ما فَرَّطْتُمْ فِي يُوسُفَ» و پیش ازین خود هیچیز فرو نگذاشتید در کار یوسف، «فَلَنْ أَبْرَحَ الْأَرْضَ» من باری از زمین مصر بنجنبم، «حَتَّى يَأْذَنَ لِي أَبِي» تا آن گه که پدر دستوری دهد مرا، «أَوْ يَحْكُمَ اللَّهُ لِي» یا خدای مرا حکم نماید، «وَ هُوَ خَيْرُ الْحاكِمِينَ (80)» و او خدای بهتر کار گزاری و بهتر کاررانی است.
وَلَمَّا دَخَلُوا عَلَىٰ يُوسُفَ آوَىٰ إِلَيْهِ أَخَاهُ ۖ قَالَ إِنِّي أَنَا أَخُوكَ فَلَا تَبْتَئِسْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ {69}
فَلَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهَازِهِمْ جَعَلَ السِّقَايَةَ فِي رَحْلِ أَخِيهِ ثُمَّ أَذَّنَ مُؤَذِّنٌ أَيَّتُهَا الْعِيرُ إِنَّكُمْ لَسَارِقُونَ {70}
قَالُوا وَأَقْبَلُوا عَلَيْهِمْ مَاذَا تَفْقِدُونَ {71}
قَالُوا نَفْقِدُ صُوَاعَ الْمَلِكِ وَلِمَنْ جَاءَ بِهِ حِمْلُ بَعِيرٍ وَأَنَا بِهِ زَعِيمٌ {72}
قَالُوا تَاللَّهِ لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا جِئْنَا لِنُفْسِدَ فِي الْأَرْضِ وَمَا كُنَّا سَارِقِينَ {73}
قَالُوا فَمَا جَزَاؤُهُ إِنْ كُنْتُمْ كَاذِبِينَ {74}
قَالُوا جَزَاؤُهُ مَنْ وُجِدَ فِي رَحْلِهِ فَهُوَ جَزَاؤُهُ ۚ كَذَٰلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ {75}
فَبَدَأَ بِأَوْعِيَتِهِمْ قَبْلَ وِعَاءِ أَخِيهِ ثُمَّ اسْتَخْرَجَهَا مِنْ وِعَاءِ أَخِيهِ ۚ كَذَٰلِكَ كِدْنَا لِيُوسُفَ ۖ مَا كَانَ لِيَأْخُذَ أَخَاهُ فِي دِينِ الْمَلِكِ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ ۚ نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَاءُ ۗ وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ {76}
قَالُوا إِنْ يَسْرِقْ فَقَدْ سَرَقَ أَخٌ لَهُ مِنْ قَبْلُ ۚ فَأَسَرَّهَا يُوسُفُ فِي نَفْسِهِ وَلَمْ يُبْدِهَا لَهُمْ ۚ قَالَ أَنْتُمْ شَرٌّ مَكَانًا ۖ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا تَصِفُونَ {77}
قَالُوا يَا أَيُّهَا الْعَزِيزُ إِنَّ لَهُ أَبًا شَيْخًا كَبِيرًا فَخُذْ أَحَدَنَا مَكَانَهُ ۖ إِنَّا نَرَاكَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ {78}
قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ أَنْ نَأْخُذَ إِلَّا مَنْ وَجَدْنَا مَتَاعَنَا عِنْدَهُ إِنَّا إِذًا لَظَالِمُونَ {79}
فَلَمَّا اسْتَيْأَسُوا مِنْهُ خَلَصُوا نَجِيًّا ۖ قَالَ كَبِيرُهُمْ أَلَمْ تَعْلَمُوا أَنَّ أَبَاكُمْ قَدْ أَخَذَ عَلَيْكُمْ مَوْثِقًا مِنَ اللَّهِ وَمِنْ قَبْلُ مَا فَرَّطْتُمْ فِي يُوسُفَ ۖ فَلَنْ أَبْرَحَ الْأَرْضَ حَتَّىٰ يَأْذَنَ لِي أَبِي أَوْ يَحْكُمَ اللَّهُ لِي ۖ وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ {80}

النوبة الثانية

قوله تعالى: «وَ لَمَّا دَخَلُوا عَلى يُوسُفَ آوى إِلَيْهِ أَخاهُ» ای ضمّ الیه اخاه، یقال آویت فلانا بالمدّ اذا ضممته

اليك، و اويت اليه بقصر الالف لجأت اليه.
و چون برادران يوسف از كنعان بيرون آمدند و بنيامين با ايشان همراه او را گرامى داشتند و خدمت وى كردند و بهر منزل كه رسيدند جاى وى ميساختند و طعام و شراب بر وى عرضه ميكردند تا رسيدند بيك فرسنگى مصر و يوسف آنجا مرد نشانده بود تا از آمدن ايشان او را خبر كند، كس فرستاد و يوسف را خبر كرد كه آن ده مرد كنعانى باز آمده‌اند و جوانى ديگر با ايشانست كه او را مكرّم و محترم می‌دارند، يوسف بدانست كه بنيامين با ايشانست، بفرمود تا سراى وى بياراستند و آئين بستند و تخت بنهادند و امرا و وزرا و حجّاب و سروران و سرهنگان هر كسى را بجاى خويش بخدمت بداشتند و يوسف خود را بياراست، تاج بر سر نهاد و بر تخت ملك بنشست، چون برادران در آمدند بر پاى خاست و همه را ببر اندر گرفت و پرسش كرد و پيش خود بنشاند، روى با بنيامين كرد و گفت،
"اى جوان تو چه نامى؟"
گفت بنيامين و بر پاى خاست و بر يوسف ثنا گفت و آفرين كرد هم بزبان عبرى و هم بتازى، آن گه گفت "پدرم اين نام نهاد كه گفتم، امّا چون عزيز را ديدم نام من آن بود كه وى فرمايد"،
يوسف گفت فرزند دارى؟ گفت دارم. گفت چه نام نهادى فرزند را؟ گفت يوسف.
گفت چرا نام وى يوسف كردى؟ گفت از بهر آنك مرا برادرى بود نام وى يوسف و غايب گشت اكنون اين پسر را يوسف خواندم تا يادگار او باشد. يوسف زير برقع اندر بگريست و زمانى خاموش گشت.
آن گه گفت طعام بياريد ايشان را، شش خوان بياوردند آراسته و ساخته با طعامهاى الوان،
يوسف گفت هر دو برادر كه از يك مادريد بر يك خوان نشينيد، دو دو همى نشستند و بنيامين تنها بماند.
يوسف گفت "تو چرا نمی‌نشينى؟"،
بنيامين بگريست گفت "شرط هم خوانى هم مادرى كردى و مرا برادر هم مادر نيست و آن كس كه هم مادر من بوده حاضر نيست، نه زندگى وى مرا معلوم تا بجويمش، نه از مردگى وى مرا خبر تا بمويمش، نه طاقت دل بر فراق نهادن، نه اميد وصال داشتن و نه آن پدر پير را در محنت و سوگوارى ديدن و نه بچاره وى رسيدن."
يوسف روى سوى برادران كرد، گفت چون تنهاست او را فرمان دهيد تا با من بر خوان نشيند، برادران همه بر پاى خاستند و عزيز را آفرين كردند و گفتند "اگر تو او را با خود بر خوان نشانى ذخيره‌اى عظيم باشد او را و شرفى بزرگ موجب افتخار و سبب استبشار و نيز شادى باشد كه بدل آن پير محنت زده اندوه ماليده رسانى"،
پس يوسف او را با خود بر خوان نشاند. يوسف دست از آستين بيرون كرد تا طعام بخورد، بنيامين دست يوسف بديد دمى سرد برآورد و آب از چشم فرو ريخت و طعام نمی‌خورد.
يوسف گفت "چرا طعام نمی‌خورى؟"
گفت "مرا طبع شهوت طعام خوردن نماند، بعد از آنك دست و انگشتان تو ديدم كه سختماننده است بدست و انگشتان برادرم، يوسف كانّه و العزيز تفّاحة شقّت بنصفين.
يوسف چون آن سخن از وى بشنيد گريستن بوى در افتاد و بر خود بپيچيد، اما صبر كرد و خويشتن را ننمود تا از طعام فارغ شدند و بدست هر يكى خلالى سيمين دادند و بدست بنيامين خلالى زرّين دادند بر سر وى مرغى مجوّف بمشك سوده آكنده، بنيامين خلال همى كرد و مشك بر وى همى ريخت، برادران را عجب آمد آن اعزاز و اكرام، تا روبيل (روبن) گفت: "ما رأينا مثل هذا".
پس ايشان را بمهمان خانه فرو آوردند و يوسف بخلوت خانه خود باز رفت و كس فرستاد و بنيامين را بخواند و با وى گفت در آن خلوت خانه كه: "أ تحبّ ان اكون اخاك بدل اخيك الهالك؟"
فقال بنيامين ايّها الملك و من يجد اخا مثلك لكنّ لم يلدك يعقوب و لا راحيل"
يوسف گفت "خواهى كه من ترا برادر باشم بجاى آن برادر گم شده؟"
بنيامين گفت "اى ملك چون تو برادر كرا بود و كرا سزد و كجا بخاطر در توان آورد لكن نه چون يوسف كه يعقوب و راحيل او را زادند."
يوسف چون اين سخن شنيد بگريست، برخاست و او را در بر گرفت و گفت:
«إِنِّي أَنَا أَخُوكَ»، اندوه مدار و غم مخور كه من برادر توام يوسف،

«فَلا تَبْتَئِسْ» ای لا تحزن، و الابتئاس افتعال من البؤس و هو سوء العيش،
«بِما كانُوا يَعْمَلُونَ» فی حقّنا.
«فَلَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهازِهِمْ» ای هيّأ اسبابهم و او فی الكيل لهم و حمل لهم بعيرا و حمل باسم بنيامين بعيرا ثمّ امر بسقاية الملك فجعلت «فِي رَحْلِ أَخِيهِ» بنيامين بغير علمه.
و قيل كان ذلك بتقرير منه و توطين نفس علی ما نسب اليه من السّرقة، و السّقاية و الصّواع فی السّورة واحد و هو الملوك الفارسی و كانت من فضّة منقوشة بالذّهب اعلاه اضيق من اسفله كانت العجم تشرب به. و قيل كان كأسا من ذهب مرصّع بالجواهر كان يوسف يشرب منه فجعله مكيالا لعزّة الطعام حتّی لا يكال بغيره.
قال النقّاش: السّقاية و الصّواع شیء واحد اناء له رأسان فی وسطه مقبض كان الملك يشرب من رأس فيسمی سقاية و يكال الطعام بالرأس الآخر فيسمّی صواعا.
قال و كان الصّواع ينطق بمقدار ما كيل به باحسن صوت يسمع النّاس به، ثمّ ارتحلوا و امهلهم يوسف حتّی انطلقوا.
چون فرا راه بودند بدر شهر رسيده و بنيامين با ايشان، مرد يوسف از پی در رسيد و ايشان را بداشت و منادی ندا كرد، فذلك قوله:
«ثُمَّ أَذَّنَ مُؤَذِّنٌ» ای اعلم معلم و نادی مناد،
«أَيَّتُهَا الْعِيرُ» يعنی يا اصحاب العير و العير الإبل الّتي تحمل الميرة، منادی آواز داد كه
«إِنَّكُمْ لَسارِقُونَ»
در تأويل اين كلمه اقوال مفسّران مختلف است:

- قال بعضهم انّ المنادی ناداهم من غير اذن يوسف،
- و قيل معناه انّكم لسارقون ليوسف من ابيه حين اخذوه و باعوه،
- و قيل فيه استفهام ای ائنّكم لسارقون،
- و قيل اراد ان ظهر منكم السّرق فانّكم سارقون،
- و قيل انّكم فی قوم من يسرق كما يقال قتل بنو فلان رجلا و القاتل واحد او اثنان.

«قالُوا» ای قال اخوة يوسف،
«وَ أَقْبَلُوا» علی المنادی و من معه، «ما ذا تَفْقِدُونَ» ما الّذی ضلّ منكم.
«قالُوا نَفْقِدُ صُواعَ الْمَلِكِ وَ لِمَنْ جاءَ بِهِ حِمْلُ بَعِيرٍ» من الطّعام،
«وَ أَنَا بِهِ زَعِيمٌ» كفيل ضمين، يقوله المنادی و حدّ المؤذن ثمّ جمع الضّمير العائد ثمّ وحّد الزّعيم لانّ المؤذن او النّاشد لا يكون الّا واحدا و الزّعيم هو المؤذن و لسان القوم.
برادران چون حديث دزدی شنيدند گفتند:
«تَاللَّهِ لَقَدْ عَلِمْتُمْ ما جِئْنا لِنُفْسِدَ فِي الْأَرْضِ» تاللّه، اين تا بدل واو است در قسم و واو بدل با است و درين سخن معنی تعجبست چنانك پارسيان گويند چيزی را كه عجب دارند بخدا كه اين بس طرفه است، ايشان همين گفتند: بخدا كه اين بس عجبست كه شما همی دانيد كه ما در زمين مصر نه بدان آمديم تا تباهكاری كنيم، و اين از بهر آن گفتند كه ايشان هر گاه كه بمصر آمدندی دهنهای چهار پايان بر بستندی تا از كشت زار مردم هيچيز نخوردندی و مردم از ايشان اين ديده بودند.
و قيل لانّهم ردّوا ما وجدوا فی رحالهم و هذا لا يليق بالسّراق.
«قالُوا فَما جَزاؤُهُ» ای ما عقوبة السّارق و ما جزاء السرق،
«إِنْ كُنْتُمْ كاذِبِينَ» فی قولكم و ما كنّا سارقين.
«قالُوا جَزاؤُهُ مَنْ وُجِدَ فِي رَحْلِهِ» ای اخذ من وجد فی رحله رقا،
«فَهُوَ جَزاؤُهُ» عندنا و كان عند آل يعقوب من يسرق يسترق و عند اهل مصر ان يضرب و يغرّم ضعفی ما سرق.
مناديان گفتند جزاء دزدی چيست اگر شما دروغ گوئيد؟ جواب دادند كه جزاء دزدی آنست كه آن دزد را برده گيرند بعقوبت آن دزدی، اينست جزاء دزدی بنزديك ما كه آل يعقوبيم
«كَذلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ» اين ظلم اينجا بمعنی دزدی است، ای كذلك نجزی السّارقين عندنا فی ارضنا، و

یوسف این تقریر بآن می‌کرد تا بنیامین را بحکم ایشان باز گیرد.
«فَبَدَأَ» یعنی بدأ المؤذن الزّعیم.
و قیل ردّوهم الی مصر. فبدأ واحدا بعد واحد،
«قَبْلَ وِعاءِ أَخِيهِ» لتزول الریبة و لو بدأ بوعاء اخیه لعلموا انّهم جعلوا فیه ثمّ استخرجها یعنی السّقایة من وعاء اخیه،
«كَذلِكَ كِدْنا لِيُوسُفَ» الکید ها هنا ردّ الحکم الی بنی یعقوب می‌گوید این تدبیر ما بدست یوسف دادیم و این کید ما ساختیم که او را الهام دادیم تا حکم با برادران افکند، این بآن کردیم تا برادر با وی بداشتیم،
«ما كانَ لِيَأْخُذَ أَخاهُ» و یستوجب ضمّه الیه، «فِي دِينِ الْمَلِكِ» ای فی حکم الملك و سیرته و عادته لانّ دینه فی السرقة الضرب و التغریم می‌گوید یوسف را برده گرفتن دزد حکم دین وی نبود و موافقت نبود او را در دیانت بدین ملك،
«إِلَّا أَنْ يَشاءَ اللَّهُ» ای الا بمشیّة اللَّه، یرید انّه لم یتمکّن یوسف من حبس اخیه فی حکم الملك لو لا ما کان اللَّه له تلطفا حتّی وجد السّبیل الی ذلك و هو ما جری علی السنة اخوته انّ جزاء السّارق الاسترقاق،
«نَرْفَعُ دَرَجاتٍ مَنْ نَشاءُ» بضروب الکرامات و ابواب العلم کما رفعنا درجة یوسف علی اخوته فی کلّ شیء و قیل معناه نبیح لمن نشاء ما نشاء و نخصّه بالتّوسعة،
«وَ فَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ» یکون هذا اعلم من هذا و هذا من هذا حتی ینتهی العلم الی اللَّه عزّ و جل.
قال الحسن: و اللَّه ما امسی علی ظهر الارض من عالم الّا و فوقه من هو اعلم منه حتّی ینتهی العلم الی اللَّه عزّ و جلّ الّذی علّمه منه بدأ و الیه یعود.
و عن محمد بن کعب القرظی: انّ علیّ بن ابی طالب (علیه السلام) قضی بقضیّة، فقال رجل من ناحیة المسجد یا امیر المؤمنین لیس القضاء کما قضیت، قال فکیف هو؟ قال هو کذا و کذا، قال صدقت و اخطأت.
«وَ فَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ» معنی آیت آنست که برداریم درجات آن کس که خواهیم بعلم زبر هر عالمی عالمی تا آن گاه که نهایت علم با خدای تعالی ماند عزّ ذکره که علم همه خلق آسمان و زمین در علم وی کم از قطره ایست در دریا.
«قالُوا إِنْ يَسْرِقْ» بنیامین، «فَقَدْ سَرَقَ أَخٌ لَهُ مِنْ قَبْلُ» یعنی یوسف، ای له عرق فی السّرقة من اخیه نزع فی الشّبه الیه.
عکرمه گفت، ربّ العزّه یوسف را عقوبت کرد باین کلمات که بر زبان برادران وی براند در مقابله آنچ یوسف گفت بایشان که: انّکم لسارقون.
یقول اللَّه تعالی: «مَنْ يَعْمَلْ سُوءاً يُجْزَ بِهِ»
و مفسّران را اختلاف اقوال است در سرقت یوسف که چه بود:

- قومی گفتند طعام از مائده یعقوب پنهان بر می‌گرفت و بدرویشان می‌داد.
- و گفته‌اند که روزی درویشی از وی مرغی آرزو کرد، یوسف بخانه شد و مادرش زنده بود از وی مرغ طلب کرد، نداد و یوسف را دل بآرزوی درویش متعلّق بود، مرغ بدزدید و بدرویش برد، برادران آن حال دانسته بودند پس از چندین سال بعیب باز گفتند.
- سعید بن جبیر گفت: بتی از پدر مادر بدزدید و بشکست و بر راه بیفکند.
- مجاهد گفت: انّ عمّته بنت اسحاق ورثت من ابیها منطقة له و کانت هی تکفل یوسف و تحبّه و لا تصبر عنه، فاراد یعقوب اخذ یوسف منها فسائها ذلك فشدّت المنطقة علی وسطه ثمّ اظهرت ضیاع المنطقة فوجدت عند یوسف فصارت فی حکمهم احقّ به،

«فَأَسَرَّها يُوسُفُ فِي نَفْسِهِ» هذا اضمار قبل الذّکر علی شریطة التفسیر لانّ قوله: «أَنْتُمْ شَرٌّ مَكاناً» بدل من الهاء فی قوله فاسرّها و المعنی اسرّ یوسف هذه الکلمة فی نفسه و هی قوله «أَنْتُمْ شَرٌّ مَكاناً» ای انتم شرّ صنیعا منه و منّی لما اقدمتم علیه من ظلم اخیکم و عقوق ابیکم، و قیل اسرّ الغضبة و رجعة کلمتهم فی قلبه.
می‌گوید یوسف از آن سخن ایشان خشم گرفت و جواب آن سخن داشت در دل اما بر ایشان پیدا نکرد نه

آن خشم و نه آن جواب كه داشت، و جواب آن بود كه در دل خود با خويشتن گفت انتم شرّ مكانا فى السّرق لانّكم سرقتم اخاكم يوسف من ابيه على الحقيقة،
«وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِما تَصِفُونَ» اى قد علم انّ الّذى تذكرونه كذب.
«قالُوا يا أَيُّهَا الْعَزِيزُ إِنَّ لَهُ أَباً شَيْخاً كَبِيراً»
كلفا بحبّه كبيرا فى السّن كبيرا فى القدر و المنزلة. گفتند اى عزيز او را پدرى است پير بزرگ قدر، محنت روزگار در وى اثر كرده و سوگوار در بيت الاحزان نشسته، بر فراق پسرى كه از وى غائب گشته و بنيامين را دوست دارد و غمگسار وى باشد كه هم مادر آن پسر غائب است، بر عجز و پيرى وى ببخشاى و دردش بر درد ميفزاى،
«فَخُذْ أَحَدَنا مَكانَهُ» يكى را از ما برادران بجاى وى برده گير،
«إِنَّا نَراكَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ» الينا بردّ بضاعتنا و ايفاء الكيل لنا و اذا فعلت ذلك فقد زدت فى احساننا.
«قالَ مَعاذَ اللَّهِ» اى اعوذ باللَّه و اعتصم به و هو نصب على المصدر، اى اعوذ باللَّه معاذا و كذلك يقال اعوذ باللَّه و العياذ باللَّه اى اعوذ باللَّه،
معنى آنست كه باز داشت خواهم بخداى،
«أَنْ نَأْخُذَ إِلَّا مَنْ وَجَدْنا مَتاعَنا عِنْدَهُ» و لم يقل من سرق تحرّزا من الكذب، «إِنَّا إِذاً لَظالِمُونَ» جائرون ان اخذنا بريئا بسقيم.
آورده‌اند كه پسران يعقوب را قوّت بآن حد بود كه اگر يكى از ايشان بانگ زدى چهار فرسنگ بانگ وى بشنيدندى و هر كه شنيدى اندر دل وى خلل پديد آمدى و اعضاهايش سست گشتى و هر زن بارور كه شنيدى بار بنهادى و چون خشم گرفتندى كس طاقت ايشان نياوردى مگر كه بوقت خشم هم از نژاد ايشان كسى دست بوى فرو آوردى كه آن گه آن خشم از وى باز شدى، روبيل (روبن) برادر مهين در آن حال كه اين مناظره مى‌رفت در باز گرفت، بنيامين خشم گرفت چنانك مويهاى اندام وى از جاى برخاست و سر از جامه بيرون كرد و گفت ''ايّها الملك و اللَّه لتتركنا او لاصيحنّ صيحة لا تبقى بمصر امرأة حامل الا القت ما فى بطنها،''
يوسف چون او را ديد كه در خشم شد پسر خود را گفت: افرائيم خيز و دست بوى فرود آر تا خشم وى باز نشيند و ساكن گردد، افرائيم دست بوى فرو آورد و آن غضب وى ساكن گشت،
روبيل گفت: من هذا انّ فى هذا البلد لينذرا من بذر يعقوب، درين شهر كه باشد كه نهاد وى از تخم يعقوب است،
يوسف گفت يعقوب كيست؟ روبيل ديگر باره خشم گرفت، گفت: اسرائيل اللَّه بن ذبيح اللَّه بن خليل اللَّه، يوسف گفت راست مى‌گويى.
«فَلَمَّا اسْتَيْأَسُوا مِنْهُ» يئسوا من اجابة يوسف الى ما سألوه، يئس و استيأس بمعنى واحد مثل سخر و استسخر و عجب و استعجب و ايس مقلوب يئس و بمعناه.
و منه قراءة ابن كثير: «فَلَمَّا اسْتَيْأَسُوا مِنْهُ خَلَصُوا نَجِيًّا» اى انفردوا ليس معهم غيرهم يتناجون بينهم و النّجى اسم للواحد و الجميع، قال اللَّه تعالى لموسى «وَ قَرَّبْناهُ نَجِيًّا» جمعه انجياء و انجية و هو مصدر فى موضع الحال ها هنا و مثله النّجوى يكون اسما و مصدرا.
قال اللَّه تعالى «وَ إِذْ هُمْ نَجْوى»، اى متناجون
و قال فى المصدر انّما النّجوى من الشيطان،
«قالَ كَبِيرُهُمْ» اى اكبرهم فى السن و هو روبيل
و قيل يهودا
و قيل كبيرهم فى العقل و العلم لا فى السن و هو شمعون و كان رئيسهم،
«أَ لَمْ تَعْلَمُوا أَنَّ أَباكُمْ قَدْ أَخَذَ عَلَيْكُمْ مَوْثِقاً مِنَ اللَّهِ» اى عهدا وثيقا و هو قوله: فلمّا آتوه موثقهم، «وَ مِنْ قَبْلُ ما فَرَّطْتُمْ فِي يُوسُفَ» اين ماء صلت است، تقديره و من قبل فرّطتم فى يوسف، و روا باشد كه ما فرّطتم ابتدا نهند و من قبل خبر يعنى و تفريطكم فى يوسف ثابت من قبل، و روا باشد كه موضع آن نصب بود اى و تعلمون تفريطكم اى تقصير كم، «فَلَنْ أَبْرَحَ الْأَرْضَ» لا افارق ارض مصر و الارض منصوبة بواسطة الجار اى عن الارض و ليست ظرفا و لا مفعولا به، «حَتَّى يَأْذَنَ لِي أَبِي» يبعث الى ان آتاه، «أَوْ

يَحْكُمَ اللَّهُ لِي» گفته‌اند این مرگ است که خواست در تنگی دل هم چنان که در کلمه ابراهیم گفتند: «رَبِّ هَبْ لِي حُكْماً». و قيل معناه او يحكم اللَّه لى بالسّيف فاحارب من حبس اخى بنيامين، «وَ هُوَ خَيْرُ الْحاكِمِينَ» اعدلهم لعباده.

النوبة الثالثة

قوله تعالى: «وَ لَمَّا دَخَلُوا عَلى يُوسُفَ آوى إِلَيْهِ أَخاهُ» زير تقدير اليه تعبيه‌هاست و در قصّه دوستى در باب دوستان قضيّه‌هاست، يعقوب و بنيامين هر دو مشتاق ديدار يوسف بودند و خسته تير فراق او، آن گه يعقوب در بيت الاحزان با درد فراق سالها بمانده و بنيامين بمشاهده يوسف رسيده و شادى بشارت انّى انا اخوك يافته، فمنهم مرفوق به و منهم صاحب بلاء،

نه از آن كه بنيامين را بر يعقوب شرف است لكن با ضعيفان رفق بيشتر كنند كه حوصله ايشان بار بلا كم بر تابد و بلا كه روى نمايد بقدر ايمان روى نمايد، هر كرا ايمان قوى‌تر، بلاء وى بيشتر.

موسى كليم را گفت: «وَ فَتَنَّاكَ فُتُوناً»

اى طبخناك بالبلاء طبخا حتّى صرت صافيا نقيّا

و قال النّبي (صلي الله عليه وسلم) : «ان اللَّه عز و جل ادخر البلاء لاوليائه كما ادخر الشهادة لاحبائه».

بنيامين از پيش پدر بيامد پدر را درد بر درد بيفزود امّا يوسف بديدار وى بياسود،

آرى چنين است تقدير الهى و حكم ربّانى، آفتاب رخشان هر چند فرو مى شود از قومى تا بر ايشان ظلمت آرد، بقومى باز برآيد و نور بارد: مصائب قوم عند قوم فوائد.

بنيامين را اگر شب فراق پدر پيش آمد آخر صبح وصال يوسفش بر آمد و ماه روى دولت ناگاه از در درآمد. يكى را پرسيدند كه در جهان چه خوشتر؟

گفت:

- اياب من غير ارتياب
- و قفلة على غفلة
- و وصول من غير رسول،

دوستى كه ناگاه از در درآيد و غايب شده‌اى كه باز آيد.

بنيامين را بار نسبت دزدى بر نهادند!

گفت باكى نيست هزار چندان بردارم، در مشاهده جمال يوسف اكنون كه بقرب يوسف روح خود يافتم آن شربت زهر آلوده نوشاگين انگاشتم و اگر روزى بحسرت اشك باريدم امروز آن حسرت همه دولت انگاريدم:

گر روز وصال باز بينم روزى   با او گله‌هاى روز هجران نكنم

«كَذلِكَ كِدْنا لِيُوسُفَ»

قال ابن عطاء: ابليناه بانواع البلاء حتّى اوصلناه الى محلّ العزّ و الشّرف،

از روى اشارت ميگويد: يوسف را بانواع بلا بگردانيديم و بر مقام حيرت بر بساط حسرت بسى بداشتيم تا او را بمحل كرامت و رفعت رسانيديم و شراب زلفت و الفت چشانيديم، آن محنت در مقابل اين نعمت نه گرانست، و آن حسرت بجنب اين زلفت نه تاوانست،

سنّت خداوند جهان اينست كه مايه شادى همه رنج است و زير يك ناكامى هزار گنج است،

و اگر حكمت ازين روشن تر خواهى و بيان ازين شافى‌تر، ما در ازل حكم كرده‌ايم و قضا رانده كه يوسف پادشاه مصر خواهد بود،

- نخست او را ذلّ بندگى نموديم تا از حسرت دل اسيران و بردگان خبر دارد،
- پس او را ببلاء زندان مبتلا كرديم تا از سوز و اندوه زندانيان آگاه بود،
- بوحشت غربت افكنديم تا از درماندگى غريبان غافل نبود:

مادری کن مر یتیمان را بپرورشان بلطف		خواجگی کن سائلان را طمعشان گردان وفا
با تو در فقر و غریبی ما چه کردیم از کرم		تو همان کن ای کریم از خلق خود بر خلق ما

«نَرْفَعُ دَرَجاتٍ مَنْ نَشاءُ»
- بالاستقامة،
- ثمّ بالمكاشفة،
- ثمّ بالمشاهدة،

ما آن را که خواهیم پایگاه بلند دهیم و درجات وی برداریم،
- اوّل توفیق طاعت
- پس تحقیق مثوبت،
- اوّل اخلاص اعمال
- پس تصفیه احوال،
- اوّل دوام خدمت بر مقام شریعت
- پس یافت مشاهدت در عین حقیقت،
- آن استقامت اشارت بشریعت است
- و آن مکاشفت نشان طریقت است
- و آن مشاهده عین حقیقتست،
- شریعت بندگی است،
- طریقت بی خودی است،
- حقیقت از میان هر دو آزادیست:

آزاد شو از هر چه بکون اندر		تا باشی یار غار آن دلبر

قوله «يا أَيُّهَا الْعَزِيزُ إِنَّ لَهُ أَباً شَيْخاً كَبِيراً» الآية...
چون یوسف، بنیامین را بعلّت دزدی باز گرفت هر چند برادران کوشیدند و وسائل برانگیختند و حرمت پیری پدر شفیع آوردند تا یکی را از ایشان بجای وی بدارد و بدل پذیرد، نپذیرفت و سود نداشت، اشارت است که فردای قیامت هر کس بفعل خود مطالب است و بگناه خود معاقب:
«لا يَجْزِي والِدٌ عَنْ وَلَدِهِ وَ لا مَوْلُودٌ هُوَ جازٍ عَنْ والِدِهِ شَيْئاً وَ لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرى»
كذلك قال یوسف: «مَعاذَ اللَّهِ أَنْ نَأْخُذَ إِلَّا مَنْ وَجَدْنا مَتاعَنا عِنْدَهُ إِنَّا إِذاً لَظالِمُونَ».

(10)

ارْجِعُوا إِلَىٰ أَبِيكُمْ فَقُولُوا يَا أَبَانَا إِنَّ ابْنَكَ سَرَقَ وَمَا شَهِدْنَا إِلَّا بِمَا عَلِمْنَا وَمَا كُنَّا لِلْغَيْبِ حَافِظِينَ {81}
وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا وَالْعِيرَ الَّتِي أَقْبَلْنَا فِيهَا ۖ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ {82}
قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْرًا ۖ فَصَبْرٌ جَمِيلٌ ۖ عَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَنِي بِهِمْ جَمِيعًا ۚ إِنَّهُ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ {83}
وَتَوَلَّىٰ عَنْهُمْ وَقَالَ يَا أَسَفَىٰ عَلَىٰ يُوسُفَ وَابْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ فَهُوَ كَظِيمٌ {84}
قَالُوا تَاللَّهِ تَفْتَأُ تَذْكُرُ يُوسُفَ حَتَّىٰ تَكُونَ حَرَضًا أَوْ تَكُونَ مِنَ الْهَالِكِينَ {85}
قَالَ إِنَّمَا أَشْكُو بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى اللَّهِ وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ {86}
يَا بَنِيَّ اذْهَبُوا فَتَحَسَّسُوا مِنْ يُوسُفَ وَأَخِيهِ وَلَا تَيْأَسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ ۖ إِنَّهُ لَا يَيْأَسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ {87}
فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَيْهِ قَالُوا يَا أَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسَّنَا وَأَهْلَنَا الضُّرُّ وَجِئْنَا بِبِضَاعَةٍ مُزْجَاةٍ فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ وَتَصَدَّقْ عَلَيْنَا ۖ إِنَّ اللَّهَ يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ {88}
قَالَ هَلْ عَلِمْتُمْ مَا فَعَلْتُمْ بِيُوسُفَ وَأَخِيهِ إِذْ أَنْتُمْ جَاهِلُونَ {89}
قَالُوا أَإِنَّكَ لَأَنْتَ يُوسُفُ ۖ قَالَ أَنَا يُوسُفُ وَهَٰذَا أَخِي ۖ قَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا ۖ إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَيَصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ {90}
قَالُوا تَاللَّهِ لَقَدْ آثَرَكَ اللَّهُ عَلَيْنَا وَإِنْ كُنَّا لَخَاطِئِينَ {91}
قَالَ لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ ۖ يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ ۖ وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ {92}

10 النوبة الاولى

قوله تعالى: «ارْجِعُوا إِلى أَبِيكُمْ» باز گرديد با پدر خويش،
«فَقُولُوا يا أَبانا» بگوئيد اى پدر ما،
«إِنَّ ابْنَكَ سَرَقَ» پسر تو دزدى كرد،
«وَ ما شَهِدْنا إِلَّا بِما عَلِمْنا» و ما گواهى نميدهيم مگر بآنچ ميدانيم،
«وَ ما كُنَّا لِلْغَيْبِ حافِظِينَ (81)» و ما غيب را نگهبان نبوديم.
«وَ سْئَلِ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيها» و از آن شهر پرس كه ما در آن بوديم،
«وَ الْعِيرَ الَّتِي أَقْبَلْنا فِيها» و ازين كاروان پرس كه ما در آن آمديم،
«وَ إِنَّا لَصادِقُونَ (82)» و ما راست مى‌گوييم.
«قالَ» گفت يعقوب، «بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْراً» بلكه تنهاى شما شما را كارى بر آراست و بكرديد،
«فَصَبْرٌ جَمِيلٌ» اكنون كار من شكيبايى است نيكو،
«عَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَنِي بِهِمْ جَمِيعاً» مگر كه اللَّه تعالى با من آرد ايشان را هر سه،
«إِنَّهُ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ (83)» كه اللَّه تعالى دانايى است راست دان، راست كار.
«وَ تَوَلَّى عَنْهُمْ» و برگشت يعقوب از فرزندان خويش،
«وَ قالَ يا أَسَفى عَلى يُوسُفَ» گفت اى دردا و اندوها بر يوسف،
«وَ ابْيَضَّتْ عَيْناهُ مِنَ الْحُزْنِ» و چشمهاى وى سپيد گشت از گريستن باندوه،
«فَهُوَ كَظِيمٌ (84)» و او در آن اندوه خوار و بى طاقت.
«قالُوا تَاللَّهِ» فرزندان گفتند بخداى،
«تَفْتَؤُا تَذْكُرُ يُوسُفَ» كه هيچ بنخواهى آسود از ياد كرد يوسف،
«حَتَّى تَكُونَ حَرَضاً» تا نيست شوى در غم وى بگداخته،
«أَوْ تَكُونَ مِنَ الْهالِكِينَ (85)» يا تباه شوى از تباه شدگان.
«قالَ» گفت يعقوب،
«انَّما أَشْكُوا بَثِّي وَ حُزْنِي إِلَى اللَّهِ» من گله با او ميگويم و اندوه خود باو بر مى‌دارم،
«و أَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ ما لا تَعْلَمُونَ (86)» و از خدا آن دانم كه شما ندانيد.
«يا بَنِيَّ اذْهَبُوا» اى پسران من رويد،
«فَتَحَسَّسُوا مِنْ يُوسُفَ وَ أَخِيهِ» و جست و جوى كنيد از يوسف و برادر او،
«وَ لا تَيْأَسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ» و از فرج اللَّه تعالى و كار گشادن و آسايش رسانيدن او نوميد مباشيد،
«إِنَّهُ لا يَيْأَسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ» كه نوميد نبود از راحت فرستادن اللَّه تعالى،
«إِلَّا الْقَوْمُ الْكافِرُونَ (87)» مگر گروه كافران.

«فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَيْهِ» چون بر يوسف در شدند،

- «قالُوا يا أَيُّهَا الْعَزِيزُ» گفتند اى عزيز،
- «مَسَّنا
- وَ أَهْلَنَا الضُّرُّ» رسيد بما و كسان ما بيچارگى و تنگ دستى
- «وَ جِئْنا بِبِضاعَةٍ مُزْجاةٍ» و بضاعتى آورديم سخت اندك،
- «فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ» فرماى تا پيمان تمام كيل طعام بما گزارند،
- «وَ تَصَدَّقْ عَلَيْنا» و بر ما صدقه كن،
- «إِنَّ اللَّهَ يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ (88)» كه اللَّه تعالى صدقه‌دهان را پاداش دهد.

**

«قالَ هَلْ عَلِمْتُمْ ما فَعَلْتُمْ بِيُوسُفَ وَ أَخِيهِ» يوسف گفت مى‌دانيد كه چه كرده‌ايد با يوسف و برادر او،
«إِذْ أَنْتُمْ جاهِلُونَ (89)» آن گه كه جوانان بوديد و ندانستيد.
«قالُوا أَ إِنَّكَ لَأَنْتَ يُوسُفُ» ايشان گفتند تو يوسفى،

«قالَ أَنَا يُوسُفُ وَ هذا أَخِي» گفت من يوسفم و بنيامين برادر من،
«قَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنا» اللَّه تعالى بر ما منّت نهاد و سپاس،
«إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَ يَصْبِرْ» هر كه بپرهيزد و بشكيبد،
«فَإِنَّ اللَّهَ لا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ (90)» اللَّه تعالى تباه نكند مزد نيكوكاران.
«قالُوا تَاللَّهِ» برادران گفتند بخداى،
«لَقَدْ آثَرَكَ اللَّهُ عَلَيْنا» كه خداى ترا بر ما بگزيد،
«وَ إِنْ كُنَّا لَخاطِئِينَ (91)» و نيستيم ما مگر گناه كاران.
«قالَ لا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ» يوسف گفت بر شما سرزنش نيست امروز،
«يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ» بيامرزاد خداى شما را،
«وَ هُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ (92)» و او مهربان‌تر مهربانان است.

النوبة الثانية

قوله تعالى: «ارْجِعُوا إِلى أَبِيكُمْ» اين سخن برادر مهين مى‌گويد آن گه كه نوميد شده بودند و با يكديگر مى‌گفتند كه تا پيش پدر رويم و قصّه چنانك رفت بگوئيم، وى گفت من بارى نمى‌آيم كه مرا روى آن نيست كه ديگر باره داغى بر دل پدر نهم و اين خبر تلخ پيش وى برم، شما باز گرديد و بگوئيد، «يا أَبانا إِنَّ ابْنَكَ سَرَقَ». و در شواذ خوانده‌اند «ان ابنك سُرِّق»
و اين را دو وجه است: يكى آنك پسر ترا دزد خواندند و ديگر پسر ترا بدزدى بگرفتند،
«وَ ما شَهِدْنا إِلَّا بِما عَلِمْنا» اى و هذا القول منّا شهادة بما رأينا و ظهر و الغيب عند اللَّه، و ما اين كه مى‌گوييم و گواهى مى‌دهيم از آن مى‌گوييم كه بظاهر ديديم كه آن صواع از رحل بنيامين بيرون آوردند و حقيقت آن و كيفيّت آن نزديك خداى تعالى است، ما ندانيم كه چون بوده است.
قال بعضهم هذه وثيقة من اللَّه عزّ و جلّ عند شهود المسلمين و شريطته عليهم ان لا يشهدوا الّا بما علموا.

ابن زيد گفت يعقوب ايشان را گفت: ''من اين علم الملك انّ السّارق يسترق لو لا انّكم اخبرتموه،''
ملك مصر چه دانست كه دزد را برده گرفتن عقوبتست اگر نه شما گفته‌ايد؟
ايشان گفتند ما شهدنا انّ السارق يسترق، الّا بما علمنا من كتبنا، «وَ ما كُنَّا لِلْغَيْبِ حافِظِينَ»
ما كنّا نشعر انّ ابنك سيسرق.
قال ابن عباس: الغيب الليل بلُغة حمير، اى ما كنّا للغيب حافظين فلعلّها دست فى رحله باللّيل.
و قيل و ما كنّا للغيب من امره حافظين انّما علينا ان نحفظه ممّا نجد الى حفظه منه سبيلا فامّا منعه من مغيّب عنّا فلا سبيل لنا الى حفظه منه.

«وَ سْئَلِ الْقَرْيَةَ» اين قريه مصر است و كلّ ما جاء فى القرآن من ذكر الدّار و القرى فانّه تعنى بها الامصار و ما يأتى فى القرآن من ذكر الدّيار تعنى بها المساكن.
''و اسئل القرية'' يعنى اهل القرية فحذف المضاف و قيل ليس فى هذا حذف يعنى سل القرية فليس بمستنكر ان يكلّمك جدران القرية فانّك نبىّ،
«وَ الْعِيرَ» اى اهل العير،
«الَّتِي أَقْبَلْنا فِيها» اين كاروان جماعتى بودند از كنعان از همسايگان يعقوب كه با ايشان هم راه بودند و آن حال ديده بودند، مى‌گويد از ايشان پرس كه ايشان بصدق ما گواهى دهند بآنچ گفتيم كه:
«إِنَّ ابْنَكَ سَرَقَ» شمعون فرمود ايشان را كه اين سخن با پدر بگوئيد، از آنك دانست كه پدر ايشان را متّهم دارد بهر چه گويند بسبب آن حال كه بر يوسف رفته بود از جهت ايشان.

«قالَ بَلْ سَوَّلَتْ» فيه اختصار يعنى فرجعوا الى ابيهم و قالوا له ذلك. فقال يعقوب ليس الامر كما تقولون لكن سوّلت، «لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ» التّسويل حديث النفس بما يطمع فيه و منه السّول غير مهموز و هو المنى و

المعنى زيّنت و حسّنت لكم انفسكم، «أَمْراً» اردتموه، «فَصَبْرٌ جَمِيلٌ» اى فامرى صبر جميل لا جزع فيه و لا شكوى.
و قيل «فَصَبْرٌ جَمِيلٌ» اولى و امثل بى، «عَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَنِي بِهِمْ جَمِيعاً» و هم يوسف و بنيامين و اخوهما الذى بمصر فهم ثلثه، «إِنَّهُ هُوَ الْعَلِيمُ» بحالى، «الْحَكِيمُ» بتدبيره.
«وَ تَوَلَّى عَنْهُمْ» يعقوب چون خبر بنيامين بوى رسيد صبرش برسيد و طاقت برميد و اندوه يوسف بر وى تازه گشت، با دلى پر درد و جانى پر حسرت و چشم گريان از ايشان برگشت و در بيت الاحزان شد و گفت: «يا أَسَفى‏ عَلى‏ يُوسُفَ» و الآن بارض يعقوب بيت يزار يقال له بيت الاحزان.

روى سعيد بن جبير عن ابن عباس: قال قال رسول اللَّه (صلي الله عليه وسلم) «لم يعط احد من الامم إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ راجِعُونَ عند المصيبة الّا امّة محمد، الا ترى ان يعقوب حين اصابه ما اصابه لم يسترجع، انّما قال يا اسفى على يوسف هذا الالف بدل من ياء الاضافة و المعنى: يا اسفى تعال فهذا اوانك،
«وَ ابْيَضَّتْ عَيْناهُ» انقلبت الى حال البياض اى عميتا فغطى البياض سواد الحدقة،
«مِنَ الْحُزْنِ» اى لكثرة بكائه من الحزن.
قال مقاتل لم يبصر بهما ستّ سنين، «فَهُوَ كَظِيمٌ» فعيل بمعنى مفعول، كقوله
«إِذْ نادى‏ وَ هُوَ مَكْظُومٌ» اى مملوّ حزنا، و قيل فعيل بمعنى فاعل كقوله «وَ الْكاظِمِينَ الْغَيْظَ» اى ممسك للحزن فى قلبه فيتردد فى جوفه فلم يقل الّا خيرا. و قيل الكظيم الّذي يستر الغيظ و الحزن و يغالبه. قال الحسن كان بين خروج يوسف من حجر ابيه الى يوم التقى معه ثمانون سنة لم تجف عينا يعقوب، و ما على وجه الارض اكرم على اللَّه من يعقوب.
و روى انّ يوسف رأى جبرئيل و هو فى السّجن، فقال يا جبرئيل ما فعل يعقوب؟ قال حىّ، قال فكيف حاله؟ قال قد ابيضّت عيناه من الحزن عليك، قال فلمّا بلغ من حزنه؟
قال حزن سبعين مثكل، قال فما له من الاجر؟ قال اجر مائة شهيد. فلمّا خرج من السّجن و ملك الامر لم يحبّ ان يعلمه مكانه ليتوفر اجره و يبلغ الكتاب اجله.

«قالُوا» يعني ولد يعقوب لمّا تذكر يوسف و تأسّف عليه،
«تَاللَّهِ تَفْتَؤُا تَذْكُرُ يُوسُفَ» اى لا تزال تذكر يوسف و تتوجع و تبكى عليه و لا تفتر من حبّه، و التقدير تاللَّه لا تفتؤ تذكر يوسف، فحذف لا كقول امرئ القيس: فقلت يمين اللَّه ابرح قاعدا اى لا ابرح،
«حَتَّى تَكُونَ حَرَضاً» اى دنفا مريضا قريبا من الموت. قال ابو عبيده: الحرض الّذي اذا به الهمّ.
قال ابن عيسى: الحرض فساد الجسم و العقل للحزن و الحبّ، يقال هو حرض اى ذو حرض مصدر وضع بموضع الاسم كالبعث و الصّوم، «أَوْ تَكُونَ مِنَ الْهالِكِينَ» اى الميّتين.
قال ابن بحر: حتّى تكون حرضا او تكون من الهالكين، اى حتّى تمرض او تموت، قالوا ذلك لابيهم شفقا عليه.
«قالَ إِنَّما أَشْكُوا بَثِّي وَ حُزْنِي إِلَى اللَّهِ»
البثّ اشدّ الحزن، سمّى بذلك لان صاحبه لا يصبر على كتمانه حتّى يبثّه اى يظهره، و البثّ و الابثاث واحد و هو الاظهار و قيل بثّى اى همّى و حاجتى، يقول أشكو إلى من يملك الفرج من البلوى لا اليكم.
مفسران گويند همسايه‌اى پيش يعقوب شد، گفت اى يعقوب ترا بس شكسته و كوفته و ضعيف همى بينم و سن تو هنوز بدان نرسيد كه چنين ضعيف باشى، گفت: افنانى و هشمنى ما ابتلانى اللَّه به من هم يوسف، اندوه يوسف و غم فراق وى مرا پير كرد و شكسته، فاوحى اللَّه اليه: يا يعقوب أ تشكو الى خلقى؟ فقال يا ربّ خطيئة اخطأتها فاغفرها لى، فقال فانى قد غفرتها لك فكان بعد ذلك اذا سئل قال:
«انَّما أَشْكُوا بَثِّي وَ حُزْنِي إِلَى اللَّهِ» و روى انّه قال عزّ و جلّ و عزّتى لا اكشف ما بك حتّى تدعونى فقال عند ذلك انّما اشكوا بثّى و حزنى الى اللَّه، فاوحى اللَّه اليه و عزّتى لو كانا ميّتين لأخرجتهما لك حتّى تنظر اليهما و انّما وجدت عليكم انّكم ذبحتم شاة فقام ببابكم مسكين فلم تطعموه منها شيئا و انّ احبّ عبادى الى الانبياء، ثمّ المساكين، فاصنع طعاما و ادع عليه المساكين، فصنع طعاما.
ثمّ قال من كان صائما فليفطر اللّيلة عند آل يعقوب.

«أَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ ما لا تَعْلَمُونَ» اعلم انّ رؤيا يوسف صادقة و انّى ساجد له و روى انّه راى ملك الموت فى منامه، فسأله هل قبضت روح يوسف قال لا و اللَّه و هو حى
و قيل معناه و اعلم من رحمة اللَّه لى و لطفه بى ما لا تعلمون.
«يا بَنِيَّ اذْهَبُوا» مفسران گفتند پسران يعقوب احوال ملك با بنيامين با پدر بگفتند كه او را اوّل چون طلب كرد، و پس بخلوت با وى چون نشست، و با وى طعام چون خورد، و چه گفت، و انگه قصّه دزديدن صواع و آن ماجرا همه با يعقوب بگفتند، يعقوب آن گه گفت:
«يا بَنِيَّ اذْهَبُوا فَتَحَسَّسُوا مِنْ يُوسُفَ وَ أَخِيهِ» فانّى ارجو و اظنّ انّه يوسف.
قال ابن عباس: التجسس فى الخير و التحسّس فى الشرّ و هو طلب الاحساس مرّة بعد اخرى، و الاحساس الادراك و الحسّ الاسم كالطاعة من اطاع،
«وَ لا تَيْأَسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ» اى لا تقنطوا من رحمة اللَّه و فرجه، و الروح الاستراحة، «إِنَّهُ لا يَيْأَسُ» اى انّ الامر و الشأن لا ييأس، «مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكافِرُونَ» اى الايمان باللَّه و بصفاته و يوجب للمؤمن رجاء ثوابه من غير قنوط من رحمته.
قال عبد اللَّه بن مسعود: اكبر الكبائر ثلاثة:

- الاياس من روح اللَّه و قرأ «إِنَّهُ لا يَيْأَسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكافِرُونَ»
- و القنوط من رحمة اللَّه و قرأ «وَ مَنْ يَقْنَطُ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ»
- و الامن من مكر اللَّه و قرأ «فَلا يَأْمَنُ مَكْرَ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْخاسِرُونَ».
- و قال الجنيد: تحقّق رجاء الرّاجين عند تواتر المحن.

پسران بفرمان پدر عزم راه كردند و ساز سفر بساختند، خروارى چند بار ازين متاع اعراب فراهم كردند ازين كسودان و حبّ الصنوبر و مقل و صوف و موى گوسفند و روغن گاو و كشك و امثال اين و نيز گفته‌اند كه در آن كفشهاى كهنه بود و غرارها و رسنها و جوالها داشته.
و قال ابن عباس: كانت دراهم رديّة زيوفا لا تجوز الّا بوضيعة اين بارها برداشتند و روى به مصر نهادند، و اين سوم بارست كه برادران يوسف به مصر شدند.
و ذلك قوله عزّ و جلّ: «فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَيْهِ» اى على يوسف،
«قالُوا يا أَيُّهَا الْعَزِيزُ» و كانت ولاة مصر يسمّون بهذا الاسم على اية ملّة كانوا، و قيل العزيز هو الملك بلغة حمير،
«مَسَّنا وَ أَهْلَنَا الضُّرُّ» اى الجدب و انقطاع الامطار،
«وَ جِئْنا بِبِضاعَةٍ مُزْجاةٍ» اصل هذه الكلمة من التّزجية و هى الدّفع و السّوق، تقول زجيت العيش اذا سقته على اقتار، يعنى انّها بضاعة تدفع و لا يقبلها كلّ احد. و گفته‌اند آن بارها بمصر بفروختند بدرمى چند ردى نبهره و گندم بآن نقد نمى‌فروختند، پس ايشان گفتند اين بضاعت ما نارواست و ناچيز و بهاى طعام را ناشايسته،
«فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ» اى ساهلنا فى النّقد و اعطنا بالدّراهم الردية مثل ما تعطى بغيرها من الجياد، گفتند با ما باين نقد مساهلت كن و گر چه نارواست و نه نقد طعام است، تو با ما در آن مسامحت كن و بفرماى تا همان بتمامى بما دهند،
«وَ تَصَدَّقْ عَلَيْنا» مفسران را درين دو قول است:

- يكى آنست كه اين صدقه زكاة اموالست كه هيچ پيغامبر را بهيچ وقت حلال نبوده، باين قول معنى «تَصَدَّقْ عَلَيْنا» آنست كه تصدّق علينا بما بين السّعرين و الثّمنين فاعطنا بالرّدىّ ما تعطى بالجيد.
- و قيل تصدّق علينا باخذ متاعنا و ان لم يكن من حاجتك.
- و قيل تصدّق علينا باخينا.
- و قيل تفضل علينا و تجاوز عنا.
- قول دوم آنست كه اين صدقات و زكوات بر پيغامبران پيش از مصطفى (صلي الله عليه وسلم) حلال بوده و انّما حرّمت على نبيّنا محمد (صلي الله عليه وسلم) ، «إِنَّ اللَّهَ يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ»

يكافيهم، و الصّدقة العطيّة للفقراء ابتغاء الاجر، و سمع الحسن رجلا يقول اللّهم تصدّق علىّ،
فقال يا هذا؟ انّ اللّه لا يتصدق و انّما يتصدّق من يبغى الثّواب،
قل اللّهم اعطنى و تفضّل علىّ.
قال الضحاك: لم يقولوا انّ اللّه يجزيك ان تصدّقت علينا لانّهم ما كانوا يعرفون العزيز من هو و على اىّ دين هو.
«قالَ هَلْ عَلِمْتُمْ ما فَعَلْتُمْ بِيُوسُفَ».
ابن اسحاق گفت: موجب اين سخن آن بود كه برادران عجز و بيچارگى نمودند، گفتند: «مَسَّنا وَ أَهْلَنَا الضُّرُّ» و درويشى خود اظهار كردند و صدقه خواستند، يوسف بگريست و رقتى عظيم در دل وى آمد بر عجز و ذلّ ايشان و بر بى كامى و بى نوايى ايشان صبر كردن بيش از آن طاقت نداشت، برخاست و در خانه شد و بسيار بگريست و زارى كرد،
آن گه بيرون آمد گفت آن صواع كه بنيامين دزديده بود بياريد، بياوردند و قضيب بر آن زد طنينى از آن بيامد، گفت دانيد كه اين صواع چه خبر مى‌دهد؟
مى‌گويد شما اين غلام يعنى بنيامين كه از پيش پدر بياورديد پدر را فراق وى سخت بود و شما را وصيّت كرد كه او را گوش داريد و ضايع مكنيد، چنانك آن برادر هم مادر وى را ضايع كرديد ازين پيش.
بنيامين گفت صدق و اللّه صاعك، آن گه روى با برادران كرد گفت: «هَلْ عَلِمْتُمْ ما فَعَلْتُمْ بِيُوسُفَ وَ أَخِيهِ؟».
و انّما قال و اخيه لانّهم خلّوا اخاه فى يديه و رجعوا الى ارضهم گفت ميدانيد كه با يوسف چه كرديد؟ نخست قصد قتل وى كرديد، پس او را بخوارى در چاه افكنديد، پس او را به بندگى بمالك ذعر فروختيد، و گفته‌اند مالك ذعر آن وقت از ايشان خطّى ستده بود بحجّت تا بيع با قالت و استقالت تبه نكنند و آن خطّ بدست يوسف بود، آن ساعت بيرون آورد و بايشان نمود، يوسف از يك روى ايشان را تعبير مى‌كرد و از يك روى عذر مى‌ساخت كه: «إِذْ أَنْتُمْ جاهِلُونَ» آن گه نادانان بوديد آن كرديد، يعنى جوانان بوديد و ندانستيد، و قيل جاهلون بالوحى قبل النّبوة.

ايشان در آن خجالت و تشوير گفتند: «أَ إِنَّكَ لَأَنْتَ يُوسُفُ». قراءت عامّه بر لفظ استفهام است مگر ابن كثير كه بر لفظ خبر خواند: «انك لانت يوسف» و معنى آنست كه يوسف چون ايشان را توبيخ كرده بود و ايشان را عذر ساخته برقع فرو گشاد و تاج از سر فرو نهاد و بر گوشه سر وى خالى بود كه يعقوب را همان خال بود و اسحاق را و ساره را همان بود، ايشان آن خال وى بديدند و نيز يوسف تبسم كرد و از آن تبسّم ثناياى وى همچون در منظوم پيدا شد، برادران را يقين شد كه يوسف است گفتند
«إِنَّكَ لَأَنْتَ يُوسُفُ» تويى بحقيقت يوسف،
يوسف گفت: «أَنَا يُوسُفُ وَ هذا أَخِي» الذى فرّقتم بينى و بينه، «قَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنا» بالجمع بيننا، «إِنَّهُ» اى انّ الامر، «مَنْ يَتَّقِ» الفاحشة، «وَ يَصْبِرْ» على بلواه. و قيل يتّق الزّنا و يصبر على العزوبة.
«فَإِنَّ اللَّهَ لا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ» لا يبطل اجر من كان هذا حاله فى الدّنيا و الآخرة.

«قالُوا تَاللَّهِ لَقَدْ آثَرَكَ اللَّهُ عَلَيْنا» اختارك و فضّلك علينا

- بالعقل
- و الحلم
- و الحسن،

«وَ إِنْ كُنَّا لَخاطِئِينَ» مذنبين، يقال خطأ يخطأ خطا و خطا و اخطأ يخطئ اخطاء.
قيل لابن عباس كيف قالوا ان كنّا لخاطئين و قد تعمّدوا لذلك فقال اخطأوا الحقّ و ان تعمّدوا فمن ذهب الى انّهم كانوا بالغين احتجّ بهذا و من ذهب الى انّهم لم يكونوا بالغين و ان ذلك كان منهم لصباهم،
قال اقامتهم على كتمان الامر عن ابيهم موهمين له انّ الامر على ما اخبروه اوّلا خطاء و معصية.

«قالَ لا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ» اى لا تعبير عليكم بعد هذا اليوم و لا مجازاة لكم عندى على ما فعلتم و لكم عندى الصفح و الحرمة و حقّ الاخوّة.
يوسف ايشان را بر مقام خجل و تشوير ديد دانست كه ايشان را آن خجل در آن مقام عقوبتى صعب است، و قد قيل فى المثل: كفى للمقصر حياء يوم اللّقاء،
نخواست كه ايشان را عقوبت بيفزايد، بلكه ايشان را دعا گفت و مغفرت خواست، گفت «يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ» هذا بمعنى الدّعاء كقول العرب: يفعل اللَّه بفلان يريدون به الدّعاء،
و فى الخبر يرحمك اللَّه و يهديكم و يصلح بالكم، «وَ هُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ»
روى ابن عباس: قال اخذ النبىّ (صلي الله عليه وسلم) بعضادتى الباب يوم فتح مكّة و قد لاذ النّاس بالبيت، فقال الحمد للَّه الذى صدق وعده و نصر عبده و هزم الاحزاب وحده، ثمّ قال ما تظنّون؟ قالوا نظنّ خيرا اخ كريم و ابن اخ كريم و قد قدرت قال و انا اقول كما قال اخى يوسف «لا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ وَ هُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ».

النوبة الثالثة

قوله تعالى: «ارْجِعُوا إِلى أَبِيكُمْ» الآية... چون يعقوب در فراقج يوسف بى سر و سامان شد و درمانده درد بى درمان شد، خواست كه از ياد آن عزيز جرح خويش را مرهم سازد و با پيوندى از آن يوسف عاشقى بازد، بنيامين را كه با او از يك مشرب آب خورده بود و در يك كنار پرورده يادگار يوسف ساخت و غمگسار خويش كرد، و عاشق را پيوسته دل به كسى گرايد كه او را با معشوق پيوندى بود يا بوجهى مشاكلتى دارد، نبينى مجنون بنى عامر كه بصحرا بيرون شد و آهويى را صيد كرد و چشم و گردن وى بليلى ماننده كرد، دست بگردن وى فرو مى‌آورد و چشم وى مى‌بوسيد و مى‌گفت: فعيناك عيناها و جيدك جيدها.
چون يعقوب دل در بنيامين بست و پاره‌اى در وى آرام آمد، ديگر باره در حقّ وى دهره زهر از نيام دهر بر كشيدند، از پدر جدا كردند، تا نام دزدى بر وى افكندند، بر بلاء وى بلا افزودند و بر جراحت نمك ريختند و سوخته را باز بسوختند، چنانك آتش خرقه سوخته خواهد تا بيفزود، درد فراق دلسوخته‌اى خواهد تا با وى در سازد:

هر درد كه زين دلم قدم بر گيرد دردى ديگر بجاش در بر گيرد
زان با هر درد صحبت از سر گيرد كآتش چون رسد بسوخته در گيرد

يعقوب تا بنيامين را مى‌ديد او را تسلّى حاصل مى‌شد كه: من منع من النظر تسلّى بالاثر، پس چون از بنيامين درماند، سوزش بغايت رسيد، و از درد دل بناليد، بزبان حسرت گفت: يا اسفى على يوسف، وحى آمد از جبّار كائنات كه: يا يعقوب تتأسّف عليه كلّ التأسّف و لا تتأسّف على ما يفوتك منّا باشتغالك بتأسّفك عليه» اى يعقوب تا كى ازين تأسف و تحسر بر فراق يوسف و تا كى بود اين غم خوردن و نفس سرد كشيدن، خود هيچ غم نخورى، بدان كه از ما باز مانده‌اى تا بوى مشغولى:

با دو قبله در ره توحيد نتوان رفت راست يا رضاى دوست بايد يا هواى خويشتن

اى يعقوب نگر تا پس ازين نام يوسف بر زبان نرانى و گرنه نامت از جريده انبياء بيرون كنم.
پير طريقت گفت:
ياد يعقوب، يوسف را تخم غمانست،
ياد يوسف، يعقوب را تخم ريحانست،
چون يعقوب را بياد يوسف چندان عتابست!
پس هر چه جز ياد اللَّه همه تاوانست،
مى‌گويند ياد دوست چون جانست، بهتر بنگر كه ياد دوست خود جانست.

یعقوب چون سیاست عتاب حق دید پس از آن نام یوسف نبرد تا هم از درگاه عزّت از روی ترحّم و تلطف بجبرئیل فرمان آمد که ای جبرئیل در پیش یعقوب شو و یوسف را با یاد او ده، جبرئیل آمد و نام یوسف برد یعقوب آهی کرد، وحی آمد از حق جلّ جلاله که: یا یعقوب قد علمت ما تحت انینك فو عزّتی لو كان میّتا لنشرته لك لحسن وفائك.
قوله «وَ ابْيَضَّتْ عَيْناهُ مِنَ الْحُزْنِ فَهُوَ كَظِيمٌ»
قال الاستاد ابو علی الدّقاق: انّ یعقوب بکی لاجل مخلوق فذهب بصره و داود کان اکثر بکاء من یعقوب فلم یذهب بصره اذ کان بکاؤه لاجل ربّه عزّ و جلّ،
گریستن که از بهر حق باشد جلّ جلاله دو قسم است:

- گریستن بچشم،
- و گریستن بدل گریستن
- بچشم گریستن تائباتست که از بیم اللَّه بر دیدار معصیت خویش گریند،
- و گریستن بدل گریستن عارفانست که از اجلال حق بر دیدار عظمت گریند،
- گریستن تائبان از حسرت و نیازست، گریستن عارفان از راز و نازست.

پیر طریقت گفت:
الهی در سر گرستنی دارم دراز،
ندانم که از حسرت گریم یا از ناز،
گریستن از حسرت نصیب یتیم است،
و گریستن شمع بهره ناز،
از ناز گریستن چون بود؟
این قصّه ایست دراز.
مصطفی (صلي الله عليه وسلم) گفت: فردا در قیامت چشمها همه گریان بود از هول رستاخیز و فزع اکبر، مگر چهار چشم:

- یکی چشم غازی‌ای که در راه خدای زخمی بر وی آید و تباه شود،
- دیگر چشمی که از محارم فرو گیرند تا بناشایست ننگرد،
- سوّم چشمی که از قیام شب پیوسته بی خواب بود،
- چهارم چشمی که از بیم خدای بگرید،

روی انّ داود علیه السلام قال: الهی ما جزاء من بکی من خشیتك حتّی تسیل دموعه علی وجهه؟
قال جزاؤه ان اومنه من الفزع الاکبر و ان احرّم وجهه علی لفح النّار.
و روی انّ اللَّه عزّ و جلّ قال:

- و عزّتی و جلالی لا یبکي عبد من خشیتی الّا سقیته من رحیق رحمتی،
- و عزّتی و جلالی لا یبکي عبد من خشیتی الا ابدلته ضحکا فی نور قدسی.

«وَ ابْيَضَّتْ عَيْناهُ مِنَ الْحُزْنِ» نگفت عمی یعقوب تا جفایی نبود، که عمی بحقیقت نابینایی دلست، چنانك گفت: «فَإِنَّها لا تَعْمَى الْأَبْصارُ وَ لكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ»،

و یعقوب را بینایی و روشنایی دل بر کمال بود، اما چشمش از مشاهده غیر یوسف در حجاب بود که در حکم عشق چشم عاشق در غیبت معشوق در حجاب باید از غیر او که دیگری را دیدن بجای دوست در مذهب دوستی عین شرك است، و فی معناه انشدوا:

لمّا تیقّنت انّی لست ابصرکم غمّضت عینی فلم انظر الی احد
ما را ز برای یار بد دیده بکار اکنون چکنم بدیده بی دیدن یار

«قولهَ إِنَّما أَشْكُوا بَثِّي وَ حُزْنِي إِلَى اللَّهِ»
شكا الى اللَّه و لم يشك من اللَّه، فمن شكا الى اللَّه وصل من شكا من اللَّه انفصل.
يعقوب گفت درد خود هم بدو بردارم، و از و بكس ننالم، كه من مى‌دانم كه وى جلّ جلاله دردها را شافى است و مهمّها را كافى، و وعده‌ها را وافى، آن گه زبان تضرّع بگشاد گفت: الهى بهر صفت كه هستم بر خواست تو موقوفم، بهر نام كه خوانند مرا ببندگى تو معروفم:

تا جان دارم غم ترا غمخوارم   بى جان غم عشق تو بكس نسپارم

«يا بَنِيَّ اذْهَبُوا فَتَحَسَّسُوا»
اى اطلبوا يوسف بجميع حواسكم

- بالبصر لعلكم تبصرونه،
- و بالاذن لعلّكم تسمعون ذكره،
- و بالشّم لعلّكم تجدون ريحه،

رويد اى پسران من يوسف را بجوئيد، و خبر و نشان وى بپرسيد، و از روح خدا نوميد مباشيد، محنت بغايت رسيد، بوى فرج مى‌آيد، كارد باستخوان رسيد، وقتست اگر مى‌بخشايد.

اى قافله چون روى بسوى سفر آريد   ما را بشما آرزويى هست برآريد
زان يوسف كنعانى در مصر نشسته   يك بار بيعقوب غريوان خبر آريد

يعقوب آن سخن ايشان را از بهر آن گفت، كه از مهر دل خود نظاره مهر دل ايشان كرد، ندانست كه مهر يوسفى را سينه يعقوبى بايد، از بهر آنك جمال يوسفى را هم ديده يعقوبى شايد.

مرد بى حاصل نيابد يار با تحصيل را   سوز ابراهيم بايد درد اسماعيل را

ثمّ احالهم على فضل اللَّه فقال:
«لا تَيْأَسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ».
قال الجنيد: تحقّق رجاء الراجين عند تواتر المحن و ترادف المصائب لانّ اللَّه تعالى، يقول: لا تَيْأَسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ،
و النّبي (صلي الله عليه وسلم) يقول: «افضل العبادة انتظار الفرج».

**

«فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَيْهِ قالُوا يا أَيُّهَا الْعَزِيزُ» الآيات...
برادران يوسف كه به كنعان باز گشتند بنوبت دوم و بنيامين را به مصر بگذاشته بعلت دزدى، آن قصّه با يعقوب بگفتند، يعقوب گفت:

"اين چه داغ است كه ديگر باره بر جگر اين پير سوخته غمگين نهاديد، گاه عذر گرگ آريد، و گاه عذر دزدى!
از خاندان نبوّت دزدى نيايد كه نقطه نبوّت جز در محلّ عصمت نيوفتد،
شما را باز بايد رفت كه ازين حديث بويى همى آيد،"

ايشان گفتند اى پدر ما را بر آن درگاه آب روى نيست، مگر تو نامه‌اى نويسى كه نامه ترا ناچار حرمت دارند، پدر قلم برداشت و كاغذ و اين نامه نبشت:

«بسم اللَّه الرحمن الرحيم من يعقوب اسرائيل اللَّه بن اسحاق ذبيح اللَّه بن ابراهيم خليل اللَّه الى عزيز مصر، المظهر للعدل، الموفى للكيل، اما بعد: فانا اهل بيت موكل بنا البلاء فاما جدى فشدت يداه و رجلاه و وضع فى المنجنيق فرمى به الى النار فجعلها اللَّه تعالى عليه بردا و سلاما، و اما ابى فشدت يداه و رجلاه و وضع السكين على قفاه ليقتل ففداه اللَّه، و اما انا فكان لى ابن و كان احب اولادى الى فذهب به اخوته الى البرية، ثم اتونى بقميصه ملطخا بالدم و قالوا قد اكله الذئب فذهبت عيناى ثم كان لى ابن و كان اخاه من امه و كنت اتسلى به فذهبوا

به، ثم رجعوا و قالوا انه سرق و انك حبسته لذلك و انا اهل بيت لا نسرق و لا نلد سارقا، فان رددته الى و الا دعوت عليك دعوة تدرك السابع من ولدك»

حاصل نامه آنست كه

‘‘ما خاندانى‌ايم كه دل و جان ما بر اندوه وقف كرده‌اند، و مى‌شنويم كه تو جوانى زيبايى، از بهر خدا آن قرّة العين ما بما باز فرست، و بر عجز و پيرى من رحمت كن، كه من بى يوسف روزگار با بنيامين ميگذاشتم، و گر نفرستى تيرى دردناك ازين جگر سوخته رها كنم كه الم آن به هفتمين فرزند تو برسد.‘‘

يوسف چون اين نامه بخواند، برقع فرو گشاد و تاج از سر فرو نهاد، گفت اين عتاب ما تا آن گه بود كه شفاعت آن پير پيغامبر در ميان نيامده بود، اكنون كه شفاعت وى آمد من يوسفم و شما برادران منيد.

«لا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ» گفته‌اند مثل محاسبت اللَّه با مؤمنان روز قيامت مثل معامله يوسف است با برادران،

يوسف گفت: «هَلْ عَلِمْتُمْ ما فَعَلْتُمْ بِيُوسُفَ» همچنين ربّ العزّه گويد «هل علمتم ما فعلتم عبادى»،

يوسف چون ايشان معترف شدند بگناه خويش از كرم خود روا نداشت جز آن كه گفت:

«لا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ»

اگر يوسف را اين كرم مى‌رسد، پس اكرم الاكرمين و ارحم الرّاحمين سزاوارتر كه در مقام خجل، بندگان را گويد:

«لا خَوْفٌ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ وَ لا أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ».

قال الاستاد ابو على الدقاق: لما قال يوسف: «إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَ يَصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ» احال في استحقاق الاجر على ما عمل من الصبر انطقهم اللَّه حتّى اجابوه بلسان التّوحيد، فقالوا «تَاللَّهِ لَقَدْ آثَرَكَ اللَّهُ عَلَيْنا» يعنى انّ هذا لبس بصبرك و تقواك، انّما هذا بايثار اللَّه ايّاك علينا فيه تقدّمت علينا لا بجهدك و تقويك.

فقال يوسف على جهة الانقياد للحقّ «لا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ» اسقط عنهم اللوم، لانّه كما لم تقويه من نفسه حيث نبّهوه عليه لم ير جفاهم منهم فنطق عن عين التّوحيد و اخبر عن شهود التقدير.

(11)

اذْهَبُوا بِقَمِيصِي هَٰذَا فَأَلْقُوهُ عَلَىٰ وَجْهِ أَبِي يَأْتِ بَصِيرًا وَأْتُونِي بِأَهْلِكُمْ أَجْمَعِينَ {93}

وَلَمَّا فَصَلَتِ الْعِيرُ قَالَ أَبُوهُمْ إِنِّي لَأَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ ۖ لَوْلَا أَنْ تُفَنِّدُونِ {94}

قَالُوا تَاللَّهِ إِنَّكَ لَفِي ضَلَالِكَ الْقَدِيمِ {95}

فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ أَلْقَاهُ عَلَىٰ وَجْهِهِ فَارْتَدَّ بَصِيرًا ۖ قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ {96}

قَالُوا يَا أَبَانَا اسْتَغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا إِنَّا كُنَّا خَاطِئِينَ {97}

قَالَ سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَكُمْ رَبِّي ۖ إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ {98}

فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَىٰ يُوسُفَ آوَىٰ إِلَيْهِ أَبَوَيْهِ وَقَالَ ادْخُلُوا مِصْرَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ {99}

وَرَفَعَ أَبَوَيْهِ عَلَى الْعَرْشِ وَخَرُّوا لَهُ سُجَّدًا ۖ وَقَالَ يَا أَبَتِ هَٰذَا تَأْوِيلُ رُؤْيَايَ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَعَلَهَا رَبِّي حَقًّا ۖ وَقَدْ أَحْسَنَ بِي إِذْ أَخْرَجَنِي مِنَ السِّجْنِ وَجَاءَ بِكُمْ مِنَ الْبَدْوِ مِنْ بَعْدِ أَنْ نَزَغَ الشَّيْطَانُ بَيْنِي وَبَيْنَ إِخْوَتِي ۚ إِنَّ رَبِّي لَطِيفٌ لِمَا يَشَاءُ ۚ إِنَّهُ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ {100}

11 النوبة الاولى

قوله تعالى: «اذْهَبُوا بِقَمِيصِي هذا» ببريد اين پيراهن من،

«فَأَلْقُوهُ عَلى وَجْهِ أَبِي» آن را بر روى پدر من افكنيد، «يَأْتِ بَصِيراً» تا با بينايى آيد، «وَ أْتُونِي بِأَهْلِكُمْ أَجْمَعِينَ (93)» و كسان خويش همه بمن آريد.«وَ لَمَّا فَصَلَتِ الْعِيرُ» چون كاروان گسسته گشت از مصر، «قالَ أَبُوهُمْ» پدر ايشان يعقوب گفت، «إِنِّي لَأَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ» من بوى يوسف مى‌يابم، «لَوْ لا أَنْ

تُفَنِّدُونِ (94)» اگر شما مرا نادان و نابكار گوى نخوانيد.
«قالُوا تَاللَّهِ» گفتند بخداى، «إِنَّكَ لَفِي ضَلالِكَ الْقَدِيمِ (95)» كه تو هم بر آن محنت ديرينه‌اى.
«فَلَمَّا أَنْ جاءَ الْبَشِيرُ» چون بشارت دهنده آمد، «أَلْقاهُ عَلى وَجْهِهِ» پيراهن را بر روى پدر افكند، «فَارْتَدَّ بَصِيراً» و پدر به بوى پيراهن بينا گشت، «قالَ أَ لَمْ أَقُلْ لَكُمْ» گفت نه من شما را مى‌گفتم، «إِنِّي أَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ ما لا تَعْلَمُونَ (96)» كه من از خداى آن دانم كه شما ندانيد.
«قالُوا يا أَبانَا» گفتند اى پدر ما،
«اسْتَغْفِرْ لَنا ذُنُوبَنا» آمرزش خواه گناهان ما را،
«إِنَّا كُنَّا خاطِئِينَ (97)» كه ما بد كرديم.
«قالَ سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَكُمْ رَبِّي» گفت آرى آمرزش خواهم شما را از خداوند خويش،
«إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ (98)» كه اللَّه تعالى عيب پوش است مهربان.
«فَلَمَّا دَخَلُوا عَلى يُوسُفَ» چون بر يوسف در شدند،
«آوى إِلَيْهِ أَبَوَيْهِ» پدر را و خاله را با خود آورد،
«وَ قالَ ادْخُلُوا مِصْرَ إِنْ شاءَ اللَّهُ آمِنِينَ (99)» و گفت در آئيد در مصر ايمن ان شاء اللَّه.
«وَ رَفَعَ أَبَوَيْهِ عَلَى الْعَرْشِ» و پدر را و خاله را بر تخت ملك خود برد،
«وَ خَرُّوا لَهُ سُجَّداً» و همگان وى را بسجود افتادند،
«وَ قالَ يا أَبَتِ» و گفت اى پدر،
«هذا تَأْوِيلُ رُءْيايَ مِنْ قَبْلُ» اين سرانجام آن خواب منست كه ديده بودم ازين پيش،
«قَدْ جَعَلَها رَبِّي حَقًّا» خداوند من آن را راست كرد،
«وَ قَدْ أَحْسَنَ بِي» و نيكويى كرد با من،
«إِذْ أَخْرَجَنِي مِنَ السِّجْنِ» كه مرا از زندان بيرون آورد،
«وَ جاءَ بِكُمْ مِنَ الْبَدْوِ» و شما را از باديه بمن آورد،
«مِنْ بَعْدِ أَنْ نَزَغَ الشَّيْطانُ» پس آن تباهى و آغالش كه ديو افكند،
«بَيْنِي وَ بَيْنَ إِخْوَتِي» ميان من و ميان برادران من،
«إِنَّ رَبِّي لَطِيفٌ لِما يَشاءُ» خداوند من باريك دانست و دوربين كارى را كه خواهد،
«إِنَّهُ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ (100)» و داناى است راست دان راست كار.

النوبة الثانية

قوله تعالى: «اذْهَبُوا بِقَمِيصِي هذا» چون برادران، يوسف را بشناختند و بهم بنشستند، يوسف گفت: ما حال ابى بعدى حال پدرم چيست؟ پس از فرقت من كارش بچه رسيد؟ گفتند غمگين است و رنجور، در بيت الاحزان نشسته و از بس كه بگريسته بينايى وى برفته، يوسف زارى كرد و جزع نمود،
وحى آمد از حق جلّ جلاله: «لا تجزع و انفذ اليه القميص فانه اذا شمه عاد بصيرا»، اى يوسف زارى مكن پيراهن بوى فرست كه چون بوى پيراهن بمشام وى رسد بينايى باز آيد.
قال الحسن: لو لا انّ اللَّه اعلم يوسف ذلك لم يعلم انّه يرجع بصره اليه.
يوسف بفرمان حق پيراهن از سر بر كشيد و بايشان داد، گفت: «اذْهَبُوا بِقَمِيصِي هذا».
ضحّاك و سدّى و مجاهد و جماعتى مفسران گفتند آن پيراهن از حرير بهشت بود و هو الذى البس اللَّه ابراهيم يوم طرح فى النّار فكساه اسحاق ثمّ كساه يعقوب ثمّ جعله يعقوب فى تعويذ و علّقه من جيد يوسف و لم يعلم اخوته بذلك و كان قميصا لا يمسه ذو عاهة الّا صحّ،
يهودا گفت پيراهن بمن دهيد تا من برم كه آن پيراهن بخون آلوده ازين پيش من بردم و اندوه بر دل وى من نهادم، تا امروز ببشارت من روم و سبب شادى من باشم،
«فَأَلْقُوهُ عَلى وَجْهِ أَبِي» اى على عين ابى،
«يَأْتِ بَصِيراً» يرجع الى حال الصّحة و البصر.
و قيل معناه يأتنى بصيرا لأنه كان دعاه، «وَ أْتُونِي بِأَهْلِكُمْ أَجْمَعِينَ» نسائكم و اولادكم و عبيدكم و امائكم.

«وَ لَمَّا فَصَلَتِ الْعِيرُ» ای خرجت الرّفقة من مصر نحو كنعان،
«قالَ أَبُوهُمْ» لمن حضر من اسباطه فانّ اولاده بعد فی الطريق،
«إِنِّي لَأَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ» ادركه شمّا، هنوز كاروان بر در مصر بود كه يعقوب با بنازادگان خويش می‌گويد كه من بوی يوسف می‌يابم، از آنجا كه كاروان بود تا به كنعان هشتاد فرسنگ بود، ابن عباس گفت هشت روزه راه بود و باد بوی پيراهن بمشام يعقوب رسانيد بفرمان اللَّه، و يعقوب اين از آن گفت كه بوی بهشت بوی رسيد و دانست كه در دنيا بوی بهشت جز از آن ندمد. و من ذهب الی انّه قميصه الّذی كان يلبسه، قال بلغت ريح يوسف، يعقوب علی بعد المسافة معجزة حيث كانوا انبياء،
«لَوْ لا أَنْ تُفَنِّدُونِ» ای تكذّبونی و تنسبونی الی الخرف و فساد العقل.
و التّفنيد فی اللغة تضعيف الرّأی، و الفند ضعف الرّأی، و جواب لو لا محذوف، تقديره لو لا ان تنسبونی الی ضعف الرّأی لقلت انّه قريب.
«قالُوا تَاللَّهِ إِنَّكَ لَفِي ضَلالِكَ الْقَدِيمِ» قال ابن عباس فی خطاك القديم من حبّ يوسف لا تنساه غلظوا له القول بهذه الكلمة اشفاقا عليه و كان عندهم انّه مات،
و قيل فی محبّتك القديمة ما تنساها.
و قال صاحب كتاب المجمل الضّلال ها هنا الغفلة، كقوله: «وَ وَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدى» ای غافلا عمّا يراد بك من امر النبوّة، و القديم هو الموجود الّذی لم يزل ثمّ يستعمل للعتيق مبالغة، كقوله: «كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ».
«فَلَمَّا أَنْ جاءَ الْبَشِيرُ» ای المبشّر و هو يهودا و هو سبط الملك من بنی اسرائيل جاء مع بريد ليوسف الی يعقوب، و قيل انّ البشير مالك بن ذعر و الاوّل اصحّ.
روی انّ يهودا خرج حاسرا حافيا و جعل يعدو حتّی اتاه و كان معه سبعة ارغفة لم يستوف اكلها و كانت المسافة ثمانين فرسخا، «أَلْقاهُ» ای القی البشير القميص،
«عَلى وَجْهِهِ» يعقوب، «فَارْتَدَّ بَصِيراً» بعد ما كان ضريرا.
يهودا به كنعان رسيد و پيراهن بر روی پدر افكند و گفت: البشارة انّ الملك العزيز هو ابنك يوسف ای پدر ترا بشارت باد كه يوسف به مصر ملك است و عزيز و اين پيراهن وی است، يعقوب پيراهن وی ببوسيد و بر چشم نهاد، چشمش روشن گشت،
و گفت ای پسر يوسف را بر چه دين يافتی، گفت بر دين اسلام،
يعقوب گفت: الحمد للَّه الآن تمّت النّعمة. می‌گويند آن پيراهن بعد از يوسف نزد افرائيم بن يوسف بود و تا بروزگار هارون مانده بود و بعد از آن كس نداند كه كجا شد.

«قالَ أَ لَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ ما لا تَعْلَمُونَ» من حياة يوسف لاخبار ملك الموت ايّای و انّ اللَّه يجمع بيننا و قيل انّی اعلم من صحة رؤيا يوسف. و قيل اعلم من بلوی الانبياء و نزول الفرج ما لا تعلمون،
پس برادران يوسف از پدر عذر خواستند و بگناه خويش معترف شدند گفتند:
«يا أَبانَا اسْتَغْفِرْ لَنا ذُنُوبَنا» سل اللَّه لنا مغفرة ما ارتكبنا فی حقّك و حقّ ابنك انّا تبنا و اعترفنا بخطايانا.

«قالَ سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَكُمْ رَبِّي» اخّره الی سحر ليلة الجمعة لانّه افضل اوقات الدّعاء.
و قيل معناه حتّی استأذن ربّی فی الاستغفار لكم خشی ان يقال له ما قال لنوح حين دعا لابنه الغريق،
و قيل قال لهم تحلّلوا اوّل الامر من يوسف ثمّ استغفر لكم ربّی،
«إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ». چون يهودا به كنعان آمد و پيراهن آورد بعد از آن بسه روز برادران ديگر رسيدند و جهاز آوردند، ساز سفر و برگ راه كه يوسف فرستاده بود با دويست راحله، و در خواسته كه كسان شما، خرد و بزرگ شما، همه بايد كه بيائيد. ايشان همه كارسازی راه كردند و هر چه در خاندان يعقوب مرد و زن، خرد و بزرگ بيرون شدند، هفتاد و دو كس بودند.
و آن روز كه اسرائيليان و نژاد ايشان با موسی از مصر بيرون آمدند هزار هزار و ششصد هزار بودند

«فَلَمَّا دَخَلُوا عَلى يُوسُفَ آوى إِلَيْهِ أَبَوَيْهِ» فی الآية تقديم و تأخير، التأويل: فلمّا دخلوا قال ادخلوا مصر و

آوی الیه ابویه و رفعهما علی العرش، چون یعقوب و کسان وی نزدیك مصر رسیدند یوسف با ملك مصر مشورت کرد که یعقوب و قوم نزدیك رسیدند و استقبال ایشان لا بدّ است، یوسف بیرون آمد و ملك موافقت کرد با جمله خیل و حشم خویش، و هم اربعة آلاف، و از مصریان نفری بسیار بیرون آمدند، یعقوب چون آن خیل و حشم فراوان دید، آواز اسبان و ازدحام پیادگان و رامش مصریان و خروش لشکر همه در هم پیوسته، بایستاد تکیه بر یهودا کرده، آن گه گفت بیهودا مگر ملك مصر است این که می‌آید؟! یهودا گفت لا، بل اینك یوسف پسر تو است که می‌آید،
چون نزدیك رسید یوسف از اسب فرود آمد، پیاده فرا پیش پدر رفت،
پدر ابتدا کرد بسلام، گفت: السّلام علیك یا مذهب الاحزان عنّی،
یوسف جواب داد و پیشانی پدر ببوسید و دست بگردن وی در آورد،
یعقوب بگریست و یوسف هم چنان بگریست،
غریوی و سوزی در لشکر افتاد از گریستن ایشان، پس یعقوب گفت: الحمد للّه الّذی اقرّ عینی بعد طول الاحزان،
آن گه یوسف گفت: «ادْخُلُوا مِصْرَ إِنْ شاءَ اللَّهُ آمِنِينَ» من کلّ سوء. در آئید ایمن در مصر، و این از بهر آن گفت که مردمان در مصر بجواز می‌توانستند رفتن و ایشان بی جواز در رفتند ایمن، آن گه سخن باستثنا پیوست از همّها و بلاها که دیده بود، یعنی که پس ازین همّها و بلاها نبود ان شاء اللّه.

«وَ رَفَعَ أَبَوَيْهِ عَلَى الْعَرْشِ» این تفسیر ایواء است، ای ضمّهما الیه و رفعهما علی العرش یعنی علی السریر الّذي كان یقعد علیه کعادة الملوك و ابواه والده و خالته لیّا و كانت امّه راحیل قد ماتت فی نفاسها بابن یامین فتزوّج یعقوب بعدها لیّا و سمّی الخالة امّا کما سمّی العم ابا فی قوله «نَعْبُدُ إِلٰهَكَ وَ إِلٰهَ آبائِكَ إِبْراهِيمَ وَ إِسْماعِيلَ وَ إِسْحاقَ».
و روی عن الحسن انّه قال انشر اللّه راحیل امّ یوسف من قبرها حتّی سجدت له تحقیقا للرؤیا،
«وَ خَرُّوا لَهُ سُجَّداً» این واو اقتضاء ترتیب نکند، و درین تقدیم و تأخیر است، و معنی آنست که خرّوا له سجدا و رفع ابویه علی العرش همه او را بسجود افتادند آن گه پدر را و خاله را بر تخت ملك خود برد.

مفسران گفتند به این سجود نه آن خواهد که پیشانی بر زمین نهادند بر طریق عبادت که آن جز خدای را جلّ جلاله روا نیست، بلکه آن پشت خم دادن بود و تواضع کردن بر طریق تحیّت و تعظیم و تکریم.

حسن گفت سجود بود سر بر زمین نهادن از روی تعظیم نه از روی عبادت
و اللّه تعالی فرمود ایشان را تحقیق و تصدیق خواب یوسف را.
قال ابن عباس وقعوا ساجدین للّه نحوه. فقال یوسف عند ذلك و اقشعرّ جلده، «يا أَبَتِ هذا تَأْوِيلُ رُءْيايَ مِنْ قَبْلُ» ای هذا الذی فعلتم بی من التّعظیم هو ما اقتضته رؤیای و انا طفل،
«قَدْ جَعَلَها رَبِّي حَقًّا» ای جعل اللّه رؤیای صادقة،
و كان بین الرّؤیا و بین التّأویل اربعون سنة.
و قیل ثمانون سنة،
و قیل ستّ و ثلاثون سنة،
و قیل اثنتان و عشرون سنة،
و قیل ثمانی عشرة سنة.
حسن گفت: یوسف هفده ساله بود که او را در چاه افکندند و هشتاد سال از پدر غایب بود و بعد از آنك با پدر رسید بیست و سه سال بزیست و صد و بیست سال از عمر وی گذشته از دنیا بیرون شد، و یعقوب پس از آنك یوسف را باز دید هفده سال بزیست و بیك قول بیست و چهار سال. و یوسف را سه فرزند آمد از زلیخا دو پسر بودند افرائیم و میشا و یك دختر بود رحمة و هی امرأة ایوب (علیه السلام) و میان یوسف و میان موسی کلیم چهار صد سال بود.
قال الثوری: لمّا التقی یعقوب و یوسف، قال یوسف یا ابت بکیت علیّ حتّی ذهب بصرك، الم تعلم انّ

القيامة تجمعنا، قال بلى يا بنى و لكن خشيت ان يسلب دينك فيحال بينى و بينك،
«وَ قَدْ أَحْسَنَ بِي» يقال احسن فلان بى و احسن الىّ،
«إِذْ أَخْرَجَنِي مِنَ السِّجْنِ» و لم يقل اخرجنى من الجبّ لانّه قال: «لا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ» و المعنى احسن اللَّه الىّ فى اخراجى من السّجن بعد ما استعنت فيه عليه و قلت للغلام اذكرنى عند ربّك،
«وَ جاءَ بِكُمْ مِنَ الْبَدْوِ» لانّهم كانوا اهل بادية و اصحاب مواش،
«مِنْ بَعْدِ أَنْ نَزَغَ الشَّيْطانُ» استخفّ بنا و افسد ما بيننا و اغرى بعضنا ببعض، النّزع ادنى ما يقع من الفساد بين النّاس،
«إِنَّ رَبِّي لَطِيفٌ لِما يَشاءُ» عالم بدقايق الامور و حقايقها،
«إِنَّهُ هُوَ الْعَلِيمُ» بخلقه، «الْحَكِيمُ» فى جميع افعاله.
قيل لمّا التقى يعقوب و يوسف، قال يعقوب ليوسف قل لى ما فعل اخوتك بك، فقال لا تسألني يا ابى عمّا فعل بى اخوتى و سلنى عمّا فعل بى ربّى.
قال اهل التّاريخ اقام يعقوب بمصر بعد موافاته باهله و ولده اربعا و عشرين سنة فى اغبط حال و اهناء عيش ثمّ مات بمصر،
فلمّا حضرته الوفاة جمع بنيه، فقال لهم ما تعبدون من بعدى؟ «قالُوا نَعْبُدُ إِلهَكَ وَ إِلهَ آبائِكَ» الآية...
ثمّ قال لهم يا بنى انّ اللَّه اصطفى لكم الدّين فلا تموتنّ الّا و انتم مسلمون،
و اوصى الى يوسف ان يحمل جسده الى الارض المقدّسة حتّى يدفنه عند قبر ابيه اسحاق، ففعل يوسف ذلك و نقله فى تابوت من ساج الى بيت المقدس، و خرج معه يوسف فى عسكره و اخوته و عظماء اهل مصر، و وافق ذلك اليوم، اليوم الّذي مات عيص، فدفنا فى يوم واحد فى قبر واحد لانّهما ولدا فى بطن واحد فدفنا فى قبر واحد و كان عمرهما جميعا مائة و سبعا و اربعين سنة.

النوبة الثالثة

قوله تعالى: «اذْهَبُوا بِقَمِيصِي هذا» الآية...
يوسف گفت ببريد پيراهن من بر يعقوب كه درد يعقوب از ديدن پيرهن خون آلوده گرگ ندريده بود، تا مرهم هم از پيرهن من بود، چون آن پيراهن از مصر بيرون آوردند باد صبا را فرمان دادند كه بوى پيرهن بمشام يعقوب رسان تا پيش از آنك پيك يوسف بشارت برد از پيك حق تعالى بشارت پذيرد و كمال لطف و منّت حق بر خود بشناسد، اين بر ذوق عارفان همان نفحه الهى است كه متوارى وار گرد عالم مى‌گردد بدر سينه‌هاى مؤمنان و موحدان تا كجا سينه‌اى صافى بيند و سرى خالى و آنجا منزل كند.
اتانى هواها قبل ان اعرف الهوى فصادف قلبا فارغا فتمكنا

و اليه اشار النبى صلى اللَّه عليه و سلّم: «ان لربكم فى ايام دهركم نفحات»
الخبر... اما يعقوب را اين كرامت بواسطه عشق يوسف نمودند و در تحت اين سرّى عظيم است و بيان وى آنست كه مشاهده يوسف، يعقوب را بواسطه مشاهده حق بود جلّ جلاله، هر گه كه يعقوب، يوسف را بچشم سر بديدى بچشم سرّ در مشاهده حق نگرستى، پس چون مشاهده يوسف از وى در حجاب شد، مشاهده حق نيز از دل وى در حجاب شد، آن همه جزع نمودن يعقوب و اندوه كشيدن وى بر فوت مشاهده حق بودند بر فوت مصاحبت يوسف، و آن تحسر و تلهّف وى بر فراق يوسف از آن بود كه آئينه خود گم كرده بود نه ذات آئينه را مى‌گريست، لكن مونس دل خويش را كه پس از آن نمى‌ديد و بر فوت آن مى‌سوخت، لا جرم آن روز كه وى را باز ديد بسجود در افتاد كه دلش مشاهده حق ديد، آن سجود فرا مشاهده حق مى‌برد كه سزاى سجود جز اللَّه تعالى نيست.

قوله تعالى: «إِنِّي لَأَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ» عجب آنست كه دارنده آن پيراهن از آن هيچ بويى نيافت و يعقوب از مسافت هشتاد فرسنگ بيافت، زيرا كه بوى عشق بود و بوى عشق جز بر عاشق ندمد و نيز نه هر

وقتی دمد که تا مرد پخته عشق نگردد و زیر بلای عشق کوفته نشود این بودی مرو را ندمد، نبینی که یعقوب در بدایت کار و در آغاز قصّه که یوسف را از بر وی ببردند هنوز يك مرحله نارسیده که او را در چاه افکندند، نه از وی خبر داشت نه هیچ بوی برد و بعاقبت در کنعان از بوی یوسف خبر می‌داد که «إِنِّي لَأَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ»
و گفته‌اند یعقوب در بیت الاحزان هر وقت سحر بسیار بگریستی، گهی بزاری نوحه کردی، گهی از خواری بنالیدی، گهی روزنامه عشق باز کردی و سوره عشق آغاز کردی، گهی سر بر زانو نهادی، گهی روی بر خاك نهادی دو دست بدعا برداشتی، گهی بوی یوسف از باد سحر تعرّف کردی و بزبان حال گفتی:

بوی تو باد سحر گه بمن آرد صنما بنده باد سحر گه ز پی بوی توام

از اینجا بود که باد صبا روز فرج بوی یوسف بمشام وی رسانید و یعقوب تقرّب کرد و هذا سنّة الاحباب مسائلة الدّیار و مجاوبة الاطلال و تنسم الاخبار من الرّیاح، و فی معناه انشدوا:

و انّی لاستهدی الرّیاح نسیمکم اذا اقبلت من نحو کم بهبوب
و اسألها حمل السّلام الیکم فان هی یوما بلّغت فاجیبی

«فَلَمَّا أَنْ جاءَ الْبَشِيرُ أَلْقاهُ عَلى وَجْهِهِ» الآیة... لو القی قمیص یوسف علی وجه من فی الارض من العمیان لم یرتدّ بصرهم و انما رجع بصر یعقوب بقمیص یوسف علی الخصوص لانّ بصر یعقوب ذهب بفراق یوسف و انما یرجع بقمیص یوسف بصر من ذهب بصره بفراق یوسف، یعقوب را مهر یوسف با روح آمیخته بود و دار الملك روح دماغست و قوّت وی در چشم و صفاء ناظر ازو، و چون یوسف برفت با وی جمال نظر و صفاء بصر برفت، که آن قوّت و آن صفا ذات یوسف و بوی یوسف می‌داشت، چون برفت با خود ببرد، لا جرم چون پیراهن به یعقوب رسید بوی یوسف باز آمد، آن صفاء بصر باز آمد، تا بدانی از روی حقیقت که محبوب بجای چشم و روح است، فراق وی نقصان چشم و روح است و وصال وی مدد چشم و روح است.

گفتم صنما مگر که جانان منی اکنون که همی نگه کنم جان منی
مرتد گردم گر تو زمن برگردی ای جان جهان تو کفر و ایمان منی

«فَلَمَّا دَخَلُوا عَلى يُوسُفَ آوى إِلَيْهِ أَبَوَيْهِ» در رفتن به مصر همه یکسان بودند اما بوقت تقرّب و نواخت مختلف بودند که پدر را و خاله را بر عرش کرامت نشاند و بصحبت و قربت و ایواء ایشان را مخصوص کرد، چنانك ربّ العزّه گفت:
«وَ رَفَعَ أَبَوَيْهِ عَلَى الْعَرْشِ» و برادران در محل خدمت فرو آورد،
«وَ خَرُّوا لَهُ سُجَّداً» اشارت است که فردای قیامت مؤمنانرا بر عموم ببهشت اندر آرند، عاصی آمرزیده و مطیع پسندیده، پس ایشان که اهل معصیت بوده و مغفرت حق ایشان را دریافته با بهشت گذراند و اهل معرفت را بتخصیص قربت و زلفت مخصوص گردانند و بحضرت عندیّت فرود آرند
«عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ».
پیر طریقت ازینجا گفت:

- اهل خدمت دیگرند
- و اهل صحبت دیگر،
- اهل خدمت اسیران بهشت‌اند
- و اهل صحبت امیران بهشت، اسیران در ناز و نعیم‌اند و امیران بار از ولّی نعمت مقیم‌اند.

«وَقَدْ أَحْسَنَ بِي إِذْ أَخْرَجَنِي مِنَ السِّجْنِ»
محسن نه اوست که بابتدا احسان کند، محسن اوست که پس از جفا احسان کند،
یوسف اوّل جفاء نفس خود دید که در زندان التجا بساقی کرده بود و گفته که «اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ» پس خلاص خود از زندان بفضل و کرم حق دید و آن را احسان شمرد گفت: «أَحْسَنَ بِي إِذْ أَخْرَجَنِي مِنَ

السِّجْنِ» و هر چند كه بلاء چاه ديده بود آن را باز نگفت كه آن بلا در حق خود نعمت مى‌ديد كه در چاه وحى حق يافت و پيغام ملك شنيد و جبرئيل پيك حضرت ديد. يقول اللَّه تعالى «وَ أَوْحَيْنا إِلَيْهِ لَتُنَبِّئَنَّهُمْ» پس آن محنت نعمت شمرد و آن بلا عين عطا ديد ازين جهت بلاء چاه ياد نكرد و حديث زندان كرد گفت: اللَّه تعالى با من نيكويى كرد كه سزاى ملامت بودم و با من كرامت كرد، بدى ديد از من و بفضل خود رحمت كرد از زندان خلاص داد، و پس از فرقت در از ميان گراميان جمع كرد، آن همه از لطيفى و بنده نوازى و مهربانى خويش كرد،
«إِنَّ رَبِّي لَطِيفٌ لِما يَشاءُ» خداوندى است بلطف خود باز آمده بوفاء اميد داران، بكرم خود در گذارنده نهانيهاى بندگان و راست دارنده كار ايشان در دو جهان.

(12)
رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنِي مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ ۚ فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنْتَ وَلِيِّي فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ ۖ تَوَفَّنِي مُسْلِمًا وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ {101}
ذَٰلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهِ إِلَيْكَ ۖ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ أَجْمَعُوا أَمْرَهُمْ وَهُمْ يَمْكُرُونَ {102}
وَمَا أَكْثَرُ النَّاسِ وَلَوْ حَرَصْتَ بِمُؤْمِنِينَ {103}
وَمَا تَسْأَلُهُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ ۚ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ {104}
وَكَأَيِّنْ مِنْ آيَةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَمُرُّونَ عَلَيْهَا وَهُمْ عَنْهَا مُعْرِضُونَ {105}
وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ {106}
أَفَأَمِنُوا أَنْ تَأْتِيَهُمْ غَاشِيَةٌ مِنْ عَذَابِ اللَّهِ أَوْ تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ {107}
قُلْ هَٰذِهِ سَبِيلِي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ ۚ عَلَىٰ بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي ۖ وَسُبْحَانَ اللَّهِ وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ {108}
وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا نُوحِي إِلَيْهِمْ مِنْ أَهْلِ الْقُرَىٰ ۗ أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ ۗ وَلَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا ۗ أَفَلَا تَعْقِلُونَ {109}
حَتَّىٰ إِذَا اسْتَيْأَسَ الرُّسُلُ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِبُوا جَاءَهُمْ نَصْرُنَا فَنُجِّيَ مَنْ نَشَاءُ ۖ وَلَا يُرَدُّ بَأْسُنَا عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ {110}
لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِأُولِي الْأَلْبَابِ ۗ مَا كَانَ حَدِيثًا يُفْتَرَىٰ وَلَٰكِنْ تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصِيلَ كُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ {111}

12 النوبة الاولى

قوله تعالى: «رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ» خداوند من مرا از ملك اين جهانى بهره دادى،
«وَ عَلَّمْتَنِي مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحادِيثِ» و در من آموختى دانستن سرانجام خوابها كه بينند،
«فاطِرَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ» اى كردگار آسمان و زمين بنوى،
«أَنْتَ وَلِيِّي فِي الدُّنْيا وَ الْآخِرَةِ» تويى يار من درين جهان و در آن جهان
«تَوَفَّنِي مُسْلِماً» بميران مرا بر مسلمانى، «وَ أَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ (101)» و مرا بنيكان رسان.
«ذلِكَ مِنْ أَنْباءِ الْغَيْبِ» اين حديث از خبرهاى ناديده و نادانسته تو است،
«نُوحِيهِ إِلَيْكَ» كه پيغام مى‌دهيم آن را بتو،
«وَ ما كُنْتَ لَدَيْهِمْ» و تو نبودى بنزديك ايشان و با ايشان،
«إِذْ أَجْمَعُوا أَمْرَهُمْ» آن گه كه آن كار بهم پشتى برساختند،
«وَ هُمْ يَمْكُرُونَ (102)» و آن ساز بد خويش مى‌ساختند.
«وَ ما أَكْثَرُ النَّاسِ وَ لَوْ حَرَصْتَ بِمُؤْمِنِينَ (103)» و بيشتر مردمان هر چند كه حريص باشى بر ايمان ايشان.
«وَ ما تَسْئَلُهُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ» و ازيشان مزد نمى‌خواهى،
«إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعالَمِينَ (104)» نيست اين پيغام مگر يادى از اللَّه جهانيان را.
«وَ كَأَيِّنْ مِنْ آيَةٍ فِي السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ» و چند نشان در آسمان و زمين، «يَمُرُّونَ عَلَيْها» كه مى‌گذرند بر آن «وَ هُمْ عَنْها مُعْرِضُونَ (105)» و ايشان از آن رويهاى گردانيده و غافل.

«وَ ما يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ» و بنگروند بيشتر ايشان بخداى،
«إِلَّا وَ هُمْ مُشْرِكُونَ (106)» مگر در آن گرويدن با خداى انباز گيرند.
«أَ فَأَمِنُوا أَنْ تَأْتِيَهُمْ» ايمن شوند كه بايشان آيد، «غاشِيَةٌ مِنْ عَذابِ اللَّهِ» عقوبتى كه پيچد از عذاب خداى،
«أَوْ تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً» يا بايشان رستاخيز آيد ناگاه،
«وَ هُمْ لا يَشْعُرُونَ (107)» و ايشان نمى‌دانند.
«قُلْ هذِهِ سَبِيلِي» بگو راه من اينست،
«أَدْعُوا إِلَى اللَّهِ» ميخوانم با خداى،
«عَلى بَصِيرَةٍ أَنَا وَ مَنِ اتَّبَعَنِي» بر ديده ورى و درستى و پيدايى، هم من و هم آنك بر پى من بيايد،
«وَ سُبْحانَ اللَّهِ» و سزاوارى خداى راست،
«وَ ما أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ (108)» و من نه از انباز گيران و همتا گويانم.
«وَ ما أَرْسَلْنا مِنْ قَبْلِكَ» و نفرستاديم پيش از تو بپيغام،
«إِلَّا رِجالًا نُوحِي إِلَيْهِمْ مِنْ أَهْلِ الْقُرى» مگر مردانى از شهرهاى پراكنده، پيغام رسانيده مى‌آمد بايشان،
«أَ فَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ» بنروند در زمين،
«فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كانَ عاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ» تا بينند كه چون بود سرانجام ايشان كه پيش از ايشان بودند،
«وَ لَدارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ» و براستى كه سراى آن جهانى به،
«لِلَّذِينَ اتَّقَوْا» ايشان را كه بپرهيزيدند،
«أَ فَلا تَعْقِلُونَ (109)» در نمى‌يابند كه چنين است.
«حَتَّى إِذَا اسْتَيْأَسَ الرُّسُلُ» تا آن گه كه نوميد شدند پيغامبران،
«وَ ظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِبُوا» و چنان دانستند كه ايشان را دروغ زن گرفتند،
«جاءَهُمْ نَصْرُنا» آن گه كه بايشان آمد يارى دادن ما،
«فَنُجِّيَ مَنْ نَشاءُ» تا برهانيم او را كه خواهيم،
«وَ لا يُرَدُّ بَأْسُنا» و باز داشته نيايد زود گرفتن ما،
«عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ (110)» از گروه بدكاران.
«لَقَدْ كانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ» در قصّه‌هاى ايشان عبرتيست و پند دادنى،
«لِأُولِي الْأَلْبابِ» خردمندان و خداوندان مغز را،
«ما كانَ حَدِيثاً يُفْتَرى» اين حديث نه فرا ساخته و نهاده است،
«وَ لكِنْ تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ» لكن استوار داشتن و راست گوى گرفتن تورات و انجيل است ازين پيش، «وَ تَفْصِيلَ كُلِّ شَيْءٍ» و پيدا كردن هر چيز كه در تصديق مصدّق را در مى‌بايد،
«وَ هُدىً وَ رَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (111)» و راه نمونى و بخشايشى ايشان را كه مى‌گرويدند.

النوبة الثانية

قوله تعالى: «رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ» يعنى ملك مصر، و دخل من للتّبعيض لانّه لم يؤت الملك كلّه، و قيل من للبيان،
«وَ عَلَّمْتَنِي مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحادِيثِ» يعنى تفسير كتبك الّتي انزلتها على انبيائك، و قيل تعبير الرّويا
و لم يقل هذا على انّه اعظم نعمة اللَّه عليه لكن قالها لانّها من خصائص اللَّه عزّ و جلّ عنده كما شكر سليمان، فقال علّمنا منطق الطّير، و لم يكن منطق الطّير اعظم نعمة اللَّه عليه، انّما شكره على انّه خصّه بذلك و للانبياء خصائص نعم خصّوا بها فى الدّنيا من غيرهم بعد ما اكرموا به من نفايس النّعم. مثل قوله: «وَ أَلَنَّا لَهُ الْحَدِيدَ وَ أَسَلْنا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِ»
و احياء عيسى بن مريم الموتى و ابرائه الاكمه و الأبرص و تفجير موسى الماء بالعصا من الحجر، «فاطِرَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ»
يعنى يا فاطر السماوات و الارض، «أَنْتَ وَلِيِّي» ناصرى و معينى و متولّى تدبيرى،

«فِي الدُّنْيا وَ الْآخِرَةِ تَوَفَّنِي مُسْلِماً». قال ابن جرير: سأل الموت و لا سأله غيره.
و قيل ليس هذا سؤالا و انّما المعنى توفنی توفنی يوم تتوفّانی مسلما مخلصا فی الطاعة،
«وَ أَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ» الآنبياء. و قيل بآبائی ابراهيم و اسحاق و يعقوب، ای ارفعنی الی درجتهم.
مفسّران گفتند: يوسف آرزوی مرگ آن گه كرد كه ملك مصر بر وی راست شد و خويش و پيوند او همه با وی رسيدند و تعبير خواب كه ديده بود بر وی تمام گشت، بعد از اين همه مرگ خواست بر اسلام و سنّت تا نعمت بر وی تمام گردد، و پيش از وی هيچ پيغامبر آرزوی مرگ نكرده بود،
ربّ العالمين دعاء وی اجابت كرد، فتوّفاه اللَّه طيّبا طاهرا بمصر بعد ان اوصى الى اخيه يهودا و استخلفه على بنى اسرائيل و دفن يوسف فی النّيل فی صندوق من رخام و ذلك انّه لمّا مات تشاح النّاس عليه كلّ يحب ان يدفن فی محلّتهم لما يرجون من بركته حتّى حمّوا بالقتال،
فرأوا ان يدفنوه فی النّيل حتّى يمرّ الماء عليه فيصل الى جميع مصر فيكون كلّهم فيه شرعا واحدا ففعلوا.
و كان قبره فی النّيل الى ان حمله موسى (عليه السلام) معه حين خرج من مصر ببنى اسرائيل فنقله الى الشّام و دفنه بارض كنعان خارج الحصن اليوم، فلذلك تنقل اليهود موتاهم الى الشّام من فعل ذلك منهم.

روى ابو بردة عن ابى موسى قال: نزل النّبي (صلي الله عليه وسلم) باعرابىّ فاكرمه، فقال له النّبي (صلي الله عليه وسلم) تعاهدنا فاتاه، فقال سل حاجتك،
فقال ناقة يرحلها و اعنز يحلبها اهلی
فقال (صلي الله عليه وسلم) اعجز هذا ان يكون مثل عجوز بنی اسرائيل؟
قالوا يا رسول اللَّه و ما عجوز بنی اسرائيل؟ فقال انّ موسى لمّا سار ببنی اسرائيل من مصر ضلّوا الطريق و اظلم عليهم فقالوا ما هذا فقال علماؤهم. انّ يوسف (عليه السلام) لمّا حضره الموت اخذ علينا موثقا من اللَّه ان لا نخرج من مصر حتّى ننقل عظامه معنا. قال فمن يعلم موضع قبره؟ قالوا عجوز لبنی اسرائيل فبعث اليها فاتته، فقال موسى (عليه السلام) دلّينى على قبر يوسف،
قالت تعطينى حكمى، قال و ما حكمك،
قالت اكون معك فی الجنّة،
و روى ان هذه العجوز كانت مقعدة عمياء فقالت لموسى لا اخبرك بموضع قبر يوسف حتّى تعطينى اربع خصال:

- تطلق لی رجلی
- و تعيد الیّ بصری
- و تعيد الیّ شبابی
- و تجعلنی معك فی الجنّة،

قال فكبر ذلك على موسى فاوحى اللَّه عزّ و جلّ اليه يا موسى اعطها ما سألت فانّك انّما تعطى علیّ ففعل فانطلقت بهم الى مستنقع ماء فاستخرجوه من شاطی النّيل فی صندوق من مرمر فلمّا اقلّوه تابوته طلع القمر و اضاء الطريق مثل النّهار و اهتدوا.

«ذلِكَ مِنْ أَنْباءِ الْغَيْبِ» ای هذا الّذی قصصناه عليك من امر يوسف و اخوته من الاخبار التي كانت غائبة عنك فانزلت عليك دلالة على اثبات نبوّتك و انذارا و تبشيرا،
«وَ ما كُنْتَ لَدَيْهِمْ» لدى بنی يعقوب،
«إِذْ أَجْمَعُوا أَمْرَهُمْ» عزموا على ما همّوا به من القاء يوسف فی الجبّ،
«وَ هُمْ يَمْكُرُونَ» بيوسف و بابيه اذ جاءوه بدم كذب
«وَ ما أَكْثَرُ النَّاسِ وَ لَوْ حَرَصْتَ بِمُؤْمِنِينَ» كان رسول اللَّه (صلي الله عليه وسلم) يرجو ايمان قريش و اليهود لمّا سألوا عن قصة يوسف، فقصّ اللَّه عليهم احسن قصص و بيّنها احسن بيان فلم يكونوا عند ظنّه فنزلت هذه الآية، و تقديرها و ما اكثر النّاس بمؤمنين و لو حرصت ای اجتهدت كلّ الاجتهاد فانّ ذلك الى اللَّه فحسب.
«وَ ما تَسْئَلُهُمْ عَلَيْهِ» ای على القرآن و التّبليغ و هدايتك ايّاهم،

«مِنْ أَجْرٍ» ای من جعل و مال فینقلهم ذلك،
«إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعالَمِينَ» ای ما القرآن الّا تذکرة لهم بما هو صلاحهم و نجاتهم من النّار و دخلوهم الجنّة یرید انّا ازحنا العلّة فی التکذیب حیث بعثناك مبلّغا بلا اجر غیر انّه لا یؤمن الّا من شاء اللَّه و ان حرص النّبي علی ذلك.

«وَ كَأَيِّنْ مِنْ آيَةٍ» ای و کم من علامه و دلالة تدلّهم علی توحید اللَّه عزّ و جلّ من امر السّماء و انّها بغیر عمد ما تقع علی الارض و فیها من مجری الشّمس و القمر ما یدلّ علی انّ لها خالقا فانّ الّذی خلقها واحد و کذلك فیما یشاهد فی الارض من نباتها و جبالها و بحارها ما یوجب العلم الیقین عند التأمّل،
«يَمُرُّونَ عَلَيْها» یعنی بذلك مشرکی قریش و کفّار مکّة،
«وَ هُمْ عَنْها مُعْرِضُونَ» لا یتفکّرون فیها و لا یعتبرون بها.
«وَ ما يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَ هُمْ مُشْرِكُونَ» ظاهر این آیت مشکل می‌نماید از بهر آنك ایمان و شرك ضد یکدیگرند و هر دو ایشان را اثبات کرده درین آیت، او که مؤمن بود او را مشرك نگویند، و او که مشرك است مؤمن نبود، پس لا بدّ است بیان آن کردن:
- قومی گفتند مراد باین گروهی است که به اللَّه تعالی گرویده‌اند که ضارّ و نافع و مدبّر و مسبّب اوست و آن گه در اسباب می‌آویزند و با آن می‌آرامند آن را شرك کهین گویند چنانك گویی: لو لا الکلب لدخل اللّخص دارك و لو لا فلان لکان کذا، و فی الخبر: من حلف بغیر اللَّه فقد اشرك.
- اما قول بیشترین اهل تفسیر آنست که مراد باین شرك مهین است، یعنی آن مشرکان که بهستی و آفریدگاری و کردگاری اللَّه می‌گروند چنانك گفت جلّ جلاله «وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ، وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ» آن گه با این اقرار انباز می‌گیرند با او بتان را که نه کردگارند و نه آفریدگار، وَ يَقُولُونَ هؤُلاءِ شُفَعاؤُنا عِنْدَ اللَّهِ

ابن عباس گفت مشرکان عرب که در تلبیه می‌گفتند: لبّیك اللّهم لبّیك لا شریك لك الّا شریك هو لك تملکه و ما ملك، و گفته‌اند که ثنویان‌اند ایشان که بنور و ظلمت گویند و گوران که گویند: الخیر من اللَّه و الشّر من ابلیس.
- و قیل نزلت فی النّصاری لانّهم آمنوا ثمّ اشرکوا بالتّثلیث،
- و قیل نزلت فی المنافقین اظهروا الایمان و اسرّوا الکفر و الشّرك،
- و قیل نزلت فی اهل الکتاب آمنوا ببعض الانبیاء و کفروا ببعض فجمعوا بین الایمان و الشّرك.

قوله «أَ فَأَمِنُوا» یعنی المشرکین، «أَنْ تَأْتِيَهُمْ غاشِيَةٌ مِنْ عَذابِ اللَّهِ» ای عقوبة تغشاهم و تشملهم کقوله: «يَوْمَ يَغْشاهُمُ الْعَذابُ»،
«أَوْ تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ» ای القیامة، «بَغْتَةً» فجاة من غیر سابقة علامة،
«وَ هُمْ لا يَشْعُرُونَ» باتیانها غیر مستعدّین لها.
«قُلْ» یا محمّد، «هذِهِ» الطّریقة و هذه الدّعوی، «سَبِيلِي» و منهاجی،
«أَدْعُوا» النّاس،
«إِلَى اللَّهِ عَلى بَصِيرَةٍ» ای هدی و بیان و حجّة و یقین،
و قیل البصیرة المعرفة الّتی یمیّز بها الحقّ من الباطل و هی مصدر بصر.
می‌گوید ای محمد (صلي الله عليه وسلم) بگوی کار من و رسم من و پیشه من اینست که میخوانم خلق را با خدای تعالی بر حجّت روشن و یقین بی گمان و دین راست و شناخت درست.
آن گه گفت: «أَنَا وَ مَنِ اتَّبَعَنِي» فهو ایضا یدعو الی اللَّه.
قال ابن زید و الکلبی: حقّ و اللَّه علی من اتّبعه ان یدعو الی ما دعا الیه و یذکر بالقرآن و الموعظة و ینهی عن معاصی اللَّه،
باین قول علی بصیرة در موضع حال است و اگر بر أَدْعُوا إِلَى اللَّهِ سخن بریده کنی آن گه گویی بر استیناف عَلى بَصِيرَةٍ أَنَا وَ مَنِ اتَّبَعَنِي روا باشد و معنی آنست که بر بصیرت و یقین‌ام هم من و هم آن کس که بر پی من راست رود.

ابن عباس گفت یعنی صحابه رسول که آراسته دین و طریقت بودند و معدن علوم شریعت، ستارگان ملّت و سابقان امّت، مایه تقوی و گنج هدی و حزب مولی،
«وَ سُبْحانَ اللَّهِ» ای و قل سبحان اللَّه تنزیها للَّه عمّا اشرکوا،
«وَ ما أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ» مع اللَّه غیر اللَّه.
«وَ ما أَرْسَلْنا مِنْ قَبْلِكَ» یا محمّد،
«إِلَّا رِجالًا» لا ملائکة،
«یوحی الیهم».
و قرأ حفص «نُوحِي إِلَيْهِمْ» بالنّون فی جمیع القرآن،
«مِنْ أَهْلِ الْقُرى» ای الامصار دون البوادی لانّ اهل الامصار اعقل و اعلم و احلم.
قال الحسن

- لم یبعث اللَّه نبیّا من البادیة
- و لا من النّساء
- و لا من الجنّ.

مشرکان قریش گفتند چرا بما فریشته نیامد بپیغام که مردم آمد، این آیت جواب ایشانست: «أَ فَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا» الی مصارع الامم المکذّبة فیعتبروا بهم.

باتوا علی قلل الجبال تحرسهم	غلب الرّجال فلم تمنعهم القلل
و استنزلوا بعد عزّ من معاقلهم	و اسکنوا حفرا یا بئس ما نزلوا
ناداهم صارخ من بعد ما دفنوا	این الاسرّة و التّیجان و الحلل
این الوجوه الّتی کانت محجّبة	من دونها تضرب الاستار و الکلل
فافصح القبر عنهم حین تسألهم	تلك الوجوه علیها الدّود تقتتل
قد طال ما اکلوا دهرا و ما نعموا	فاصبحوا بعد طول الاکل قد اکلوا

«وَ لَدارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا» یقول اللَّه تعالی هذا فعلنا فی الدّنیا باهل ولایتنا و طاعتنا ان ننجّیهم عند نزول العذاب و ما فی الدّار الآخرة خیر لهم،
«أَ فَلا تَعْقِلُونَ» فتعرفوا انّها خیر و تتوسّلوا بالایمان الیها. قرأ مدنیّ و شامیّ و عاصم و یعقوب «1»: «أَ فَلا تَعْقِلُونَ» بتاء المخاطبة و الباقون بالیاء و اضاف الدّار ها هنا الی الآخرة علی تقدیر حذف الموصوف کانّه قال و لدار النّشأة الآخرة.

«حَتَّى إِذَا اسْتَيْأَسَ الرُّسُلُ» این موصولست بآیت پیش می‌گوید: پیغام می‌آمد به پیغامبران و ایشان رد عذاب می‌دیدند از دشمنان، تا آن گه که: استیأس الرّسل من اسلام قومهم و ظنّ الرّسل انّهم لا یصدّقون البتّة و انّ قومهم قد اصرّوا علی تکذیبهم،
«جاءَهُمْ نَصْرُنا» تا چون پیغامبران نومید شدند از اسلام قوم خویش و یقین دانستند که ایشان بر تکذیب مصرّ بایستادند و تصدیق پیغامبران نخواهند کرد، آن گه نصرت ما آمد بایشان و عذاب فرو گشادیم بر دشمنان.
قراءت کوفی «قَدْ كُذِبُوا» بتخفیف است یعنی و ظنّ المشرکون و اعداء الرّسل انّ الرّسل قد کذبوا، باین قراءت ظنّ بمعنی شك است و بقراءت اوّل بمعنی یقین می‌گوید چنان پنداشتند دشمنان پیغامبران که پیغامبران دروغ شنیده‌اند و با ایشان دروغ گفته‌اند که بایشان عذاب خواهد آمد،
«جاءَهُمْ نَصْرُنا فَنُجِّيَ مَنْ نَشاءُ» عند نزول العذاب و هم المؤمنون.
قرأ شامی و عاصم و یعقوب فنجّی مشدّدة الجیم مفتوحة الیاء علی ما لم یسمّ فاعله و قراءت العامة فننجی بنونین، و ادغم الکسائی احدی النّونین فی الأخری فنجی،
«وَ لا يُرَدُّ بَأْسُنا عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ» ای لا یدفع عذابنا عن الکفّار یعنی و اهلکنا الکاذبین حیث لا رادّ لعذابنا عنهم اذا نزل بهم.

«لَقَدْ كانَ فِي قَصَصِهِمْ» ای فی قصص الانبياء و اممهم، و قيل فی قصّة يوسف و اخوته و ابيه، «عِبْرَةٌ» ما يعبر به من الجهل الى العلم،
«لِأُولِي الْأَلْبابِ» ذوی العقول، و لبّ كلّ شیء خلاصته و خياره.
گفته‌اند معنی عبرة و اعتبار آنست كه نادانسته و نابوده در دانسته و بوده بشناسی، يعنی من نقل يوسف من الجبّ و السّجن الى الملك فهو على نصر محمّد (صلي الله عليه وسلم) قادر می‌گويد آن خداوند كه قدرت خود نمود با عزاز و اكرام يوسف تا پس از چاه و زندان و ذلّ بندگی بعزّ ملكی رسيد، و پس از فرقت خويشان و گراميان قربت و وصلت ايشان بمراد بديد، قادر است كه محمد مصطفی (صلي الله عليه وسلم) را بر دشمنان نصرت دهد و اعزاز و اكرام وی را كفره قريش مقهور و مخذول گرداند،

«ما كانَ حَدِيثاً يُفْتَرى» ای ما كان القرآن حديثا يختلق كما زعم الكفّار، ان هذا الّا اختلاق بل هو كلام اللَّه و علمه و صفته،
«وَ لكِنْ تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ» ای و لكن كان تصديق الكتب التي تقدمته، يعنی يصدّق ما قبله من التورية و الانجيل و الكتب،
وَ تَفْصِيلَ كُلِّ شَيْءٍ» يحتاج العباد اليه من امور الدّين و شرايعه،
«وَ هُدىً» من الضّلال،
«وَ رَحْمَةً» من العذاب، «لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ» يصدّقون بتوحيد اللَّه عزّ و جلّ و يقرّون بنبوّة محمد (صلي الله عليه وسلم) .

النوبة الثالثة

قوله تعالى: «رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ» من حرف تبعيض است، از آن در سخن آورد تا بدانی كه

- اللَّه تعالى است كه مالك بر كمال است
- و در ملك ايمن از زوال است،
- قيّومی بی گشتن حال است،
- در ذات و صفات متعال است،
- ملك الملوك، خداوند همه خداوندان،
- پادشاه بر همه پادشاهان،
- پيش از هر زمان
- و پيش از هر نشان،
- عظيم المنّ
- و قديم الاحسان،
- دارنده جهان و نوبت ساز جهانيان،
- هر كس را آن دهد كه او را سزد و بر هر كس آن نهد كه برتابد،
- از معدن محنت نقد نعمت پديد آرد و از شب اندوه صبح شادی بر آرد،

يكی انديشه كن درين قصّه

- يوسف و محنت وی،
- حزن يعقوب و حرقت وی،
- حسد برادران و قصد ايشان،
- حزنی بدان عظيمی،
- محنتی بدان درازی،
- حسدی بدان تمامی،

- بنگر که الله چه نمود از لطف خود بایشان
- و چه ریخت از نثار رحمت بر سر ایشان،
- چنانك در شاخ حنظل شفاء درد نهاد
- و از مغز افعی تریاق زهر ساخت،
- از چشمه اندوه یعقوب آب شادی روان کرد
- و از ظلمت حسد برادران نور شفقت پدید آورد،
- بطبع از یکدیگر نفور گشته بودند که لطفی از حضرت خود در میان ایشان افکند تا دامن الفت ایشان و اهم دوخت و ایشان را از پراکندگی و دشمنی در مجمع دوستی و برادری جمع کرد تا هم یوسف (علیه السلام) ایشان را عذر ساخت،
- گهی با پدر گفت: نزع الشیطان بینی و بین اخوتی،
- گهی با برادران گفت: لا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ،
- گهی نعمت منعم را شکر گزارد و گفت: و قد احسن بی، چون این همه الطاف کرم دید و نواخت بی نهایت از درگاه احدیّت زبان ثنا و دعا بگشاد گفت: رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ

گفته‌اند که ربّ العالمین جلّ جلاله ملك مصر بدو کس داد:

- به یوسف پیغامبر
- و فرعون دشمن،
- فرعون را از روی مذلّت و اهانت داد و یوسف را از روی اعزاز و کرامت، فرعون چون ملك مصر بر وی راست شد از قوّت خود دید، اضافت با خود کرد گفت: ا لیس لی ملك مصر ما علمت لکم من اله غیری، لا جرم ذلیل و خوار گشت
- و یوسف ملك از حق دید، حول و قوّة خود در میان ندید، گفت: «رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ» لا جرم بعزّتی نهایت و کرامت نبوّت رسید،
- فرعون که اضافت ملك و نعمت با خود کرد امام اهل قدرت و اعتزال گشت که گفتند: الطّاعة منّا لا من توفیق الله.
- و یوسف که اضافت با حق کرد امام اهل سنت و جماعت گشت که گفتند: کلّ من عند الله

و گفته‌اند آن ملك که یوسف اشارت بدان کرد ملك رضا و وفا است که بهر چه پیش آمد رضا داد و بهر چه روز بلی پذیرفت وفا نمود، کار انبیاء چون کار دیگران نباشد، ملك ایشان نه چون ملك جهانیان بود، ایشان همه جواهر عصمت بودند، پرورده قوت الطاف ربوبیّت بودند، از مشارق دولت نبوت طلوعی کردند، بر سپهر عزّت رسالت تجلّی کردند، بافق درد محبت فرو شدند. و نشان کمال رضا و وفاء یوسف آنست که سرّ خود از اغیار بتمامی بپرداخت و از یاد خود یکبارگی با یاد حق پرداخت، بزبان تفرید گفت: أَنْتَ وَلِيِّي فِي الدُّنْيا وَ الْآخِرَةِ، در دنیا مرا عرفان تو بس و در عقبی رضوان تو بس، آن گه تحقیق این دعوی را آرزوی مرگ کرد گفت: «تَوَفَّنِي مُسْلِماً» مرگ نفس بآرزو خواست دانست که در مرگ حیاة اهل داد و دین است و از مرگ روان پاك را تمکین است. القی یوسف فی الجبّ و حبس فی السّجن فلم یقل توفنی مسلما فلمّا تمّ له الملك و استقام له الامر و لقی الاخوة سجّدا له و لقی ابویه معه علی العرش، قال توفنی مسلما، فعلم انّه المشتاق کلّ الاشتیاق.

این است خاتمه قصه یوسف (علیه السلام) و بزرگوارتر از این قصه‌ای نیست که ربّ العزّه در ابتداء سوره گفت: «نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ»
و در آخر سوره گفت: «لَقَدْ كانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِأُولِي الْأَلْبابِ»
در اوّل گفت نیکوترین قصّه‌ها است و در آخر گفت در این قصّه عبرتها و پندها است،

همه قصّه‌های پیغامبران که بیان کرد واسطه در میان آورد

- چنانك در قصّه نوح (علیه السلام): «وَ اتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ نُوحٍ»
- و در قصّه ابراهیم (علیه السلام) «وَ اتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ إِبْراهِيمَ»
- و در قصه پسران آدم (علیه السلام) «وَ اتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ ابْنَيْ آدَمَ»،
- چون بقصه یوسف (علیه السلام) رسید واسطه از میان برداشت اضافت با خود کرد، بیان آن و ذکر آن گفت: «نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ»

و در آخر گفت «لَقَدْ كانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِأُولِي الْأَلْبابِ» یعنی

- فیها عبرة و عظة للملوك فی بسط العدل كما بسط یوسف
- و فی المن علی الرّعيّة و الاحسان اليهم كما فعل يوسف انّه لمّا ملكهم اعتقهم كلّهم،
- و من العبرة فی قصصهم لارباب التّقوی فان يوسف لمّا ترك هواه رقاه الی الله ما رقاه،
- و من ذلك العبرة لاهل الهوی فی اتّباع الهوی من شدّة البلاء كامرأة العزيز لمّا تبعت هواها لقيت ما لقيت من الضرّ و الفقر،
- و من ذلك العبرة للمماليك فی حفظ حرمة السّادة كيوسف لمّا حفظ حرمته فی زليخا ملك ملك العزيز و صارت زليخا امرأته حلالا
- و من ذلك العفو عند القدرة كيوسف حيث تجاوز عن اخوته
- و منها ثمرة الصبر كيعقوب لمّا صبر علی مقاساة حزنه ظفر يوما بلقاء يوسف الی غير ذلك من الاشارات فی قصة يوسف عليه السّلام.

** **

Muhammad Umar Chand

Chand786@xtra.co.nz